

'התלם הראשון' – אידיאולוגיה, התיישבות וחקלאות בפתח-תקוה, בעשור השנים הראשונות לקיומה*

שאל כ"ץ

... טעות-ראייה מקובלת [היא זו] המניחה שמי שחי ארבע חמישיות מחייו בארץ-ישראל, ממילא רואה הכול בעיניים ישראליות. על עצמי יכול אני להעיד: עיני נשארו אותן עיניים שהבאתי אתי ממזרח שמש, מחלב היא ארס-צובא; אלא שאין דבר בעולם שאני יכול לראות בכירור ולעומק מבלי משקפי הישראלי ומבלי העדשות הנוספות של קיבוץ שהרכבתי עליי מרצון ומאהבה. חוץ מן החלומות. כמובן. כל שבהקיץ אני רואה דרך מערכת שלושה זוגות של עדשות: זוג מזרחי, זוג ישראלי וזוג קיבוצי. על הכול – על החיים והמוות, על הטוב והרע, על האדם והחברה, על העבר והעתיד – אני מסתכל דרך כולן.

א' שמוש, 'אופטר-ביוגראפיה', קנה וקנמן, רמת-גן 1979, עמ' 141

'התלם הראשון' של פתח-תקוה היה במרוצת השנים לאחד מסמלי ההיאחזות המיוחדת של העם היהודי בארץ-ישראל, ומבחינת סדר המאורעות – אף כי לא מבחינת סדר היווצרות הסמלים – לראשון שבהם. עיון במעשה חריש זה, כפי שלימים תיאר חורשו, או אחד מחורשיו, הוא יהודה ראב, מדגים, בבחינת מעט המחזיק את המרובה, את מכלול היסודות אשר הרכיבו את פגישת היהודים עם המעשה החקלאי בארץ-ישראל, ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה: תפיסת ארץ-ישראל הן כארץ שוממה, אך כארץ בעלת סגולות חקלאיות מעולות-בכוח; פירוש התכונות של מרכיבי הסכיבה הארץ-ישראלית על-פי דוגמות המוכרות מחוץ-לארץ; ביטחון ביתרון האירופי על המקומי-מסורתי; העדפת גידול התבואות בשל התאמתו לדימויי 'החקלאות הטובה', המיועדת לאלה המתכוונים לחיות בקהילה יהודית, להתפרנס מ'הוצאת לחם מן הארץ' ולקיים את המצוות התלויות בארץ-ישראל. מעשי החקלאות שכאו לאחר 'התלם הראשון', משקפים את השינויים, שחלו עם הזמן, ביסודות אלה וכפועל יוצא מכך, את השינויים בהכרעות החקלאיות. חיבור זה יעסוק בהתפתחותה של החקלאות בפתח-תקוה, למן הנסיונות המאכזבים בפלחה חרבה בשנות ה-ל' (שנות השבעים למאה התשע-עשרה) ושנות ה-מ' (שנות השמונים למאה התשע-עשרה), דרך ההצלחה המוגבלת במטעי-בעל – הכרמים שתוצרתם המעובדת נועדה לייצוא – בשנות ה-ג',

* חלקה הראשון של עבודה העוסקת בתפיסת החקלאות ובעיותיה בתחילתה של ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל – 'פלחות, כורמות ופרדסאות בפתח-תקוה בראשיתה'. הורי, צביה ומנחם כ"ץ עזרו לי באיסוף החומר, בכירורו ובהתקנתו. גרסות שונות של עבודה זו היו לנגד עיניהם של פרופ' שמואל אביצור, פרופ' יוסף בן-דוד, ד"ר נחום גרוס ומר עזרא דינן. הערותיהם ועצותיהם סייעו בידי בכתיבת הנוסח הסופי. ספרני בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי סייעו בידי רבות. אני מכיר טובה ואסיר תודה לכולם. בין השאר נסתייעתי, במהלך העבודה, במלגה מטעם המרכז לחקר ארץ-ישראל ויישובה של האוניברסיטה העברית ויד יצחק בן-צבי. כתב-ידי המלא של עבודה זו זכה בדצמבר 1980 בפרס הנרי ה' טולידאנו, שמעניקות חברת כל ישראל חברים ויד יצחק בן-צבי לעבודת מחקר בנושא חקר ארץ-ישראל במאה הי"ט וראשית המאה העשרים.

ועד להתבססותה של חקלאות המושבה על גידולי-שלחין לייצוא — הפרדסנות — בשנות ה-50 ואילך.

יחד עם אלה, מעבר לסיפור המקומי הייחודי (כ־case study), מבליטה ההיסטוריה של חקלאות פתח-תקוה את השפעתם של אידיאולוגיות ודפוסי-ארגון חברתי רצויים ומצויים, על אופני הפירוש של גורמי-הסביבה, ועל המעמד הסימלי של האמצעים לשנותה — טכנולוגיות שלמות או מרכיבים מהן; הסיפור של פתח-תקוה מדגים כיצד כלל גורמים אלה — תכניות של אוטופיה כפרית ומשמעות האמצעים להגשמתן — מדריכים בחירת מתכונות ייצור וטכנולוגיות חקלאיות.

הרקע החקלאי ליתלם הראשון

החריש הראשון בפתח-תקוה, כשאר מעשי החקלאות שם ובמושבות היהודיות החדשות האחרות, היה בעת שהתחוללה מהפכה בתוכן הגידולים החקלאיים ובדרכי העיבוד החקלאי באירופה המערבית ובארצות-הברית. המרכיבים העיקריים במהפכה החקלאית של המאה ה-18 והמאה ה-19 היו: שימור פוריות הקרקע והעלאתה באמצעות מחזורי-זרעים מאוזנים מבחינת משק-החנקן של הקרקע, והוספת זבלים אורגאניים, ולימים דשנים כימיים לקרקע, וכן, לפי צורכי המקום, ניקוז השדות; שיפור זני המזרע, באמצעות בירור זרעים והכלאות מכוונות; וכך בכהמות המשק: הנהגת גידולים חדשים ובעיקר מצמחי-השורש ומצמחי-המספוא; הנהגת מכשירי-עבודה חדשים כמזרעות, מקצרות, מאלמות ומדישות, והחלפה הדרגתית של מרכיבי העץ במחרשות ובמנשירים אחרים במרכיבי ברזל. בראשית התקופה הנדונה התמיר הסוס את השור כמקור הכוח לגרירת כלי-עבודה אלה, ולקראת סופה החלה השימוש במנוע המופעל בדלק פוסילי.¹ מן המרכזים המערביים התפשטו בהדרגה חידושי מהפכה זו אל חלקי-עולם אחרים. במזרח-אירופה כבמערכו, ידעו המתעניינים כי מעבר החקלאות מצורות מסורתיות יחסית, אל צורות חדשות יחסית גורר גם את העלאת היבולים ורווחיות המשק, וגם את הקלת עול העבודה הפיסית מן האיכר. ידיעה זו שימשה, בין השאר, בסיס רציונאלי לבעלי האוטופיות הכפריות של המאה ה-19,² ש'התכנית הפתח-תקוואית', כתכניות אחרות ליישוב ארץ-ישראל, שייכת עליהן.

1 F. Dovring, 'The Transformation of European Agriculture', H.J. Habakkuk & M. Postan (eds.), *The Cambridge Economic History of Europe*, VI, Cambridge 1966, pp. 604-672; G.E. Fussell, 'Growth of Food Production', Singer et al (eds.), *A History of Technology*, V, Oxford 1958, pp. 1-24; J.D. Chambers & G.E. Mingay, *The Agricultural Revolution 1750-1880*, London 1978, pp. 54-76

2 הקביעה כי התוכנית הפתח-תקוואית — כתוכניות התיישבות אחרות בארץ-ישראל של התקופה הנדונה — היא תכנית אוטופית, מתבססת על היות תכנית זו, כפי שיראה להלן, תכנית להקמת חברה טובה יותר, על-פי קני-המידה של מתכנניה. אף שמחברים אלה לא ראו עצמם אוטופיסטים, הרי כאוטופיסטים של המאה ה-19 ותקופות קודמות, התוו אנשים אלה כללים ליסוד קהילה שתאפשר לחבריה חיים הארמוניים יחסית עם עצמם, עם אחרים ועם סביבתם. (והשווה: G. Kateb, 'Utopias and Utopianism', *International Encyclopedia of Social Sciences*, USA 1968, Vol. 16, p. 270). את האידיאלים האוטופיים ניתן, בין השאר, לסווג על-פי הסביבה המיועדת לאכסן את החברה המתוכננת — האם מיועדת היא להיות סביבה כפרית או סביבה עירונית. מיון אחר אפשר לעשות לפי יחסם לטכנולוגיות חדשות, ישנם אידיאלים אוטופיים המתבססים על חידושי הטכנולוגיה בהווה ובעתיד, שהם הערוכה לשיפור היחסי העתיד להתממש ב'חברה הטובה'. לעומתם ישנם אידיאלים אוטופיים הדוחים טכנולוגיות חדשות ורואים דווקא בשימור טכנולוגיות העבר, ה'טכנולוגיות הפשוטות', ערוכה לשימור ערכים מקודשים או לחזרה אליהם. (לדוגמה: תוכניותיהם של בני כיתות דתיות אחדות, בארצות הברית, נגון ה-Shakers או ה-Mormons, ששאפו להתיישב במנותק מכלל החברה. ראה: M.P. Leone, 'The Role of

חרישה מסורתית בצמד־שוורים. הצמד הראשון פותח את התלם, הפלח שבעקבותיו זורע. הצמד השני מכסה את התלם (לפי ש' אביצור)

בסוף שנות ה־ל' (ה־1870) ובראשית שנות ה־מ' (ה־1880), עת החלה להתעצב חקלאות המושבות היהודיות החדשות, נמצאו בארץ־ישראל שלוש מתכונות־חקלאות עיקריות: (א) משק הבעל המסורתי של הפלאח הערבי על גווניו השונים; (ב) משק השלחין של יפו בעיקר ושל מקומות אחרים; (ג) משק הבעל של הטמפלרים. מתכונות אלה נבדלו זו מזו במרכיביהן הביולוגיים – הצמחיים והאנימאליים ובצורת שילוב המרכיבים אלה באלה. כן נבדלו המתכונות זו מזו במרכיביהן המכשיריים, באמצעים לטיפול בסביבת הצמח. בייעוד העיקרי של תוצרת המשק ובאורח מיוזג המשק בארגון הכפר. כל אלה קבעו הן את רווחיותה של מתכונת החקלאות, בנסיבות הכלכליות המשתנות והן את כושרה לקלוט מרכיבים חדשים.³

Primitive Technology in 19th Century American Utopias', Heather Lechtman & R.S. Merrill [eds.], *Material culture*, St. Paul 1977, pp. 87-107
כפרייה, מעין אוטופיות ה־Country House (הנדונות אצל: L. Mumford, *The Story of Utopia*, London: 1936, Chap. 10), עם התבססות על טכנולוגיות חדשות כמו באוטופיות העירוניות בנות־הזמן; גישות שונות, ומיונים שווים בחקר האוטופיה ראה בכרך Utopia של Daedalus, 94, 2 (1965); על אוטופיות המאה ה־י"ט כתב לאחרונה בעברית: י' עובד, 'עיר וכפר באוטופיות של המאה ה־19 וב"אלטנוילנד"', זמנים 2 (1981), עמ' 83-70.

קריטריונים אלה שונים מעט מאלה, שנוהגים להסתייע בהם באיפיון מערכות חקלאיות. ראה למשל D.B. המשקים בארץ־ישראל, שהתפרסמו בתקופה הנדונה בעברית, הן: (א) ל' אנדרלינד, ספר עבודת האדמה בסוריה ככלל ובארץ ישראל בפרט, וארשא תרנ"א. (הספר התפרסם לראשונה בירושלים בשנת תרמ"ו. ראה: ש' הלוי, 'הספרים העבריים שנדפסו בירושלים בחמשים השנים הראשונות תר"א-תרנ"א, ירושלים תשכ"ג, מס' 407). ספר זה מבוסס על החיבור L. Anderlind, 'Ackerbau und Thierzucht in Syrien, insbesondere in Palästina', *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins*, IX (1886), pp. 1-73. פינס תרגמו לעברית, והתרגום התפרסם בהמשכים ב'הצבי', עיתונו של בן־יהודה. הפרק הראשון נדפס ב'הצבי', ב. כח (ט' באייר תרמ"ו) עמ' קי"קיא. הסידרה לא נתפרסמה על־פי סדר הדברים ובה, כמו בספר, אין הקפדה על תרגום מדויק ויש חסר ויתר. כך, למשל, הפרק על החזיר, הניתן במקור בין הפרק על הסוסים והפרק על העופות (עמ' 59), חסר לגמרי בספר העברי. הערות המתרגם שולבו בגוף התרגום, למשל: בתרגום עמ' 20. בסוף הספר, בתרגומו העברי, נוסף מאמר של מנשה מאירוביץ על גידול דבורים. עוד קודם לכן, סיכם פינס את מה שליקט מאחרים ואת מה שצפה בעיניו שלו בחקלאות המקומית, בחיבורו 'משנת ארץ ישראל', ראה להלן הערה 239; (ב) ה' אוהגן עבודת האדמה בסוריה וארץ־ישראל תרגם א' ספיר, יפו תרע"ב. וראה בעיקר עמ' 106-117. את החיבור המקורי כתב אוהגן על־פי הזמנת משרד החוץ הגרמני, עוד ב־1907. פרופ' אוהגן היה, בין השאר, רקטור בית הספר הגבוה לחקלאות בדאהלם, מוסד נודע בשעתו; (ג) מקורות אחרים לעניין החקלאות הארץ־ישראלית, ובעיקר לחקלאות הפלאחית הם: I. Elazari-Volcani, *The Fellah's Farm*, Tel-Aviv 1930. וילקנסקי בדק באורח שיטתי את מרכיביו של משק הפלאח בשנות ה־1920. ניתוח בכלי־מחקר חדשים של נתוני אלעזרי־וולקני ראה: G. Stanhill, 'The Fellah's Farm: An Autarkic Agro-Ecosystem', *Agro-Ecosystems*, 4 (1978), pp. 433-448 (ד) וראה עוד: ש' אילן, התרבות החקלאית הערבית המסורתית, שיטותיה והתייחסותה אל הנוף

משק הפלאח. מתכונת החקלאות הנפוצה ביותר בחבליה השונים של ארץ-ישראל, כבארצות הסמוכות לה ובאחרות, היה בתקופה הנדונה משק הפלאח.⁴ מרכיביו הביולוגיים העיקריים של משק זה היו זנים מקומיים של דגנים וקטניות, שגדלו בשדות בעל גידולי-החורף העיקריים במחזור משק הפלאח היו: חיטה, שעורה, פול או חימצה. גידולי-הקיץ העיקריים היו: דורה ושומשום. הטיפול בסביבת הצמח, בשדה, נעשה במתכונת זו, בעזרת מחזור דו-שנתי פשוט, שכלל גם תקופות של הוכרת השדה. הפלאח לא זיבל את שדותיו ולא נלחם במזיקי-צמחים. יכול החיטה המצוי היה כשישים ק"ג לדונאם. באזורי ההרים נוספו למשק זה מטעי הבעל המסורתיים של ארץ-ישראל – הגפן והזית.

גידול בעלי-החיים היה מצומצם במשק הפלאח, והבהמות שימשו בעיקר מקור לכוח-עבודה. לרשות המשק עמדו זוג שוורים, חמור או גמל, שעיקר מזונם בא להם מרעייה. הפרה הערבית הניכה כ-800 ליטר חלב בשנה, ואף היא, כעופות שהסתובבו בחצר המשק וככהמה הדקה, אם היתה מצויה, מזונותיה באו לה מן השמים.

המרכיבים המכשיריים היו בעיקר התקנים עשויים עץ, ובלא חלקים גלגליים או מכאניים; המחרשה הארץ-ישראלית, הרתומה לבהמה או שתיים, היתה מכשיר רב-תכליתי, אנאלוגי למחרשה, למשדרה ולמקלטרת כלי הקציר, הדיש או הזרייה נועדו לסייע לידי האדם או לרגליו. משק הפלאח היה משק משפחה ועיקר חקלאותו היה חקלאות-קיום (subsistence agriculture), כלומר רוב יכול המשק נועד למזון לפלאח ובני-ביתו, ורק מעט ממנו, אם בכלל, יצא לשוק. תבואות החורף הביאו כארבע-חמישיות מהכנסות המשק, ותבואות-הקיץ כחמישית מהן. ביסודו הצטיין משק הפלאח במיעוט ההשקעה בו וכמיעוט הכנסותיו. בתקופה הנדונה הצטמצם יצוא החיטה והשעורה מן הארץ, אך נשאר בעינו יצוא השומשום, הדורה והאגוטיחים. הפלאח המסורתי היה על הרוב חבר בקהילה כפרית, שבה חילקו, אחת לשנה או יותר, את שטחי העיבוד מחדש, על-פי גורל. הוא עיכד על הרוב כשמונים עד מאה דונאם כאלה.

מרכיבי מתכונת זו עוצבו כמשך מאות, או אלפי שנים, לפני התקופה הנדונה. בראייה-בשעבר מתברר, כי בניגוד למחשבת בני אירופה שבאו באותה עת ארצה, היתה הפלחות הפלאחית מתכונת מגובשת היטב, שאי-אפשר היה להנהיג בה חידושים חלקיים, אגב החלפת מרכיב זה או זה, בלי לצמצם עוד יותר את רווחיותה של מתכונת-חקלאות זו.⁵ משק השלחין.⁶ עיקר משק השלחין בארץ-ישראל בתקופה הנדונה היו פרדסי יפו וסביבתה,

בארץ ישראל בסוף תקופת השלטון העות'מאני. עבודת-גמר במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים, 1974. ושם כיביליוגרפיה רחבה; (ה) לעניין חלוקת הקרקעות בכפר הערבי ראה: ג' בר, מבוא לתולדות היחסים האגראריים במזרח התיכון 1800-1970, תל-אביב תשל"ב, במיוחד עמ' 67-71; (ו) על כלי-העבודה של משק הפלאח ראה ש' אביצור, חיי יום יום בארץ-ישראל במאה הי"ט, תל-אביב תשל"ג, עמ' 209-214 [להלן: אביצור, חיי יום-יום]; (ז) סקירה על התפתחותה של החקלאות בארץ-ישראל מהיבטיה הכלכליים ראה אצל ג' גרוס, 'כלכלת ארץ-ישראל בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20', בנק לאומה בהתחדשותה, רמת גן 1977; (ח) לעניין יצוא תוצרת חקלאית מארץ-ישראל בתקופה הנדונה ראה: ש' אביצור, נמל יפו, תל-אביב 1972, עמ' 45-47.

4 גריג (לעיל, הערה 3), עמ' 123-151.

5 ארתור רופין היה מן הראשונים שהדגיש עניין זה. גרוס סובר, כי היה זה בהשפעת אוהגן. ראה חיבורו של גרוס (המוזכר בערה 3 לעיל), בעמ' 43 ובהערה 56 בעמ' 103.

6 A. Aaronsohn & S. Soskin, 'Die Orangengärten von Jaffa' *Der Tropenpflanzer*, 6 (1902), pp. 341-361. מקור בן-ההקופה, המתאר את דרכי נטיעת הפרדסים ועיבודם, היא חוברתו הנדירה של אהרון ליב פלמן, מעין גנים, הלכות ונטיעות גנים ופרדסים בארץ הקודש, ירושלים תרנ"א; לעניין המרכיבים הביולוגיים

שהתפתחו מאוד לאחר גילוי זן תפוח-זהב שאמוטי במחצית המאה הי"ט, והנהגת קווי תחבורה ימית-מוטורית. להדרים – תפוחי-זהב והלימונים – נילוו לעתים עוד מיני עצים, אך בעיקר ירקות שגדלו בין העצים כגידולי-ביניים. העצים ניטעו בצפיפות רבה. מידת-מה של זיכול היתה נהוגה בפרדסים אלה, וכן ננקטו בהם אמצעים מסורתיים למלחמה במחלות העצים. אמצעי העלאת המים, אגירתם והולכתם היו משאבות שהונעו בכוח בעלי-חיים, ברכות כנויות קורקר ואמות-מים כנויות, או תעלות-עפר חפורות. על הרוב נעבדו ה'כייארות', בידי שכירים או חוכרים, והנחלה עצמה היתה רכושו של אדם אמיד או עשיר, שהתגורר בעיר. בשל תכונותיו הכיולוגיות והמסחריות של השאמוטי, ובשל התפתחויות שהיו באירופה בטכנולוגיות השאיבה, היתה הפרדסנות של יפו מתכונת חקלאית יפה ביותר לקליטת חידושים (והעניין נדון בהרחבה בחלקו השני של חיבור זה). טיפוס אחר של גידול-שלחין בארץ-ישראל היה גידול-ירקות. גידול זה יוחד למקומות, דוגמת סביבות רמלה או הכפר בתיר, הסמוכים למקורות השופעים מים כל השנה וקרובים למרכזים עירוניים.

משק הטמפלרים: מתכונת-משק זה הובאה לארץ-ישראל בידי מתיישבים בני כת הטמפלרים, שהחלו להגיע ארצה בסוף שנות השישים של המאה הי"ט. רוב בני כת פרוטסטנטית זו היו עובדי אדמה מנוסים ככפרי מולדתם, כסביבות וירטנברג, בגרמניה. מתכונת חקלאותם היתה בת-צורה של 'המחזור הנורפולקי', אחד מראשוני מחזורי 'המשק המעורב', שהונהג באנגליה במאה הי"ח.⁷ עיקרה של מתכונת זו היה השילוב בין ענף גידול בעלי-חיים, ובין ענפי גידול הצמחים: האדמה המעובדת והמדושנת דרך-קבע העלתה מזונות גם לאדם וגם לבעלי-חיים, וככללם פרת-החלב; הבהמות היו גם מקור לכות מניע בעבודות המשק, ומקור מזון, אך גם מקור של זבל לשדות. במחזור הזרעים של משק הטמפלר נכללו גם גידול תבואות וגם גידולי גן ומטע. המשק-הטמפלרי היה מטיפוס המשקים המודרניים באירופה, על שום מתכונתו שהתבססה על ידע חקלאי מגוון מאוד ועל חיכנון מורכב לטווח רחוק, ועל שום ששילב מיכשור ומיכון חדישים לשעתו.

בתקופה הנדונה, בסוף שנות השבעים וראשית שנות השמונים של המאה הי"ט, נמצא משקה של שרונה, המושבה החקלאית ביותר מבין מושבות הטמפלרים בארץ-ישראל, בתהליך של התאמה לסביבה הארץ-ישראלית החדשה. הבעיה המרכזית היתה ההסתגלות לעונות הגידול: קיץ שחון במקום קיץ גשום בגרמניה, וחורף גשום ופעיל מבחינה חקלאית, במקום חורף של קיפאון שם.⁸ בסופו של תהליך זה התעצב משק-בעל שהשתרע על שטח של 200-350 דונאם, שצמצם את גידול

7 והסכיכתיים של הפרדסנות בתקופה הנדונה ראה: ש' ב"ץ, שינויי הידע בגידול תפוח הזהב בארץ-ישראל עד למלחמת העולם הראשונה, ירושלים 1975; בטכנולוגיות המים של הפרדסנות הארץ-ישראלית עוסק ש' אביצור במקומות רבים. אחד מהם הוא הפרק 'דרכי ההשקאה' ב'חיי יום יום', עמ' 215-221. וראה: ביכליגראפיה של כתבי אביצור, קתדרה, 5 (אוקטובר 1977), עמ' 210-223; לעניין גידול ירקות בשלחין ראה: אביצור, חיי יום יום, עמ' 200, 216.

8 ש' הורביץ, 'יסודי מחזור הזרעים', האנציקלופדיה לחקלאות, א, תל-אביב תשל"ה, עמ' 672.
דיעות שונות על חקלאות הטמפלרים בארץ-ישראל בכלל, ועל חקלאות שרונה בפרט, מובאות אגב דיווחים מן הארץ בבטאון הטמפלרים שיצא לאור בגרמניה: ה' *Die Warte des Tempels* [להלן: וארטן]. מקומם בעיקר במדורים Corespondent ו-Orientpost שהופיעו בקביעות. כמ-כן יש סקירות מקיפות המוקדשות לענייני החקלאות בלבד, כגון: Landwirtschaftliches von Sarona ב-21.2.1878; Fruchtbbericht ב-16.9.1886; 19.4.1883; בספרו (A. Carmel, Palästina — Chronik 1853-1882, Ulm 1979) כולל בעיקר את האחרונים; וכן ראה סקירה אחת מינואר 1882, ZDPV, VI, 1883, pp. 31-34, Paulus, 'Die Tempelkolonien in Palästina',

הדגניים והרבה בגידול חצירים להאבסת פרות-החלב. מתכונת זו שנחקרה הרבה בוילהלמה היתה לדוגמה בשביל המשק המעורב היהודי, בעיקר לאחר מלחמת-העולם הראשונה.⁹

בסוף שנות השבעים כלל תהליך ההתאמה לסכיבה החדשה גם נסיונות לקלוט גידולים חדשים מן המצאי המקומי ומן המצאי העולמי – גידולי-שדה, גידולי-גן ומטע, לתצרוכת האדם, וגידולי-מספוא לתצרוכת הבהמות. תחילה קלטו את גידולי הפלחות המקומית ומחזור-הזרעים שלה. אך הטמפלרים, שלא כפלאחים, נהגו לזבל דרך-קבע את שדותיהם, וכך השיגו יכול כפול ומשולש מהיכול המצוי בפלחות הפלאחית.¹⁰ לאחר שהכניסו ממצרים את התלתן האלכסנדרוני כצמח-מספוא, הרחיבו בהדרגה את שטחי גידולו, ובמקביל לכך הרחיבו את גידול בהמות-החלב. כן הרחיבו הטמפלרים, בתקופה הנדונה, את גידולי-הגן ואת כרמי גפן-הייץ. החלב ומוצריו, הירקות והיין שייצרו, היו מקור רוב הכנסותיהם מחקלאות. בעיקרה היתה המתכונת של משק הטמפלרים מתכונת הנוחה לנסיונות, ונראה שאנשי שרונה עסקו בכך בהתמדה רבה: הם ניסו זני ירקות 'ערביים' ו'גרמניים', הישוו תפוחי-אדמה ממקורות גרמניים, צרפתיים ורוסיים, הביאו זמורות-גפן ממזרח וממערב. אנשי שרונה הקדישו שימת-לב רבה לגידול דבורים, שכן ראו בו מקור פרנסה יפה. הם ניסו ליצור זן חדש של דבורת-הדבש מן הדבורה המקומית 'הפראית' ומן 'הדבורה הקווקאזית'. בשנת 1877 החזיקה שרונה כ-1,500 דונאם; ברובם גידלו תבואות ובמיעוטם כרמים. באותה שנה ניטעו בשרונה 150 עצים-זית. הגרופיות הובאו 'מן ההרים'. כן ניטעו שם עצים-חרוב, עצים-תאנה ועצים-תות וניסו לגדל בארץ את הדובדבן. מגרמניה הביאו עמם הטמפלרים עצים-סרק אחדים כגון אלון, מילה וליבנה. באביב אותה שנה היו בגני-הירק של שרונה אפונה מתוקה, כרוב, לפת, עגבניות, פטרוסיליה, פלפל, חרדל, כרובית, סלק, עדשים ופולים. באותם הימים ובזמנים אחרים גדלו שם חסה, בצל, עולש, מלפפונים, קשואים, דלעת ואבטיחים. האחרונים גדלו בשולי הכרמים ובשדות. תפוחי-אדמה תפסו מקום חשוב בחקלאות השרונית וכן קנה-הסוכר.¹¹

9 יי וילקנסקי, בדרך, יפו התרע"ח. זהו קובץ מאמרים בענייני חקלאות והתיישבות, שפרסם וילקנסקי ב'הפועל הצעיר' משנת תר"ע ואילך. וילקנסקי, שישב ברוב השנים ההן בבן-שמן, למד היטב את משקה של וילהלמה, ובעקבות מה שלמד עשה בבן-שמן ניסויים במרכיבים שונים של המשק המעורב בגירסת 'משק החלב' שלו. המתבססת על גידול פרות-חליבה במשולב עם גידולים צמחיים. יי אלעזרי'וולקני (וילקנסקי), תיכון החקלאות בארץ, רחובות תרצ"ז.

10 אין עדויות ישירות על זני הדגניים שהיו בידי הטמפלרים, בארץ-ישראל, אך אפשר ללמוד על כך בדרך עקיפה. באחד הדיווחים משרונה משנת 1880, מסופר על קמה שגובהה כקומת אדם בשדות שרונה הנמצאים מזרחית למושבה, על גדות נחל מוסררה. אין דיווח זה מזכיר את ענין זיבול השדות, אולם במקומות אחרים מזכירים הדיווחים משרונה זיבול כזה. למשל, בדיווח אחד העוסק באדמות אחרות של שרונה, שנחשבו לאדמות דלות, נאמר במפורש, כי השדות זובלו והם הניבו תנובה יפה: 6-12 צנטנר חיטה למורגן ורטנברגי, וכ-10 צנטנר שעורה לאותו שטח. פירוש הדבר הוא ששדות אלה העלו בין 100 ק"ג ל-200 ק"ג חיטה לדונאם. האם יבולים כאלה אפשריים לזני חיטה ושעורה מקומיים, אך מזובלים, או שעצם ההיענות לזיבול, בשעורי עליית-יבול כאלה אפשרית רק בזנים מחו"ל? לדעתו של פרופ' יי ארנון, מנהלו לשעבר של מכון וולקני לחקר החקלאות ותוקר דגני ארץ-ישראל משנות ה-1930 ואילך, אפשר שיעלו יבולים כאלה גם מזנים מקומיים ולא דווקא, מזנים מיובאים: [אם] הטמפלרים זיבלו את השדות, סביר בהחלט שהושגה קמה גבוהה כקומת אדם, אך אין דבר זה מרמז על מקור הזון. הזנים המקומיים היו מסוגלים בהחלט להניב יבולים של 100 עד 200 ק"ג לדונאם. בכמות גשם ובמסטר של רישון, או זיבול, כפי שנהגו הטמפלרים, השגנו בזמנו אף יבולים גבוהים יותר בזנים המקומיים' (מכתבו למחבר מן ה-15 במאי 1979).

11 המקור לתיאור זה הוא, בהתאמה לגידולים השונים: וארטה, 1877.12.4; שם, 1877.14.6; שם, 1883.21.6; שם, 1880.13.8; שם, 1882.14.9; שם, 1887.14.2; שם, 1878.21.2. על הנסיונות למצוא זן דבורים נוח במקום הזן המקומי 'הפראי', ראה: שם, 1882.14.9. לעניין התלתן האלכסנדרוני ראה גם: ש' צמח, התלתן האלכסנדרוני בהשקאה, תל-אביב תרפ"ה.

לחקלאות האירופית היו עוד יצוגים בארץ, בראשיתה של תקופת הפעילות הציונית וגם לאחריה, וזאת במנזרים השונים. גדלו שם עצי-פרי ירקות וצמחי-נוי, שהובאו מאירופה וגודלו על-פי הנהוג במקום-מוצאם. משם נפוצו ירקות אחדים, כעגבניה וכתפוח-האדמה, ועצי-פרי, כתפוחים ואפרסקים, אל גני-הירק והבוסטנים המקומיים.¹² עוד היו בארץ-ישראל בתקופה הנדונה צורות וגוונים של משקי משפחה, כמשק האמריקני¹³ או המשק הצ'רקיסי,¹⁴ שתפסו מקום שולי בלבד בחקלאות ובכלכלה המקומית, והשפעתם על סביבתם היתה מועטת. כן נעשו בארץ-ישראל, בתקופה הנדונה ויותר בתקופות קודמות לה, נסיונות לגידולים מונוקולטוריים, ככותנה¹⁵ וכקנה-סוכר,¹⁶ אך אלה לא תמיד עלו יפה והם הצטמצמו והלכו.

אין להבחין בתקופה הנדונה בחקלאות יהודית. אכן היו בין יושבי הארץ יהודים, שהתפרנסו בדרכים שונות מחכירת אדמות ומחקלאות.¹⁷ למשל, בין יושבי צפת וירושלים היו יהודים שחכרו אדמות מן הפלאחים, או עשו אתם שותפיות והתקשרויות שונות.¹⁸ בין תושבי יפו היו יהודים אחדים בעלי פרדסים,¹⁹ והיו בין יושבי פקיעין ושפרעם, למשל, יהודים שעסקו בגופם, בחקלאות.²⁰ ואולם כאלה כן אלה, העוסקים בפלחות, או המגדלים אתרוגים והדרים אחרים, עשו זאת על-פי דרכי החקלאות המקומית,²¹ ועל-כן אין נראים הדברים שחקלאות יהודית – בעלת ייחוד משלה מבחינת הרכב-הגידולים, דרכי-הגידול או ארגון הייצור והשיווק – התהוותה באותה עת בארץ.

12 ש' צמח, עבודה ואדמה, ירושלים תש"ו, עמ' 73-115. חיבור זה של צמח הוא מן הסקירות החשובות ביותר על רקע החקלאות היהודית במאה התשע-עשרה ועל התפתחותה עד שנות השלושים של המאה העשרים; דוגמה לקשר בין מתיישב יהודי מתקופת העלייה הראשונה ובין חקלאות המנזרים עשוי לשמש ש' ברוזה, ממיסדי מוצא. בשעתו נאמר עליו כי היה מחפש אחר זנים של עצי-פרי משוכחים במנזרים שונים בארץ, וכמשך השנים הכניס לגנו שבמוצא מן המשוכחים שכפירות אלה, המצליחים כגידול-בעל. 'על שמואל ברוזה ז"ל', השדה, כה (תש"ה), עמ' 26.

13 המשק 'אמריקני בארטס והמשק האמריקני ב'הר החקוה' נוסדו ופעלו עשרים-שלושים שנים קודם להתיישבות היהודית, ולא ידוע על קשר כלשהו בין אלה ובין זו; על ארטס ו'הר החקוה' ראה: י' כן-צבי, 'ארטס', שאר ישוב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 519-524; על מושבת האמריקנים ב'הר החקוה' ראה: ש' טולקובסקי, תולדות יפו, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 132-133; על קשרי משפחה בלדנספרגר מארטס עם חקלאים יהודים בשנות ה'מ', כעניין גידול דבורים ראה: אמילה בלדנספרגר, 'גדול הדבורים בארץ-ישראל', השדה, ב (תרפ"ב), עמ' 89-90.

14 לעניין הצ'רקסים ראה: אביצור, חיי יום יום, במקומות אחדים. הצ'רקסים הכניסו ארצה את כירכות-המשא בעל זוג אופנים, את זריעת שיבולת-השועל ועוד. A. Ruppin, Syrien Als Wirtschaftsgebiet, Berlin 1917, p. 89.

15 אביצור, חיי יום יום, עמ' 197-198; ש' אילן (לעיל, הערה 3), עמ' 29; והשווה: כתבי יחיאל מיכל פינס, בנין הארץ, תל-אביב תרצ"ט, א, עמ' 152-153 [להלן: פינס, בנין הארץ].

16 ש' אביצור, 'תרומתה של פתח-תקוה לקידומה החקלאי והתעשייתי של הארץ בשלבים הראשונים לקיומה (1878-1918)', קתדרה, 10 (תשל"ט), עמ' 129-141.

17 ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל 1840-1881, ירושלים תשל"ד, עמ' 303-334; חיבור חדש על ישראל ב"ק, המובא בדרך-כלל כדוגמה ליהודי ארץ-ישראל שעסק בחקלאות. ראה: מ' בניהו, 'יתן לי כפר קטן הנקרא ז'ארמיק', עתמול, ה, 2 (28) (כסליו תש"ס), עמ' 20-21.

18 אצל י' בריל, יסד המעלה, מגנצא תרמ"ג [להלן: בריל, יסד המעלה], ידיעות כאלה. וראה: עמ' 125-126, 193, 228, והערות המחבר באותו עמוד; ב"צ גת, שם, שם; י' ברטל, "תכניות ההתיישבות" מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל (1839), שלם, ב (תשל"ו), עמ' 231-296, וכן הנ"ל, 'פתח-תקוה – בין שורשים רעיוניים לנסיבות הזמן', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 54-69.

19 ז"ד לבונטין, השחר, תרמ"ב, מובא אצל יבנאלי, תקופת חכת-ציון, ירושלים תל-אביב תשכ"א, א, עמ' 192 [להלן: יבנאלי, חכת-ציון]; שושנה הלוי, 'יהודה מרגוזה נוטע באיזרא', עתמול, ג, 4 (תשל"ח), עמ' 3-5; חנה רם, 'התחלות של עבודת אדמה בידי יהודים באיזור יפו', קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 20-37.

20 י"מ פינס, שעסק בתיכנון התיישבות חקלאית בארץ (ראה להלן הערה 25) מציע, שיהודים 'מבני הכפר פקיעין ושפרעאמר שהמה עובדי אדמה מנעוריהם כמה דורות' ירגילו מתיישבים אשכנזים בעבודת אדמה. פינס, בנין הארץ, עמ' 58, מכתב ז' מיום 15 בינואר 1879.

21 ש' כץ, 'השתרשות גידול תפוח הזהב בראשית ההתיישבות הציונית', נופים 5 (תשל"ז), עמ' 8-26.

שער ספר הזכות, הוא ספר הטאבו של אדמות פתח תקוה

התלם הראשון בפתח-תקוה

לרכישת נחלת קסאר, בת 3,500 דונאם,²² היו בין אנשי התקופה מצדדים²³ ומתנגדים.²⁴ י"מ פינס, שנמנה עם המצדדים, מזכיר בדיווח מראשית שנת תרל"ט גם את נימוקם העיקרי של המתנגדים: בעמק השרון... קנתה חברה אחת של יהודים חובבי הארץ וחרוצים כמלאכתם כברת ארץ גדולה מאד בכספם, ואי"ה בשנה הזאת ינסו לזרעה כפעם הראשונה. כפי אשר שמעתי אחרי חקירה ודרישה רבה אצל האשכנזים הנוצרים בני שרונה הסמוכה לכברת ארץ זו, הנה האדמה שמנה ופוריה מאד, גם מים שם מבארות של מים חיים ומקום מרעה טוב ושמן מאד לבהמות וצאן. אך האויר שמה מקולקל ומסב קדחת. הרבה אומרים כי קלקול

22 על גודל השטחים שנקנו בפתח-תקוה ברכישות השונות ועל מחיריהן (כחמישה פראנק לדונאם) יש גירסות שונות. שאינן שונות במהותן זו מזו. ראה: יבנאלי, חבת ציון, א, עמ' 265, הערה 6, וכן ג' קרסל, אם המושבות בפתח-תקוה תרל"ח-תשי"ג, פתח תקוה, תשי"ג, עמ' 65, הערה 1 ו [להלן: קרסל, אם המושבות].

23 התלכטויות רוכשי הנחלה עצמה מתוארות תיאור שלאחר מעשה אצל י' עירי-פולסקין ומ' חריזמן, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח תקוה תרל"ח-תרפ"ח, פתח תקוה תרפ"ח, עמ' טו-יח [להלן: ספר היובל לפתח תקוה]. על מקור זה ומקורות אחרים לתולדות פתח-תקוה ראה במאמרו של ר' יזרעאל, לביקורת ההיסטוריוגרפיה של שנותיה הראשונות של פתח-תקוה, קתדרה, 9 (תשל"ט), עמ' 95-126.

24 דעות הסוברים כי הרכישה היתה מעשה פזיז יובא להלן, בדיון על כשלון ההתיישבות בפתח-תקוה, בשנותיה הראשונות.

האוויר בא מנחל גדול, אבל בנקל אפשר לתקן את החסרון הזה אם יחפרו תעלות בנחל הרטוב ליבשהו.²⁵

לאחר הרכישה יצאו לשם אנשי 'חברת פתח-תקה' כדי לחפור באר, להקים מבני-משק משותפים לכל החבורה ולבנות בתים למגורים, וכדי להתחיל במעשי העבודה החקלאית גופה. בין שבעת ראשוני פתח-תקה היו שניים, אליעזר ראב ובנו יהודה, שהתנסו בחקלאות, בהונגריה ארץ הולדתם באורח יסודי ביותר, בצורות חקלאות שונות, גם בעבודה מעשית וגם בניהול חקלאות.²⁶ כמו-כן הצטרף אל בני קבוצה זו דוד רגנר, מי שהיה חוכר אדמות בהונגריה ובעל נסיון חקלאי משם, וגוטמן – אחד מן השבעה וראש להם – הזמינו להיות המנהל המעשי של משקו.²⁷

הראשונים פעלו במעין מסגרת של 'אגודה שיתופית', שהם ואחרים היו בעליה ושכיריה בשנת העבודה הראשונה. חלוקת התפקידים ביניהם היתה כדלקמן: גוטמן היה גזבר החבורה ומנהלה, אחדים מחבריה עסקו בתפקידי ארגון ופיקוח,²⁸ והשאר, מן הסתם, עסקו בעבודה החקלאית. אך בחריש הראשון – החריש הראשון בפועל או חריש סמלי לשעתו ולדורות – נטלו חלק כל אנשי החבורה. לאחר שנים סיפר יהודה ראב:

דוד מאיר גוטמן

25 י"מ פינס, בנין הארץ, עמ' 44, מכתב מ-1 באוקטובר 1878. ר' יחיאל מיכל פינס, נציג חברת 'מוזרת משה' הלונדונית והאחראי על חכניות הפרודוקטיביות שלה בארץ-ישראל, עסק הרבה מאז בואו ארצה, במחצית ספטמבר 1878, באיסוף ידיעות נאמנות על דבר עבודת האדמה. במכתב שכתב לאחר כחודשיים, המליץ בפני שולחיו לקנות אחת הנחלות 'הגשענות על הנהר עוג'ה [הירקון]'. שם, עמ' 50, מכתב ד מיום 9 בדצמבר 1878. הקורא היום את דברי פינס מתרשם מן ההבנה שרכש בזמן קצר בענייני חקלאות הארץ, ומשיקול הדעת והזהירות שנהג. על י"מ פינס ראה מאמרו של ג' קרסל, 'יחיאל מיכל פינס ופעלו', ורשימת כתביו וכתבי מעריכיו בקובץ 'יחיאל מיכל פינס', ירושלים ותל-אביב תש"ו; עמדותיו של פינס בין בני דורו, ובעיקר הללו שעסקו בפרודוקטיביות של היישוב היהודי, מנותחות בהרחבה אצל י' קלנר, למען ציון, ירושלים תשל"ז, עמ' 141-97; דיווח דומה בתוכנו. מאפריל או ממאי 1879 הוא דיווחו של ירנ"ן (על זהותו ראה להלן, הערה 31).

26 קרסל, אם המושבות, עמ' 53-58; ספר היובל לפתח תקה (עמ' קל-קלט), מונה בקבוצה זו גם את משה צבי לוינזון, אשר זליג בלום ויעקב בלומנטל. אף נתן גרינגרט היה קשור עמם, אך ככל הנראה לא היה בעצמו בין המתגוררים בגופם שם. ביוגרפיות של הראשונים מביא ספר היובל לפתח-תקה, עמ' קכז-קכט; על בני ראב ראה: י' ראב (בן-עזר), התלם הראשון, תל-אביב תשט"ז [להלן: ראב, התלם הראשון]. טוביה סלומון מזכיר את בלומנטל וגרינגרט כמי שהיו באים מירושלים, פעם בפעם לפקוד את הנחלה (ספר היובל לפתח תקה עמ' נב). ראב בדין וחשבון מראשית שנות התשעים, מזכיר את כל הנ"ל ואת זרח כרנט (התלם הראשון, עמ' 155); הרשימה שמביא ראב במקום אחר, ובה דברים שנכתבו לאחר שנים רבות, שונה מעט (שם, עמ' 61); א' בן-עזר נכדו של יהודה ראב, מסר לי כי בכתב-יד הנמצא בארכיון המשפחה, והמכיל דברים לנאום שנשא יהודה ראב, כנראה בחגיגה לציון 70 שנה למרשבה, נמצא כתוב כי בעת החריש הראשון נכחו במקום עוד אנשים, אך ראב מנה בספרו רק את מי שזכר על פי שמותיים.

27 ספר היובל לפתח תקה, עמ' כב; ראב, התלם הראשון, עמ' 62; והשווה אל הקטע להלן, שהוא מן הדיווחים הראשונים על פתח-תקה: 'מתחילת קנייתם את הקרקע לא היה בהם איש מומחה ומנוסה בטיב עבודת האדמה על בוריה ומתחילה קא סברו להיות מוכנים ומזומנים לאבד מספר אדרכמונים זהב בניסיונות סמויים מן העין, עד יעמדו על אופיה של עבודה זו, אך כמציאה בהיסח הדעת בא להם איש אחד הונגארי ר' דוד רעגענער נ"י, איש ישר ותם מה שנקרא בלשון הלועזים "איין בידערער קאראקטער"'. עסקו היה בארצו חכירת נכסים אצל אצילי בני ארצו ושלישים ושתיים שנה עסק בזה בחריצות יתרה... בן ציון לבת יהודה, 'מכתב מירושלים', המליץ, טו, 16 (כ"ט בניסן תרל"ט). יורעאל (לעיל, הערה 23) מזהה מחבר זה עם פינס. וכן ראה דבריו של פינס בשבחים של רגנר, בני ראב, שטמפר וי"מ סלומון, ובשבח הכשרתם החקלאית וכושר-עבודתם של שלושת הראשונים. מכתב מיום 15 בינואר 1879, בנין הארץ, א, הערה בעמודים 62-63; בני ראב, לפי 'התלם הראשון', התנסו לא רק בחכירה ובפיקוח על עבודה חקלאית של אחרים, אלא עבדו עבודה חקלאית בגופם: התנסו בגידול תבואות, בטיפוח בעלי-חיים בכלל ובהשכחת כבשים בפרט, ובטיפול בגפן ובייצור יין (שם, עמ' 19-20, עמ' 38, ובעוד מקומות); אליעזר ראב מתואר, בוודאי על-פי עדות עצמו או עדות בנו, כמחדש בחקלאות של מקום מגוריו, כמנהיג 'שטה אירופית ממש'... [ו]נתפרסם שמו כאחד החקלאים המתוקנים, ספר היובל לפתח תקה, עמ' קכת.

28 דוד גוטמן היה גזבר החברה ומנהל החשבונות שלה. מיכל כץ היה רכז הקניות, יואל משה סלומון ויהושע שטמפר פיקחו על הבנייה. ספר היובל לפתח-תקה, עמ' כב.

יומיים לאחר רדת הגשם [הראשון] רתמנו את השוורים ונצא לחרוש... בתור חקלאי מנוסה בנעוריו נפל הגורל עלי לנעוץ את המחרשה הראשונה ולמתוח את התלם הראשון... התחילו הכיבודים. ר' דוד גוטמן נתכבד הראשון, ובעזרתי הלך אחרי המחרשה כשכולם מלווים אותו. השני לכבוד היה ר' יהושע שטמפפר, אשר כתפסו במחרשה נתרגש ופרץ בבכי, ויאמר בערך כך: 'אשרינו שזכינו לכך, היותנו מהלכים אחרי התלם הראשון שחורשת מחרשה יהודית באדמת הנביאים...'. כולנו נרעדנו לשמע הדברים וכשעניינו דומעות מהתרגשות ומשמחה, תפסנו חליפות את המחרשה מיד ליד... ככה חזרו ה'הקפות' כמה וכמה פעמים... לאחר זמן-מה התפזרו הנאספים ונשארו רק אבי ואנכי בשדה, להמשיך בעבודת-החולין הרגילה.²⁹

אף שתיאור 'התלם הראשון' מותיר את הרושם שגם 'תלמים אחרים' שנחרשו שם, נחרשו כמור ידיהם של המתיישבים הראשונים, הרי למעשה היו הדברים שונים. גם אם נמצאו בין אנשי פתח-תקוה מי שהיו מוכנים, כמו בני ראב, לעבוד בעבודה החקלאית בגופם הם,³⁰ או – ולכך אין עדות – שהיו מי שסברו כי כך ראוי למתיישבים היהודים לעשות, הרי ברור הדבר, שלפחות בשלב ההתיישבות הראשון, לא היה אפשר שהדבר ייעשה. מיעוט התורשים היהודים ביחס לגודל השטחים הנועדים לעיבוד, והעדר-הניסיון של רובם בעבודה החקלאית, איפשר רק שחלק מן העבודה החקלאית ייעשה בידי המתיישבים עצמם, או בפיקוחם הישיר. ואמנם תיאור משנת תרל"ט מלמדנו כי הפתח-תקוואים הראשונים באו 'בכל שבוט לשכת באחוזה ולעמוד שם על המשמר ולפקח על עבודת האכרים ושכיריהם אשר שכרו לעבוד את אדמתם'.³¹ מתיאורים אחרים עולה כבירור שלפחות חלק של האחוזה נעבד, כבעבר, בידי האריסים המקומיים.³² נראים אפוא הדברים

29 ראב, התלם הראשון, עמ' 63: עם זה יש להדגיש, כי בשעתו הפתח-תקוואים עצמם לא ראו בחריש זה עניין שחשיבותו חורגת מאירוע מקומי. לימים, כשהכתיב ראב את זכרונותיו הוא הסביר, כי 'בימיה הראשונים של פתח-תקוה לא העלינו על הדעת שעתידינו אנו, במשך הזמן, להיות מוצגים לראווה... [עשינו] מעשים פשוטים וצנועים בנוסח הימים ההם' (שם, עמ' 143). משמע, הסמלת האירוע לא היתה תוצאה ישירה של הטקסיות, שלווה את האירוע בשעתו.

30 מדברי פינס מסתבר כי הנכונות לעבוד עבודה גופנית היא בכחינת יוצא מן הכלל בין בני החבורה, שכן הוא מדגיש, כי יהודה ראב 'אם כי מלומד הוא בשפה על בוריה בכ"ז [בכל זאת] לא יתבושש לעבוד עבודה קשה ופשוטה, ויהושע שטמפפר הוא 'למדן גדול, הוא יודע שפת אשכנז והונגריה, ובכ"ז הוא יגיע ויעמל בגופו כחמור גרם'. כנגד זה הוא אומר על י"מ סלומון, ש'אם אמנם איננו עובד עבודת פרך בגופו אבל הוא איש חרוץ וערום בדעתו... [בנין הארץ, א, עמ' 62-63]; גם ירנ"ן (ראה ההערה הבאה) וגם פינס (שם, שם), כדברם על רגנר הם מדגישים את סגולותיו כמנהל עבודה: 'עבד את האדמה ע"י אחרים והוא עומד עליהם' (ירנ"ן); 'מפקד על צבא עובדים' (פינס), משמע, התמחות המתקבלת על דעת המדווחים. ראוי לשים לב שפינס מדווח לחברת 'מוזכרת משה' המעוניינת ב'פרודוקטיביזציה': 'י' ברטל (לעיל, הערה 18) מדגיש כי האדם היהודי נוסח יהודי פתח-תקוה נועד להיות דומה יותר לחוכר מזרח-אירופי המדקדק במצוות, מאשר לאכר היהודי שציירו סופרי ההשכלה או לעובד האדמה העברי נוסח התנועה הלאומית המודרנית.

31 מובא באחד מן הדיווחים הראשונים על מעשי-פתח-תקוה, הוא דיווחו של ירנ"ן, 'שוב ארץ-ישראל', הלבנון (כ"ג באייר תרל"ט), עמ' 313-315. יזרעאל (לעיל, הערה 23) מזהה בכותב את מאיר המבורגר, מראשי עדת האשכנזים כיפו באותה עת ומראשוני הבנקאים היהודים בארץ; והשווה: ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' כג; 'הזוארטה' מיום 22 במאי 1879 מדווח על רכישת נחלת קסאר בידי חברה של אחד-עשר יהודים, שחלק מן האדמה זרעו בידיהם וחלק מסרו לזריעה לערבים.

32 'חלק גדול מן השדות אשר נשארו בידינו בלתי זרועים מאפס זרע השכרנו לשכנינו האכרים "הפעללאח"ס", והם התחייבו לתת לנו רבע אחד מתבואתם, הצפירה, גליון 15 ("ג באייר תרמ"ב). חזר ונדפס אצל יכנאלי, חבת ציון, א, עמ' 184-187. קרסל מזהה את הכותב ב'הצפירה' עם גוטמן (קרסל, אם המושבות, עמ' 75, הערה 10). יזרעאל (לעיל הערה 23) מעיר, שכתוב זה הוא המשך למסע-תעמולה, שניהלו המייסדים כדי למצוא קונים לחלקת 'הרבע' בנחלת טייאן (ראה להלן). אך קשה להניח שגוטמן שהרבה לעסוק בענייני פתח-תקוה באותה תקופה ולאחריה, כתב דברי תעמולה שאינם דברים כהווייתם; והשווה דברי ש' הירש, במכתבו לד"ר פינסקר, מיסמך

שתחילה עשו הפתח-תקוואים את כל ההכנות לכך שחלק מן השכירים, וכמובן האריסים, יעבדו על אחריותם הם, על-פי המסורת החקלאית המקומית.³³ אם כך הדבר, עולה השאלה: על פי איזו מסורת חקלאית היה בדעת הפתח-תקוואים לכוון את עבודת החקלאות, שאמרו לעשות בידיהם שלהם, או בהשגחתם הקרובה? התבוננות במרכיבים הביולוגיים והמיכאניים של העבודה החקלאית תסייע בהעלאת תשובה לשאלה זו.

בעונת החקלאות הראשונה זרעו הפתח-תקוואים כגידולי-חורף חיטה, שעורה ותורמוס, וכגידולי קיץ — דורה, שומשום ואבטיחים.³⁴ זרעי חיטה נקנו בכפר הערבי ג'לג'וליה וזרעי השעורה אצל ערביי אבו-פישפ.³⁵ משמע, הרכב הגידולים והרכב הזנים נועד להיות על דרך הפלחנות המקומית. אם נזרעו תפוחי-אדמה בשנה הראשונה, היתה זו תוספת 'אירופית', אף כי לא חדשה באזור.³⁶ שדות פתח-תקוה לא זוכלו בשנה הראשונה, ואף זה כדרך החקלאות הפלחית, אולם עיתוי החריש והזריעה — לאחר גשם ראשון, אך גשם דל מאוד — היה שלא כדרך החקלאות המסורתית בארץ-ישראל.³⁷ הגישה למרכיבים המכשיריים במתכונת החקלאית המקומית היתה שונה מן הגישה למרכיבים הביולוגיים והסביבתיים שבה, לרגנר, שחבריו כינוהו 'אגרונום',³⁸ כלומר ברי-סמכא

428, מאדר תרמ"ו, א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ ישראל, א, טור 750 [להלן: דרויאנוב, כתבים]; הוא אומר שם בין השאר: 'הבעלים הראשונים [של נחלת פתח-תקוה] קסאר וטיאן ... היו חוכרים אותה לבני כפר יהודיה, לבני כפר "בני ברק" ולשאר תושבי הכפרים הקרובים ... וגם בשנים הראשונות מעט שנקנתה אדמת פ"ת מאחינו לא נעבדה מאחינו, כי אם איזה מהם נתנו את חלקם בחכירה ... [ב]כאריסות, כעשאים שהתפזרו עמהם. היהודי נתן האדמה וכחות החרישה היינו שורים וכו' וזריעה, והפלאחים נתנו את יגיעם עמלם; האריסים היה פלאח מחוסר-קרקע, או בעל חלקת קרקע לצרכיו. תמורת חלק קצוב מן היובל הקצה לו בעל הקרקע חלקה לעיבוד; השכיר שעבד תמורת רבע מן התבואה שקיבל מבעל הבית פונה 'אמרבעאי', משמע פועל 'רבעי'; השכיר שתמורת עבודתו קיבל מזון כונה 'חרת' (אביצור, חיי יום יום, עמ' 192-193).

33 סיוע לטענה, כי ראשית העבודה בפתח-תקוה עמדה להיות על-דרך הפלחה המקומית המסורתית, או על דרך קרובה לה, ובעבודת שכירים, ניתן למצוא עוד בעדויות אלה: (1) בעדות על-דבר הרכב הבהמות שהכינו הפתח-תקוואים לעונת החקלאות הראשונה — רובן היו צמד-יבקר (ספר היובל לפתח תקוה, עמ' 5; ראב, התלם הראשון, עמ' 60). (2) בעדותו של זרח ברנט על-דבר החיפוש אחר 'פועלים חקלאיים מבין הערבים', המופיעה בפרק 'מזכרונות זרח ברנט', א' יערי (עורך), זכרונות ארץ-ישראל, א, רמת-גן 1974, עמ' 277 [להלן: זכרונות ארץ-ישראל], ובעדויות על העסקת פועלים כאלה (ירנ"ן, לעיל, הערה 31; ראב, התלם הראשון, עמ' 73). (3) בעדות על-דבר כמות הזרעים שהוכנה לעונת החקלאות הראשונה (גוטמן ב'הצפירה', לעיל, הערה 32). כמות זו מעידה שהתכוונו לזרוע בכל שטח הנחלה שקנו. אולם (4) חשבון מצד אחר ילמד כי לא היה אפשר שראשוני פתח-תקוה התכוונו לעבד את כל אדמתם בידיהם הם: על-פי הספק של 100-300 דונאם חרישה לשני זוגות שוורים בעונה [בסיס החישוב הוא בנתונים שמביא ש' אביצור בספרו תמורות חקלאות ארץ ישראל, תל-אביב 1977, עמ' 74 (להלן: אביצור, תמורות חקלאות)] היה על כח העבודה הפתח-תקוואי לכלול בין 40 ל-120 שוורים המיועדים לחריש, ובין 10-30 חורשים. שוורים כמספר הזה אפשר שהיו בפתח-תקוה, שכן ראב מזכיר כי המצאי החי שם היה בשנה הראשונה 40 שוורים, 5 סוסים, 3 חמורים' (ראב, התלם הראשון, עמ' 55), אך ספק אם היו חורשים כמספר הדרוש מבין המתיישבים היהודים. מתקבל אם כן על הדעת, כי כוח-העבודה החי נועד לשכירים, ול'שותפים' מן הטיפוס שמזכיר הירש (לעיל, הערה 32), והשווה להלן, הערה 96.

34 ראב, התלם הראשון, עמ' 55, 72.

35 שם, עמ' 60.

36 גוטמן מזכיר גם זריעת תפוחי-אדמה (גוטמן, ב'הצפירה', לעיל, הערה 32). תפוחי-אדמה הוכאו ארצה במחצית

הראשונה של המאה התשע-עשרה (אביצור, חיי יום יום, עמ' 200).

37 ראב, התלם הראשון, עמ' 63. במקום אחר מספר ראב, כי בשל מיעוט הגשמים הראשונים באותה שנה, הוזהרו

הערבים מפני זריעה לאחר אותו הגשם. אולם רגנר החליט אחרת, שכן סבר כי לא הערבים יהיו מורינו לעבודה

כי אם כינתנו, תהי משמשת דוגמה להם' (ראב, התלם הראשון, עמ' 64; סלומון בספר היובל לפתח-תקוה, עמ'

כג); עדות כה-הזמן לעניין זה הוא דיווחו של בן-ציון לבית יהודה ב'המליץ', טו, גליון 16 (כ"ט בניסן תרל"ט),

עמ' 293-296. בן-ציון לבית יהודה מוזהה כאמור למעלה עם פינס.

38 ספר היובל, עמ' כב.

יהודה ראב עם רעייתו לאה וילדיה
ברוך ואסתר בשנת 1897

לענייני חקלאות, היתה השקפה ברורה בעניין. בעיני רגנר, שכמסתבר לא היה עם החבורה בראשיתה,³⁹ לא מצאה חן המחרשה המקומית. זו נראתה לו פרימיטיבית. ועל-כן, עם הצטרפו אל החבורה, הובאו מהונגריה על-פי עצתו, מחרשות גדולות, משדדות כבדות ומכונות-קצירה.⁴⁰ 'סיסתו היתה שיטה' — מספר ראב — 'ובהתאם לשיטתו אסור היה לנו לשעות למכשירי-העבודה הפרימיטיביים וה"מסמר" של הערבים'.⁴¹ אלא שזיווג המחרשה האירופית הכבדה יחסית,

39 ראב, התלם הראשון, עמ' 62; לעיל, הערה 27.

40 ראב, התלם הראשון, עמ' 62; ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' כב-כג. עדות בת-הזמן לעניין הזמנת מחרשות 'הונגריות', כמשמע מחרשות שנקנו בהונגריה, 'שנה אצל 'הכתב' מפתח-תקוה, המדווח על הנעשה שם, בעיתונו של ע"י שלזינגר, 'עמוד היראה'. הוא מספר כי 'קנינו זרע חטין ושעורין לחרוש ולזרוע... וקנינו כ"ד שוורים לחרישה ושלחו לנו מעיר "פעשט" כלי מחרשת הלמודים שלהם' (עמוד היראה, מאמר שני, טבת תרל"ט, עמ' ה). ואילו משמו של דוד גוטמן, 'מנהל הקולוניא', מובא ב'צפירה' משנת 1882, כי לקציר 'הבאנו לנו מכונה טובה ויקרה מעיר לאנדאן' (לעיל, הערה 33).

41 לא ברור מתי בדיוק הגיע רגנר לפתח-תקוה (ראב, התלם הראשון וספר היובל לפתח-תקוה, שם, שם); מתי הזמנו המחרשות מהונגריה (לעיל, הערה 40), וכיצד, אם בכלל, נשלחו משם. על-כל-פנים נראה, שפרק-הזמן בין כואו של רגנר ובין החריש הראשון היה קצר מכדי שמחרשות אלה תגענה מעבר לים. לכן על אף תיאורו הצירי של ראב, היוצר את הרושם כי אכן נעשה החריש הראשון ממש במחרשה 'הונגרית', אפשר שמדובר בחריש אחר מחרישי אותה עונה. הדיוק בפרטים וההיגיון הפנימי בתיאוריו של ראב אינם מותירים ספק במהימנות הדיווח, אך אפשר שלצורך הגיבוש הספרותי רוכזו כמה וכמה אירועים מרוחקים בזמן, והתלם הראשון ממש נחרש במחרשה מקומית 'פרימיטיבית'... לעומת זה, אם 'הונגרי' יובן כאן כניגודו של 'מקומי', אפשר שמדובר במחרשה אירופית, ולא-רדווקא במחרשה ובמכשירי-עבודה אחרים שמקורם בהונגריה. מכשירי-עבודה אירופיים ניתן היה להזמין ולרכוש אצל המטפלים — ראשוני המחיישים בראשון-לציון רכשו את מחרשותיהם שם. הונגריה של אותה עת לא היתה מרכז לייצור מכשירי-חקלאות ואף לא ידוע על טיפוס-מחרשות מיוחד להונגריה. ראה: P. 1931 *Leser, Entstehung und Verbreitung des Pfluges*. מקור זה, הסוקר את מחרשות אירופה לטיפוסיהן ולדורותיהן על-פי ארצות מוצאן, אינו מייחד סקירה להונגריה, אם כי הוא מצביע על קשר שבין המחרשות שבהונגריה ובין אלה שיוצרו בראשית המאה התשע-עשרה בבלגיה (שם, עמ' 152-153, 280).

Hebräische Ausgabe des „Israelit“

שנת ה'תרע"ט עשרה נומערא מ

הַיִּשְׂרָאֵלִי

מכתב עתי לבני ישראל

יוצא לאור בכל שבוע

להודיע ולבשר ולהורות כל דבר הנדרש לאיש יהודי לדעת כאשר הוא יהודי וחבר לחברת האדם

מאת מאיר (דר.) לעדמאן ע"י יחיאל ברויל תצ

דָּרָךְ אֲמִינָה בְּתַרְתֵּי (ה'ת"ס ק"א)

הרשין להשיג את הלבנון
ב"ב בוכהדלונג או ע"י פאטנמאס
ידעו מהם בשם האשכנזי:
HEBR. AUSG. DES ISRAELIT
ברוסיא ידעו מהם הסגן הרשין
L. Lewinsohn.
Bolschaja Utiza. Wilna.
בפולין ידעו מהם מהם הסגן הרשין
B. Kaplan, Cantor zu
PRAGA bei Warschau.
מחיר חצי ג'ענה ללשון על
מחיר הלשון הישן חצי ג'ענה.
מחיר ג'ענה חצי ג'ענה לא יקובל.

מחירו לשנה
בארצות אשכנז 12 פאנק.
באוסטריא 7 פאנקין א"ח
במוסא ופולין 5, 60 ד"כ
בארצות אשכנז 1 סונד פאנק.
בשאר ארצות 75, 18 פאנק.
ולמחצית או לרבע שנה כחצי או
נרבע ממחיר הקובץ למעלה.
מחיר מפרעות
20 פאנקין בעד כל שנה, ולא
הדפס ארבע שנים ימכה להכסף.
הדפס עגונה מקובלת במחיר.

מאינץ, כ"ג איר התרל"ט

No. 40

MAINZ, den 16 Mai 1879

לא היו דעותיהם שוות. כי אך מעטים נמצאו בתוכם אשר בתום לבב רצו לעבוד עבודת ארסה המוכשרים אליה, ושאריתם סרם עבודתה להם פניה ונמיה עצמה דבר החברה הזאת, ומהם אשר אמנם רצו לעבוד את הארסה אבל אינם מוכשרים אל העבודה הזאת, וכאשר ראו כלם כי נדברו עמנו עוסדים מנגד ואינם הישים לתת להם יד להוציא מחשבוננו לפועל התפירה אנדרתם ואיש איש מהם לכה לו את כספו אשר הביא חוש בחדשו להוציא החברה.

ובכל זאת לא רפו ידי הריר דוד נוסמאן ולא אמר נואש למחשבתו הטובה ויאסף אליו איהו אנשי לבב מבני אונגארן ארץ כולדתו היישובים בירושלם ויחד עמהם חשב מחשבות לבצע את חפצו הטוב. ובקץ העבר מצאו לקנות כר נרחב בהמישור הנחול הנקרא בל"ע באצא (*). מהלך ג'שעות בצפנית מרחית של עירנו יפו. התלקה הזאת היא בת שלשת אלפים וחמש מאות דולאב. [כל הדולאב הוא ערך מאה והמשישים אמה] והיתה אדמות הממשלה ומכרה אותה בהכרזה בשוקי יפו וקנתה איש נוצרי אחר והוא סבר אותה להרדי בשנים ועשרים אלף פראנק, ויתן לו לתחלת פרעון ערך ששת אלפים פראנק וכאשר יביא להם שטר מקנה מהממשלה בקאנסאציאנאפיל יושלם לו את מותר כסף המקנה. [עד היום לא הביא להם המוכר את השטר מקנה כי הממשלה תמאן להתו ודברים בנו, אבל ברצות ה' אשר בידו לב מלבים ישינו את השטר מקנה]. ארמת המסוק הזה טובה ושמנה ונתנת יבול לכביר גם למצעי כרמים תצלת אבל אירו רע פאר, כי בצאות (**). ואנשי רפש יקיפוחו מזה ומה, וכימו מי מרה והאדם והבהמה השותים מהם נזקים נוספים. ואר העולה סן העיר הוא כעופש ומשתה ויח קטב מריר הנקרא בל"ע ונחאם נושב שם ועיני הערביים היושבים שם הם כמחתי התלואים מחלת שרפן וירוקן. ולמנן השר את הסות ומשבלת סמקוס הוה השכילו אחינו הנזכרים לתפור להם בראשונה שם באר מים חיים ואחר עמל רב והוצאת מרובה בערך ארבעת אלפים פראנק מצאו מים חיים מתוקים בעומק 28 מע-

כאבר ראשי: יסוד אכן יסאל.
דברי הדינים: הסקפה כללים על מקרי שנתת ימים האחרונים.
מכתבי סופרים: תוך לגע. משיח. מ"ס פנענעלסטונג
דיעות העולם והטבע: ענף האלו קאפפצן והקאלאניע פארם האצאל באשפיקא.
תרגומים וענינים שונים.
הדעות: —

יחתי לבנון: סטור מ"ב יסוף מן נשמן המטנה יחמאן מלמס"כ.

ת ו ס ה :

שאלת ישוב א"י.

ישוב ארץ ישראל

בעיה פתחה יפ' טובביא ויהים פסח התרל"ט.

(הסוף מני 99)

גם באחינו יושבי ירושלם תיז בא הרוח והתעורר ההפץ לנסות מה לעשות בפועל כמשי עבודת הארסה. האבנם כן זה כעשרים שנה איש קול מציון ישאג הבו לנו שדות נזרע ורע ונעבוד את הארסה ונחיה ולא נמות ברעב, אבל הקול הזה היה רק מן השפה ולחוץ. עד זה כארבע שנים אישר החלו יושבי ירושלם לקרבה אל עבודת הארסה בפועל כמשי. הבניד והמתעורר על הדבר הזה לא בא הפעם מחוץ לירושלם כיא בתוכבי ירושלם בעצמה נמצא מעיר ומתעורר על עבודת הארסה. וברם זכור לטוב הגביר הנכבד ויקר מאד ורובם לב מזה דוד נוסמאן אשר לפני שנים אחדות עלה בארץ מולדתו ארץ אונגארן לשמן באהיק, והאיש הזה מלבד כספו הרב שהביא ארץ הביא עמו גם טוב לבבו ורעתו וכפיו והפצו הטוב להטיב לכל עני וכושל. ואחרי פנה בה ובה בעתים ירושלם אנודע בעיר כי הגדו הפץ מאד להמציא אחינו עקרת הארסה, התלקשו אליו כששים איש מבני יידיא אישר אמרו כי בכל לבבם בכל נפשם ובכל מאדם רוצים בעבודת ארסה ועשו כלם אנודה אחת ויחד דוד להם ראשי. ותקנו ביניהם תקנות ועשו להם סוצא לכסף כמא אשר יתן כל אחד סך קצוב בכל חידש והדש, והדפיסו את תקנותיהם בפקטאות קשנות ושולחו על פני הוצות בכל תפיצות ישראל. אבל לא ארכו הדינים והתפירה החבולה, כי גם בתחלת התחברותם

(*). משפטי כספרי גלילות ארץ ולא מלאט מיסור או עמק נמקוס היה אצב כסם באלא יקאל. ונק סמוך לעט גלפניה נמאס כסם היה. הכולל
(**) אולי על ק קאלו כס המיחור היה. באלא"ל נעטרי בעטרי בעליות סמאסני, ודוע מלשון ערבי קובנה נמכנלה והכולומיה ללשון עברי.

עמוד היראה

ועמוד התורה

עולת חודש

לחיווק הדת וישוב הארץ

מחודש תש"ז עד יסוף שנת תש"ח

מנכ"ל ירושלים סתנ"ט

נדפס ל יצאק גולדברג ושותפיו

י' ה'וד . (מהחוקקה) יום צדוקס היום סום יעטנו ומללנו
 סלל ככסלם מדשס חכר לנו יעטניס סה על נהלל 'סוד'
 לעדה ולכשרה וחכמי זלר ועד היום לל כשגנו אל סעיס
 עדי להכני כילם כי הכפל סום חכר סוף סח אלן מיציו כלסיס
 לשהיה, ונכר עד סייס לל ינד , טהס יום צדוקס היום סום
 לכל בני כנהני טי לערך סטוב וסחויב סלחנו עיס, וגס עורר
 כשעיס ריחך חללם, ולס אלן ימוש יס סיון טעסס לטוה'נפ'
 סלדוה) ויהפדו ענדי ילהק נחל רחללו טס זלל עיס סייס
 כלטר סלל ס' לכנהני לוס יטעוהו כן ימור לעובס סלוח
 סלמנין וירע ילהק בלרן כסיל ויעלל טלס סעריס ינכסו
 ס' כני'ל, עט'ק הולדוס הנל'ט ע"י יעקב להכני
 גס לנס חני לומר לם אלן נימוש יס סיון כי כלטר טלס
 סעסי נלסון יובו יום זל כצדיס זלס וגס כעכס סלרן
 צננס כדנס הל'י, יס'ר שיה' ללוח חמרי כי עכ על ספדו
 סנלל כסעסי, עט'ק ונל ס' ני'ס, כטניה, טעסס סענודיס
 יסעכו יקדלו לכס טס צענלל, כטנוס', כי יסינ ס' לטו
 ופרינו כהנן כני'ל . יעקב סקסן .

קטע מתוך 'עמוד היראה',
 מקונטרסיו הנדירים של עקיבא
 יוסף שלזינגר, טבת תרל"ט, בו
 מדווח הכותב מן המקום (יום
 בשורה היום הזה יגענו ומצאנו) על
 חריש ראשון וחפירת באר ביהוד.
 כידיעה ב'הלבנון' (תמונה קודמת
 בעמ' 70) כן גם זו מן הדיווחים
 הספורים בני הזמן

עם הכהמה המקומית קטנת-המידות שנועדה לגרורה, לא עלה יפה, וכדברי ראב: 'המחרשה העברית הראשונה ננעצה, אולם בקושי זוה ממקומה הלאה, ובכבודות התנהלה'.⁴² צבעה הכהה של האדמה הטעה את החורשים: הכול זיהו אותה עם אדמות העידית הפריכות הידועות מהונגריה, אולם האדמה הכהה הפתח-תקוואית, שעדיין לא נרטבה דייה בגשם הראשון, לא נענתה לחרישה המעמיקה יחסית והמהפכת של המחרשה המיובאת. הפתרון נמצא ברתימת המחרשות לפרדות, שנשכרו בשרונה, או לשוורים דמשקאיים וגולניים גדולי-מידות, שנקנו לאחר כשלון צמדי-הבקר מן הטיפוס המקומי.⁴³

חרישה במחרשה אירופית, הנגרת כבהמת-החריש המקומית, השוורים, היתה אפוא צורת-כלאיים אחת, בין יסוד מקומי ליסוד מיובא. צורת-כלאיים אחרת מטיפוס זה היתה 'חרישה ערבית על-ידי פרדות', כלומר חרישה במחרשה המקומית הנגרת בכוח כהמה 'אירופית'. בצורה זו 'הסתפקו', כעדות אחד הראשונים הוא זרח ברנט, רוב אנשי הקבוצה. ברנט עצמו עשה את חרישת הקיץ הראשון במחרשה אירופית שקנה כיפו. העבודה בה היתה, על-פי תיאורו, כרוכה בקשיים רבים, אף כי, לטענתו, הביא הדבר לשיפור ביבולים. אחדים מן הפלאחים, שעבדו כשכירי-יום אצל הפתח-תקוואים והיו מוכנים להסתגל לחידוש, חרשו אף הם את השדות במחרשות האירופיות.⁴⁴ משהגיע הקציר הביאו ראשוני פתח-תקוה מקצרה, שנועדה לסייעם בעבודת הקציר בחרמשים 'דגילים'. 'מכונת הקצירה' — אומר ראב — 'היתה גדולה וכבדת תנועה, 'כמין היפופוטם',

42 ראב, התלם הראשון, עמ' 63.
 43 שם, עמ' 64.
 44 ברנט (לעיל, הערה 33), עמ' 278-279; ראב אומר: 'אני חרשתי בזוג פרדות אחד וערכי שלמחתי לנהוג בפרדות — בזוג השני' (ראב, התלם הראשון, עמ' 63); ברנט אף מזכיר קשיים בשכנוע שכיר ערבי לחרוש במחרשה אירופית ובפרדות (ברנט, שם, שם).

71 ידיווח ב'הלבנון' מן ה-16 במאי 1879 (בחתימת ירנץ) על יוזמותיו של דוד גוטמאן ברכישת קרקע 'בהמישור הגדול הנקרא בל"ע באצא מהלך ג' שעות בצפונית מזרחית של עירנו יפו... אדמת המקום הזה טובה ושמנה ונותנת יבול למכביר... אבל אירור רע מאד'.

שהרגה ממש את סוסינו ונאלצנו לרתום בה שני זוגות שוורים.⁴⁵ הניסיון למיכון ול'אירופאיזציה' של הדייש אף הוא לא עלה יפה. וכך מספר ראב:

הגיע עונת הדייש. גמרנו אומר לעשות גם את העבודה הזאת כמכונה, בשרונה היתה מכונת דישה המונעת בכוח סוסים, בהיותנו רגילים לבוא בקשרי עבודה ויחסים טובים עם גרמני שרונה, שכרנו מהם את המכונה והיא הוכאה אלינו בלוויית מדריך גרמני. דשנו את השעורה בהצלחה ניכרת, אך בהגיע תור החיטה היו החטים יוצאים ממנה לא חטים אלא... גריסים. נאלצנו איפוא לדוש את החטה בדרך הרגילה בבהמות עבודה [משמע לדוש בדרך הגורן המסורתית. ש"כ].⁴⁶

אף כי יכול השנה הראשונה היה, כהערכת ראב, 'לא-רע',⁴⁷ וכהערכת סלומן 'יפה מאוד',⁴⁸ היתה שנה זו מבחינה כלכלית הפסד גמור.⁴⁹ כתום השנה הראשונה התפרקה השותפות. אחדים מחברי השותפות המשיכו בישיבה במקום ובעיבוד הקרקע, כל אחד על חשבון עצמו.⁵⁰

אך בלא קשר להצלחה הכלכלית היתה לחקלאי פתח-תקוה בשנתה הראשונה, הצלחה סמלית: המתיישבים חידשו בשמחה רבה את קיום המצוות התלויות בארץ, כלקט, שכחה ופיאה. היו מהם שהעלו את יכולם בשיירת גמלים לירושלים כמעין טכס מימי בית-המקדש. הם נתקבלו בקריאות 'שלום עליכם אחינו הפלחים', וחילקו שם 'מעשרות' בין הכוהנים והלוויים תושבי מאה שערים.⁵¹ בקהל הרחב ובעיקר בין תושבי ירושלים, נראתה חקלאות תרל"ט כהצלחה גדולה. 'השבע הרב אשר היה בפתח-תקוה בשנת הבצורת נתן את חן הארץ בעיני רבים מיושבי ירושלים',⁵² אף נפוצו שמועות על טיבו המיוחד של המקום כגון 'שלא קרה... מאז קיימת המושבה, כל אסון ואף לא היה כל מקרה מחלה קשה... [לעומת] שרונה [בה] גדול שיעור התמותה להחריד'.⁵³ אז רבו הפונים והמבקשים להצטרף למושבה, וגוטמן וסלומן רכשו נחלה שנייה בפתח-תקוה, היא נחלת טייאן.

- 45 ראב, התלם הראשון, עמ' 72. ראב כותב: 'אם אינני טועה היתה זאת המקצרה הראשונה בארץ-ישראל' (שם).
 46 אביצור קובע, כי המקצרה המסורבלת נשכרה מאת הגרמנים של שרונה (אביצור, תמורות בחקלאות, עמ' 77).
 47 ראב, התלם הראשון, עמ' 72-73.
 48 שם, עמ' 73.
 49 ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' כט.
 49 ראב, התלם הראשון, עמ' 56, 73; יבולי שנת 1879 בשרונה היו יפים. הדברים אמורים גם כתבואות החורף וגם כתבואות הקיץ (וארט, 22.5.1979; שם, 9.10.1879).
 50 שם, ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' מ.
 51 ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' כט; גוטמן, לעיל הערה 32; והשווה מכתבו של יהושע שטמפר ל'גיזאיש כרוניקל', מראש חודש כסליו תר"מ (מ' נאור, יהושע שטמפר כותב ל'גיזאיש כרוניקל', קתדרה, 9 [תשרי תשל"ט]), עמ' 92-93), ומכתבו של שלינגר לגוטמן מאותה תקופה (ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' לה). ברנט מספר בזכרונותיו, כי 'הכנסנו את הגמלים [עמוסי תבואות הקציר הראשון] לשכונת מאה שערים... הברכנו את הגמלים... ושלחנו להכריזו בירושלים ולקרוא לכל הכוהנים והלוויים, כי יבואו לקחת את חלקם קודש מתבואת אדמתנו אשר ברכנו ה' בה, בשוכנו לאחר אלפיים שנות החורבן, לעבוד את האדמה הקדושה ולשמרה' (לעיל, הערה 44, עמ' 279). והשווה: גוטמן, לעיל, הערה 32; לפי סלומן (ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' כט), נתקבלה אותה תלוכה בקריאות 'שלום עליכם אחינו הפלחים!'.
 52 ז' יעבץ, 'ספר המקנה דברי הימים לפתח תקוה', הארץ, ירושלים תרנ"ב[?], עמ' 149-154. יעבץ מציין שאת חיבורו כתב בתרמ"ז, על-סמך עדויות אנשי פתח-תקוה עצמם. את החיבור הזמין אוטובצקי, פקיד הברון רוטשילד (ראה להלן).
 53 גיזאיש כרוניקל, 28 במאי 1880. מובא אצל יבנאלי, חבת ציון, א, עמ' 100.

כפר דייגים ומגדלי ירקות

עונת החקלאות השנייה של 'גואלי נחלת קסאר' נעשתה אף היא בדרך התערובת של הנוסח המקומי בנוסח המודרני-לשעתו: חרשו ב'מחרשות אירופיות רתומות לסוסים ופרדות או חרשו בצמדי בקר מקומי אסורות למחרשות ערביות'⁵⁴ אך בניגוד לציפיותיהם של חקלאים אלה היתה זו 'שנת רזון'⁵⁵ הסבר קלימאטולוגי למיעוט היבולים לא היה אפשר להעלות, שכן אותה שנה היתה גשומה במידה ניכרת מן השנה שקדמה לה.⁵⁶

בראשית שנת תר"ם, עם רכישת 'נחלת טייאן', כ-8,500 דונם שטחה,⁵⁷ הצטרפו לקולונייה עוד מתיישבים. הוותיקים, 'חבורת המיסדים', והחדשים, 'שותפי נחלת טייאן' נפלגו אלה מאלה בענייני חלוקת הקרקעות, התשלום בשבילן, ודרכי ניהול המושבה.⁵⁸ אך נראה שהחדשים נכדלו מן הוותיקים גם ב'תפיסת הסביבה' שלהם, וגם בדרך הבנתם כיצד לנצל את היתרונות החקלאיים היחסיים של המקום. אחדים מן החדשים התיישבו על חוף הירקון וניסו להקים בו את כפרם. הם טענו, אומר ראב, 'כי כרגיל בחוף לארץ, חוף הנהר הוא המקום המתאים ביותר להקמת כפר',⁵⁹ שכן מי הנהר הם מקור למי שתייה, לדגים ולגידולי-שלחין. ואכן אחדים מבין 'הירקונים' שבאו מכפר מזרח אירופי⁶⁰ התעסקו שם בחקלאות פרכרית של שולי-עיריה וגדת-נהר.⁶¹ היו מן הירקונים

54 ע' ליברכט, 'חקלאותה של פתח-תקוה', בוסתנאי, שנה י, גליון כז, (ה' בחשוון תרצ"ט), עמ' 35-38. אין זו עדות מכלי ראשון, אך הדברים מתקבלים על הדעת בשל נסיבות החקלאות בשנה הראשונה ובשל אלה של השנים הבאות. ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' מ, מביא תיאור דומה, אלא שממנו עולה כי היו אף מבין הפתח-תקוואים ש'עברו את שדותיהם ע"פ שיטתם הרגילה של הערבים'.

55 ראב, התלם הראשון, עמ' 77.

56 ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' מ; מדידות גשמים באזור התחילו בשרונה בינואר 1879. בירושלים ירדו בשנת 1876/1877 328 מ"מ; בשנת 1878/1879 — 1091 מ"מ. ד' אשבל, מאה ועשרים שנות תצפיות גשמים בארץ-ישראל, ירושלים תשט"ו. 'בגלל השנים הגשומות בשתי עשרות השנים האחרונות למאה הקודמת היה הממוצע הכללי אז יותר גבוה בהרבה מאשר בימינו. דבר זה מצא לו ביטוי מוחשי בפני המים בבארות ובמעיינות הרבים והשופעים שמלאו במימיהם כל בקעה וכל שקע ויצרו ביצות נרחבות, מרכזים ליתושי המלריה, שהפילה בשנים הזן חללים רבים בכפר ובעיר'. ד' אשבל, אקלים ארץ ישראל לאזוריה, ירושלים תשי"א, עמ' 25.

57 הגירסות השונות לגודל נחלת טייאן ומחיר הרכישה, אצל קרסל, אם המושבות, עמ' 75, הערה 4.

58 ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' מב-מו, קנח-קסג; ראב, התלם הראשון, עמ' 77-78; מרדכי אליאב עוסק בהרחבה ברקע החברתי של 'שותפי נחלת טייאן', ובפרשת יחסיהם עם ראשוני פתח-תקוה הנמנים עם 'חבורת המיסדים' במאמרו 'חבלי בראשית של פתח-תקוה', קתדרה, 9 (אוקטובר 1978), עמ' 3-25.

59 ראב, התלם הראשון, עמ' 78.

60 הפרטים על 'הירקונים' האלה, משותפי נחלת טייאן שהתיישבו על גדת הירקון, מעטים מאוד: יעקב חיל היה חטוף, ולאחר שחרורו מן הצבא חי בכפר רוסי, עסק בחקלאות וגם במסחר סוסים (מ' סמילנסקי, משפחת האדמה, א, תל-אביב תש"ג, עמ' 14-19); משה רינהרד היה איכר בן איכר מפלך חרסון. אף הוא חי שם בכפר של גויים (סמילנסקי, שם, עמ' 19-21; ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' קנט); אלטר וינקלר היה בעל נחלה בגאליציה (ספר היובל לפתח-תקוה, קסא-קסג); יצחק יעקב שווארצברג בא מפולין הרוסית (שם, עמ' קסג).

61 סטאטיסטיקה משנת 1899 מלמדת, שרוב היהודים שהתפרנסו מחקלאות ברוסיה אך לא היו איכרים גמורים, עסקו בגידול ירקות (12 אלף משפחות) ובחלבנות (כ-7,000 משפחות). אלה התגוררו לרוב בסביבת הערים והעיירות ברוסיה הלבנה, ליטא ופולין. האיכרים היהודיים ברוסיה רובם התגוררו במושבות שבפלך חרסון ובפלך יקטרינוסלאב (3,300 משפחות) ועסקו בגידול תבואות (א' רופין, ההתיישבות החקלאית של היהודים ברוסיה, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 5-6); על המאמצים שנעשו בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה ובתקופות אחרות. לקדם את חקלאות היהודים שם ועל התפתחותה ראה: צ' ליבנה (ליברמן), אכרים יהודים ברוסיה, תל-אביב תשכ"ז, בעיקר עמ' 111-115. גידול התבואות בחקלאות היהודים דמה לחקלאות הרוסית באותם אזורים, וזו האחרונה — היתה כשלב-מעבר מצורות מסורתיות, שלא ידעו מחזור-זרעים מאוזן, למשק המשלב גידול דגניים בגידול קטניות, וגידולי-שדה בגידולי בהמות. עם זה הנסיונות לשלב חקלאים גרמנים, שנחשבו בשעתו מתקדמים, בין היהודים מלמד, כי היתה ליהודים באותם המקומות היכרות עם דוגמות של חקלאות שונה מזו של מקום-מגוריהם.

שדות נכסף יקנו וכחוב בספר וחתום
 ספר המקנה
 פתח תקוה בנחלת מוטה-דן

עד הגליון הזה. למט הממשי שיה לביאיה לזוה אצט ביד הישג האיופ המולא זכה רר
 ארי" לייב ל' בזה יקר תחם זכרון נויסכונים. וביד גלי כמזע מזלם
 יקר זשון. אשר תחמ זלממט הטוב והגזור זכרון זשון זלממט הי' חלק היקר. שני קידוש
 הייח של חלקים זשורה 2/100. זלממט אל הזיזרה. אשר קלמ זלמט הגיו זשון. חלק הקנה
 הי' יחי בזדיות זלממט זיבאריט כבו חפלות זדון האריזל זזרכז זשקיס. זמט הז
 חלקים הי' זעמ חקנה הי' זמזי כמז זקוזל זלממט זד זלמ יקיס. בזכרת זמז. קלמ
 כסף הזכורה הי' זמזיות זכסף זקמ קנה קלן גזור. כדז זביז זשונז בזוק הי' זלמ
 כוזב הזעה בזק זל. זמ קלמ בזד הזיזרקז זכז הזעה זמ זל זקת הזכז - זמז זשז
 זכירה זמז כמזקל זל זשזי זקנה הזשון/ זכז זחז. זכז זקמ זחזים זיזים זשון זשון
 זקמ זחזים זשז. זשזיז זקנה זכז זקמ
 זשזיק זקנה זמז הזכירה זשז זחז זשז
 זל זיחור זכז זלז כוזשכז זלז זלז זלז
 זכז זשז זכז זכז זשז זשז זשז
 זשז זשז זשז זשז זשז זשז
 זשז זשז זשז זשז זשז זשז

שטר-מכירה ממייסדי פתח-תקוה לקוני אדמות, מיום כ"ג בניסן תרמ"ב

שנצלו את המרעה הטבעי השופע על גדות הירקון, דגו מדגיו והשקו במימיו ירקות שגידלו שם.⁶²
 והיו מהם שעסקו ככל הנראה במיזרע תבואות. העדויות המצויות מגנות את הירקונים על שלא שזו
 לעצת הוותיקים והתיישבו על חוף הירקון למרות-מה שנראה אז כסכנה — שתיית מימיו של
 הירקון ושהייה באווירת כיצות מעלת קדחת.⁶³ ואכן הקדחת פקדה אותם, אך היא פקדה גם את

62 ראב, התלם הראשון, עמ' 78; סלומון בספר היובל לפתח-תקוה, עמ' מד.
 63 ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה ייחסו עדיין את הקדחת לאוויר הרע (מאל-אריה) העולה מן הכיצות,
 ומכאן השימוש באמצעים, כגון נטיעת עצים בין הביצה ובין מקום המגורים, כדרך ל'טיהור האוויר' מגורמי
 המחלה. הקשר בין הקדחת ובין היתושים הדוגרים בביצות ומעבירים מאדם לאדם את טפילי הקדחת תואר
 בראשונה בשנת 1898, ראה: W.E.B. Lloyd, *A Hundred Years of Medicine*, London 1971, p. 108; P.E. Russell, *Man's Mastery of Malaria*, London 1955, pp. 13-23, 61-66.
 אולם חלפו עוד שנים אחדות עד שנפוצה ההכרה בקשר הכלעדי בין יתושים וקדחת ועד שנעשו צעדים ממשיים, כגון רישות חלונות של בתי-
 מגורים והדברת זחלי היתושים. כך, למשל, ד"ר פוחוכסקי, אחד מן הרופאים הידועים של היישוב היהודי

תושבי פתח-תקוה הראשונה.⁶⁴ עם סוף שנת תרמ"א נתרקנו גם 'השכונה הירקונית' וגם 'השכונה התקוואית'. כואה של שנת השמיטה תרמ"ב מובא כהצדקה לקטיעת הפעילות החקלאית במקום. חלק מאדמות פתח-תקוה המשיכו לעבד פלאחים מיושבי המקום, אך את ה'קישם' (חלק הבעלים ביבול), נטלו בעלי הנחלות החדשים.⁶⁵ חלק מן האדמות הוחכרו לאיכרי שרונה.⁶⁶ החקלאות היהודית של פתח-תקוה באותה תקופה היתה איפוא מעין חקלאות של בעלי-נחלות נעדרים (absentee landlordism).

לאנשי פתח-תקוה נראה כשלונם בעיקר ככישלון חברתי וחברואתי בן-חלוף. לדעת דוד גוטמן,⁶⁷ מנהל פתח-תקוה בשנתה הראשונה ומעמודי התווך שלה בהמשך הדברים, מקור המכשלה היה צירופם של אנשים בלתי-מתאימים לחבורת רוכשי נחלת טייאן, בניגוד לתקנות המושבה.⁶⁸ כל מה שעלה בגורל הקולוניה לאחר-מכן היה, לדעת גוטמן, תוצאת המריבות וחוסר הסדר שגרמה הצטרפות אנשים אלה, ר'העצה האחת היעוצה להחזיר את הקולוניה אל יושנה ואל מצבה הטובה היא להפטר [מ]השותפים העניים... והזקנים'. בעניין הבראת המקום מהקדחת שפקדה אותו אין גוטמן

בראשית המאה העשרים, טוען ב-1911 כי יש שורה שלמה של עובדות המתנגדות להנחה כי האנופולס הוא המפיץ היחיד של קדחת הבעה (ד"ר פוחובסקי, 'המלריה בא"י והמלחמה בה', המאיר, שנה ראשונה, חוברת ב (תמוז אתמ"ב 1911), עמ' 216. שיעור הופעת הקדחת בשנה מסוימת תלוי בשיעור התפתחות היתושים באותה שנה. אולם בשנים שהיתה הקדחת נפוצה בארץ, לא היתה תלות ישירה בין עוצמת הופעתה של הקדחת ובין כמות הגשמים, אלא פיזור הגשם בעונה, טמפרטורת מקווי-המים ועוד גומרים שסייעו להתפתחות הזחלים, הם שקבעו את עוצמת הקדחת. י' שפירא וצ' סליטרניק, 'המלריה בארץ-ישראל, ירושלים תר"ץ, עמ' 14-19.

64 ר.א.ב. התלם הראשון, עמ' 82; ספר היוכל לפתח-תקוה, עמ' מו.

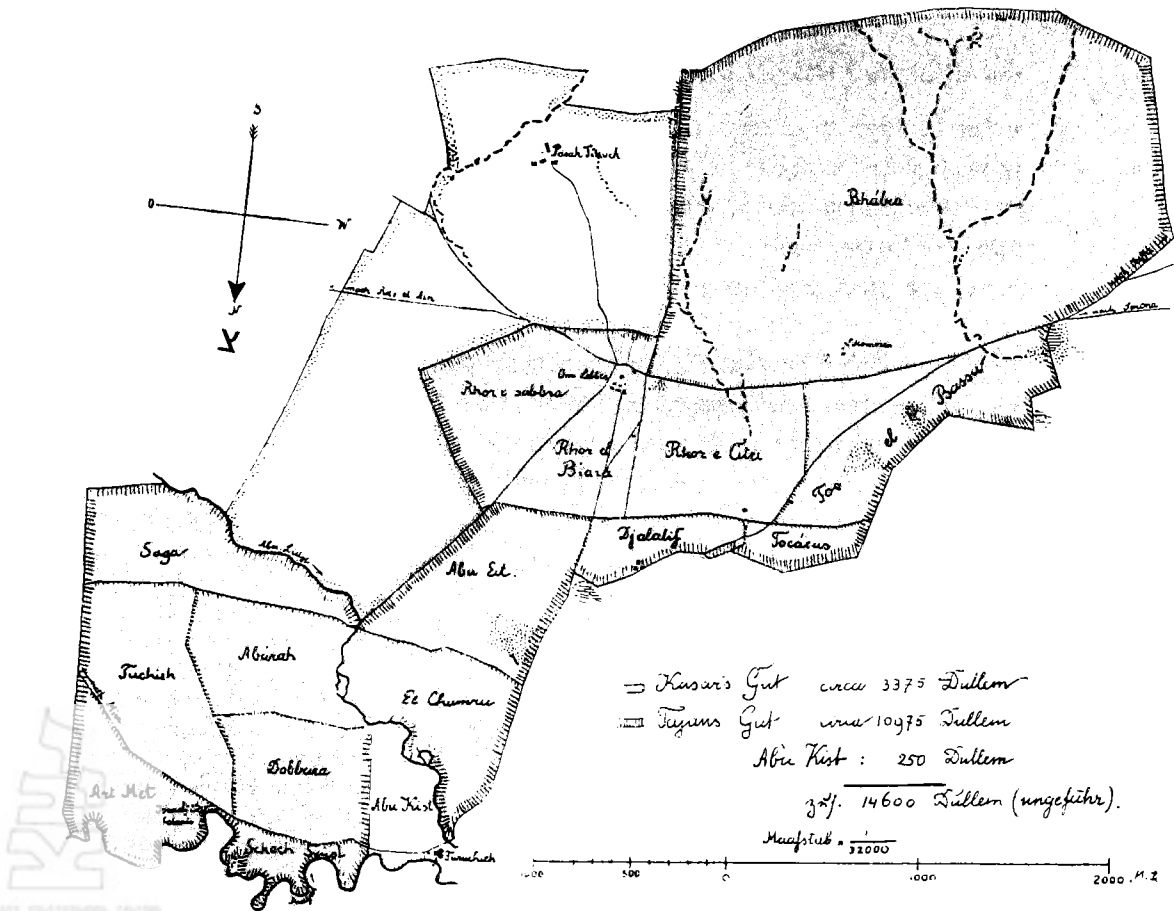
65 ר.א.ב. התלם הראשון, עמ' 83.

66 גוטמן, לעיל, הערה 32; 'הווארטה' מיום 25 במארס 1880, המביא כתבה משרונה מיום 16 בינואר 1880 מדווח, כי 'חברה יהודית קנתה 9000 מרג אדמה המיועדים ליישוב של כ-100 משפחות. בשדה זה זרעו האיכרים כ-100 מרג חיטה ושעורה כתנאי-חכירה נוחים. השדות מבטיחים יכול טוב. אם היהודים יוציאו לפועל את תכנית ההתיישבות שלהם, יש לקוות למגעים בינם ובינינו לתועלת שני הצדדים'.

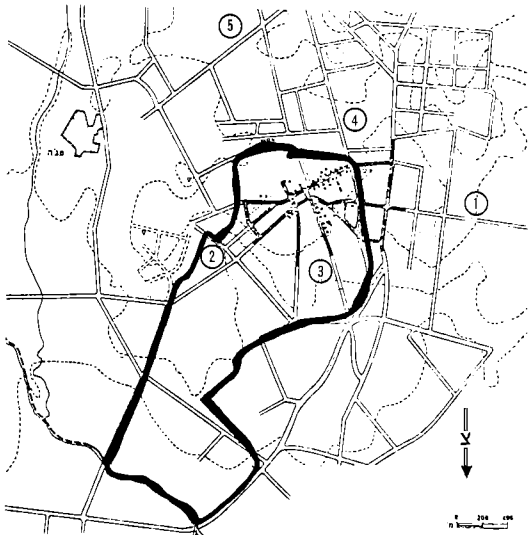
67 גוטמן, לעיל, הערה 32.

68 תקנות ברורות לבירור חברים אינן מובאות בתקנות חברת 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' משנת תרל"ו. אגודה זו נחשבה לאגודה הראשונה, הקשורה במישרין בייסוד פתח-תקוה (אליאב, לעיל, הערה 58). התקנות עצמן מובאות אצל דרויאנוב, כתבים, ג, טורים 277-284, מסמך 119. הן מובאות שם 'על-פי העתקה מפנקס הנמצא בידי הד"ר אהרן מויה, ירושלים, את ההעתקה המציא לנו מר פנחס גראייבסקי, ירושלים' (הערה בטור 277). מקור זה הוא המקור המצוי המשמש את העוסקים בתולדות פתח-תקוה (ראה, למשל: יזרעאל, למעלה הערה 23). אולם מתברר כי עוד בשנת 1911 פרסם א"ר מלאכי מאמר בשם 'לקורות עבודת-האדמה בארץ-ישראל' (המאיר, שנה ראשונה התרע"ב, חוברת וז, עמ' 292-300) ובו הוא מביא 'את התקנות של החברה 'גאולת הארץ' שנוסדה בירושלים בשנת תרל"ו ושלה אני חייבים תודה בעד התיסדותה של המושבה המפורסמת 'פתח תקוה'... מלאכי מעיר על מקור המסמך שבידיו כדברים האלה: 'ספר-התקנות הזה נתחבר כנראה על-ידי הגאון ר"מ הירשנזוהן ז"ל וכתוב באותיות אשוריות ורש"י יפות ע"י הסופר סת"ם המצוין ר' שמואל שולמן מצפת... את הפנקס הזה מצאתי באוצר ספריו של ידידי האדון הנכבד מר יהודה ליב הירשנזוהן, שבטובו הרשה לי להעתיקו ולמסרו לדפוס'. ועוד מביא שם מלאכי פרטים על הערת אחד המסכימים מטעם הבית-דין-צדק של העדה האשכנזית בירושלים ועל חותמת בית-דין זה, על המסמך שבידיו. על-פי מקור זה, נראים הדברים שהקול-קורא הזה לא נדפס, אלא הועתק במספר מסוים של עותקים. אולם ירנ"ן המתאר את מעשיו של גוטמן 'להמציא לאחינו עבודת אדמה' מוסיף ואומר 'ותקנו ביניהם תקנות ועשו להם מוצא לכסף... והדפיסו [הדגשתי, ש"כ], את תקנותיהם בפנקסאות קטנות ושלחו על פני חצות ככל תפוצות ישראל' (ירנ"ן, למעלה הערה 31).

בתקנות 'אגודת מיסדי הישוב' משנת תרמ"א (דרוואנוב, כתבים, ג, טור 306, למשל) ובתקנות 'חברת פתח-תקוה' (שם, טורים 336-343) משנת תרמ"ב, יש תקנות ברורות לבירור חברים לאגודה. והשווה דברי י"מ סלומון משנת תרל"ז, כי בהקמת מושבה יש 'לראות שכל בני החברה יתאימו כולם ויקלעו למטרה אחת קרושה'. יהודה וירושלים, מהדורת קרסל, ירושלים תשט"ו, הערה לעמ' 16 [להלן: יהודה וירושלים]. יזרעאל (למעלה, הערה 23) מברר את מקורם ומהימנותם של המסמכים המביאים את התקנות הנ"ל. דרוואנוב, על סמך מקורות שונים שעמדו לנגד עיניו, תלה את הסכסוכים בפתח-תקוה במחלוקת על ענייני קרקעות (שם, טורים 290-292, הערה העורך).

המפה הראשונה של נחלאות פתח תקוה כפי שהוכנה בשנים 1879-1880 על-ידי המודד הגרמני תיאודור סנדל, והיא כוללת את נחלת קסאר (למעלה משמאל), בת 3375 דולאם, נחלת טייאן, העיקרית, בת 10,975 דולאם, וכן 250 דולאם של 'אבו קישט' [אבו-פישפ], סך-הכל 14,600 דולאם בערך. בתוך נחלת קסאר מצויינת פתח-תקוה ('Pasah Tikveh') של שנת תרל"ט ובה מסומנים 4-3 מבנים; במרכז נחלת טייאן – אמלֶבֶס ('Om Lebbes'). משמאל למטה – הירקון

נחלת קסאר (מתוחמת בקו שחור) וראשית היישוב בשנת 1890 (בסימון כהה) על רקע מפת המושבה פתח-תקוה (1) - רח' ז'בוטינסקי; 2 - רח' שטמפפר; 3 - רח' פינסקר; 4 - רח' רוטשילד; 5 - רח' פינס

יחיאל מיכל פינס

רואה שום קושי: 'לדעת כל המומחים והבקיאים בדבר' תעלות שייחפרו ועצים שיינטעו 'יעשו את הקולוניא לגן עדן ולנוה נחמד'. אף שהשנה הראשונה היתה הפסד. הרי 'לשמחת לבנו' – מציין גוטמן – 'יכלנו לקיים מבלי קושי ומבלי מניעה את כל החובות התלויות בארץ'. הסיבות לאותר 'נזק גדול', שסבלו המייסדים בשנה הראשונה, היה צירוף-מקרים מיוחד לאותה שנה: 'יוקר הזרע, מגפת הבהמות אשר פרצה במקום ההוא והפחיתה כדי שליש מבהמותינו, וגם התביעות והטענות ודין ודברים בשערי המשפט הסבו לנו הוצאה גדולה ואכזר זמן רב'.⁶⁹

אין ניכרים בדברי גוטמן חששות מעצם היתכנות הפרנסה מן החקלאות בפתח-תקוה, או אכזבה ממתכונת החקלאות שנבחרה שם. גוטמן שבע-רצון, כי לדעתו 'סדרי עבודת אדמה כתקונה אשר קבענו בתוך נכסינו [משמע, מתכונת-הכלאיים בהבדל מסדרי העבודה אצל הפלאחים] יעשו פרי טוב גם [אפילו] בעת עצירת הגשם'. והראייה לכך: 'כל שכנינו הודו בפה מלא, כי לא ראו עוד קולוניא נאה ומתוקנת כהקולוניא "פתח תקוה"'.⁷⁰ כשתיים-עשרה שנים לאחר המעשים הראשונים, הסביר יהודה ראב את כישלון פתח-תקוה בשנותיה הראשונות, בהסברים הדומים לאלה של גוטמן. אך על התירוצים הפרטיים הוסיף הסבר כללי, הנוגע לניהול העבודה החקלאית: לדבריו אין להתפלא על ההפסדים 'בשים לב לחוסר נסיונם של רוב המנהלים וכן של חלק מן העובדים'. בהסבר זה אין ראב עוסק בתוכנה של העבודה החקלאית.⁷¹ י"מ פינס הקרוב למיפעל פתח-תקוה תלה אף הוא את הכישלון כ'בני "פתח תקוה" [ש]בכהלה קנו, בכהלה מכרו, בכהלה התישבו ובכהלה נסו... ואין איש שומע שפת רעהו'. אך על הסבר זה הוסיף פינס עוד הסבר, הנוגע אף הוא להעדר הניסיון של 'מי שאומרים להתהפך מסוחרים, סרסוקים ויושבי קרנות לעובדי אדמה בזיעת אפם'. הללו ראוי להם 'ללמוד מהערכיים ילידי הארץ בנוגע למנהגם עם האדמה ולחוקי חייהם'.⁷² אולם בכך מתכוון פינס לצורך בהסתגלות לתנאי האקלים והתברואה המקומיים, ולא לדרכי החקלאות. האם מקרה הדבר, שאין תוכן העבודה החקלאית נדון כלל אצל מנתחי כישלון פתח-תקוה, קרובים ורחוקים? – ההתרחשויות על גדות הירקון נגעו לקבוצת יהודים ירושלמיים, ש'ערכו עצמם ובמודע בניסיון חברתי חדש – מושבה חקלאית יהודית בארץ-ישראל. במהרה התברר כי 'עיני כל השואלים ודורשים בהלכות ישוב ארץ ישראל נשואות אל ההתחלה הראשונה' [הדגשתי, ש"כ]. היא היתה למבחן לעצם האפשרות להוציא אל הפועל 'את הרעיון הקדוש והנעלה, רעיון ישוב א"י'.⁷³ כפי שיוראה להלן, בשל היות החקלאות מכשיר להגשמת מטרות התיישבותיות, צומצם מיבחר התוכן

69 גוטמן, לעיל, הערה 32.

70 שם, שם. לעומת דברי גוטמן, מדברי כתב היוארטה, המספר על כשלון התיישבות בפתח-תקוה, עולה ההתייחסות לצד המקצועי של העבודה, הוא אמנם מונה את סיבות הכשלון, כפי שהן מובאות במקורות הפתח-תקוה, אך מוסיף עליהן ומעיר כי לא תיתכן התיישבות יהודית בארץ-ישראל בלא עזרה מקצועית מן הנוצרים. 'לממון – ייטיבו היהודים לדאוג בעצמם' – מוסיף המדרווח (ווארטה, מיום 23.3.1882. וראה גם שם מיום 6.8.1882).

71 ראב, התלם הראשון, עמ' 56, והשווה אל הנאמר שם בעמ' 73.

72 פינס, בנין הארץ, א, עמ' 149. מאמר זה – 'תת כבוד לאמת' – פורסם בראשונה בסיוון תרמ"ב. הוא נכתב כתשובה לקארל נטר, שהאשימוהו כטוען שפתח-תקוה היא כישלון. דוגמת כשלונות-התיישבות של מתיישבים אירופים אחרים בארץ-ישראל. משמע הכישלון הוא מהותי, ולא תוצאת נסיבות חולפות. בשל ניתוחו זה את המציאות הארץ-ישראלית זכה נטר לכינוי 'מרגל מוציא דיבת הארץ רעה'. בעניין פולמוס זה ראה: 'קלוזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 179-184.

73 דברי עורך 'הצפירה' (לעיל, הערה 32). הם מלמדים על מרכזיותו של הניסיון הפתח-תקוה ביהדות הצינונית, בתקופה הנדונה; על כך שראשוני פתח-תקוה היו מלכתחילה מודעים למשמעות הלאומית של מעשיהם, ניתן ללמוד מן ההקדמות וההסכמות ל'תקנות' הני"ל (לעיל, הערה 68).

החקלאי, שעמד לבחירת המתיישבים הראשונים בפתח-תקוה. יתר על כן, בשל היות כלל הנסיון הפתח-תקוואי בעל משמעות אידיאולוגית, ובשל המעמד הסמלי של 'עבודת-האדמה כפשוטה', הן לפתח-תקוואים עצמם והן לרבים הצופים בהם, הוגבלה גמישות קריאת אותות הסביבה החקלאית-כלכלית אצל אלה כמו אצל אלה.⁷⁴

המרכיב החזוני⁷⁵ בהחלטות החקלאיות

יצא חורש עם המחרשת
 הלוך ילך ויבך מְרָה —
 בעקבותיו קוצרים יבואו
 כרב שְׁמָחָה ובקול זמרה!

ש' פרוג (ברוסית) 1884⁷⁶

האוטופיה הפתח-תקוואית התכוונה להגשים שני שינויים יסודיים בחיי המתעתדים להתיישב בה: שינוי סביבת מגוריהם ושינוי מקור פרנסתם. אף כי התיקון הפתח-תקוואי אמר ליישב בני-עיר בכפר, הנה למושבה בשרון לא נועד מעמד של 'מקלט פאסטוראלי', וכמסתבר, לעבודת כפיים בחקלאות לא היה מעמד כרוך ומובהק של מטרה לעצמה. בניית מושבה ופרנסה מן החקלאות היו פועל יוצא משילוב מטרות סמליות וכוונות אינסטרומנטאליות שונות, ואולי אף בלתי-מתיישבות זו עם זו, של בני חבורה נלהבים לדעה: הוצאה אל הפועל של דחף אצור ליוזמה כלכלית, מחוכרת או מוצדקת בכוונות לתיקון חברתי — 'פרודוקטיביזציה' ו'יציאה מן החומות', ובכוונות לתיקון דתי, ואולי אף דתי-לאומי — גאולת ארץ-ישראל, וקיום מצוות התלויות בארץ.⁷⁷ על כל פנים, במה

74 דוגמה קיצונית להגבלת האפשרות לנתח ניתוח מקצועי את המציאות ההתיישבותית בארץ-ישראל והסקת מסקנות באורח חופשי מניתוח כזה — הוא מקרהו של קארל נטר (לעיל, הערה 72). בדיקת הדיווחים משרונה בתקופה הנדונה מלמדת, כי אכן היה לקארל נטר על מה לסמוך כשקבע מה שקבע.

75 פרופ' א' כהן מאפיין תהליכי-ההתיישבות באזורים חדשים, על-פי מהות הארגון החברתי העומד מאחורי ההתיישבות — כלומר, האם ההתיישבות נעשית באופן ספונטאני או שהיא נתמכת בידי גופים מרכזיים — ועל-פי האוריינטציה התרבותית של המתיישבים וארגוניהם, האם היא אינסטרומנטאלית או חזונית. 'ההתיישבות החלוצית' היא טיפוס-ההתיישבות המאופיין בארגון ספונטאני ובאוריינטציה חזונית. טיפוס-ההתיישבות אחרים הם 'החדירה המסתגלת', שארגונה אף הוא ספונטאני אך האוריינטציה של המתיישבים בה היא אינסטרומנטאלית. 'הפיתוח המתוכנן' הוא טיפוס-ההתיישבות מאורגן באופן מרכזי דוגמת 'כיבוש השממה החזונית', אך שונה מן האחרון בהדגשותיו האינסטרומנטאליות. E. Cohen, 'Men as the Initiator of Arid Zone Development: Social and Cultural Aspects', Y. Mundlak & S.F. Singer (eds.), *Arid Zone Development: Potentialities and Problems*, Cambridge 1977, pp. 231-243

76 זהו הבית האחרון משירו, הכתוב רוסית במקור, של ש' פרוג. את תרגומו בידי א' לוינסון מביא יבנאלי בקובץ 'משירת התקופה' בתקופת חבת ציון', ב, עמ' 187. שם השיר בעברית הוא 'שירת העולה' ובראשו מצויין כי המוטו לשיר הוא מזמור קכח בתהלים. על-פי יבנאלי התפרסם השיר בתחילה בראש הקובץ הידוע לשעתו *Палестина, С.-Петербург, 1884*. בטופס הספר הנמצא בבית הספרים הלאומי, לא נמצא שיר זה, אך הוא מוזכר גם כנראה בתוכן העניינים של הקובץ; ובדומה לכך: 'כי לא בגבורה וכוח / נחיה אדמה היבשה / רק כאכרים נפלוח / בכרזל במחרשה', נ"ה אימבר, 'משא שמרון', ברקאי, ירושלים תרמ"ו, עמ' 41-44.

77 מ' אליאב (לעיל, הערה 58), י' ברטל (לעיל, הערה 18) וי' קניאל ('הויכוח בין פתח-תקוה לראשון-לציון על הראשונות בהתיישבות ומשמעותן ההיסטורית', קתדרה, 9 [תשרי תשל"ט], עמ' 26-53). עוסקים ביסודיות, מנקודת-מבט שונות, בשורשים האידיאולוגיים של פתח-תקוה וראשונה; א' כהן מבחין בארבע אוריינטציות בסיסיות שלה אדם כלפי סביבתו: (1) האוריינטציה האינסטרומנטאלית — הסביבה כמקור של משאבים חומריים; (2) האוריינטציה הטריטוריאלית — הסביבה כמשאב צבאי או פוליטי; (3) האוריינטציה

שנוגע לעניין המצוות התלויות בארץ, ראוי להדגיש כי 'בעלות ישראל' על הקרקע, יותר מן המעורבות בעבודה החקלאית גופה, או הפרנסה מעיסוק במוצריה, היא היא הבסיס, ללא חילוקי דעות, למירב החיובים-זכויות במצוות אלה.⁷⁸

אולם אם הפרנסה מעבודת האדמה נועדה להיות אמצעי-הקיום המרכזי במושבה העתידה, ואם – כמשתמע מכך – בהצלחת הפרנסה מעבודה זו היתה תלויה הוכחת תקפותו של הבסיס האידיאולוגי של מפעל רב-ממדים והצלחתו, אזי מתבקשת תשובה על השאלה בדבר מקור הביטחון שאנשי פתח-תקוה, כמו גם מייסדי מושבות אחרות בשנות ה-מ', בטחו בחקלאות כבסיס הכלכלי לחברתם העתידה. פרק זה יעסוק בחשובה לשאלה זו, ובתשובה על עוד שתי שאלות העולות ממנה: מדוע בחרו הפתח-תקוואים בפגישתם הראשונה עם עבודת האדמה, דווקא במתכונת הפלחות, ומדוע בחרו לעשות מתכונת זו בטכנולוגיית-הכלאיים.

הדימוי החיובי של ארץ-ישראל והברירה בין מתכונות חקלאותה. הביטחון בהצלחת הפרנסה מן החקלאות היה מעוגן בשתי אמונות: האחת – האמונה בארץ-ישראל כב'ארץ חמדה', 'ארץ זבת חלב ודבש' אשר שָׁמְמוֹנָה הנראה לעין תופעת-ארצי היא, שכן הארץ שמרה על תכונות פוריותה הבסיסיות. הפלחות המסורתית היא אחד ממאפייני שיממון זה ואחד מגורמיו. אולם – וזו האמונה השנייה – מרץ ויוזמה 'אירופיים' עשויים להחזיר לארץ את זוהרה ופריחתה כבימי קדם, כדברי י"מ סלומון:

אדמת קדשינו ככחה אז כן כחה עתה לכלכל בניה בכבוד ולהשביעם לחם, האם הרחמניה עוד כמאז כן עתה תשביע נפשות בניה... ארצינו הקדושה מוכשרת להתהפך כגן אלקים אם תעבד ביד חרוצים ורבת און און היא להשביעם לחם חמודות, עד כי לא יקוו [יזקקו] לאיש ולא ייחלו לבני אדם.⁷⁹

האמונה בסגולותיה המעולות של ארץ-ישראל היתה באותה תקופה דבר מובן מאליה לא רק לאמונים על כתבי הקודש כפרקי 'ההבטחה' ופסוקי 'שבחי ארץ-ישראל'. הידע מן המסורת חוזק בידי מדעי לשעתו, שכן גם מומחים נודעים בחקר ארץ-ישראל טענו במחצית השנייה של המאה

הסנטימנטאלית – הסכיבה כאובייקט של השתייכות והזדהות, או כמקור המזכה ביקרה חברתית; ר' (4) האוריניטאציה הסמלית – הסכיבה כמקור להנאה אסתטית או כאובייקט להתייחסות שבקדושה. Eric Cohen, 'Environmental Orientations: A Multidimensional Approach to Social Ecology,' *Current Anthropology*, 17 (1976), pp. 49-70. אם לנקוט אבחנות אלה, הרי גישת הפתח-תקוואים למושבתם המתוכננת או המוקמת והולכת, היה בה מכל ארבע אוריניטאציות אלה.

78 על משפחת המצוות התלויות בארץ נמנות תרומות ומעשרות (תרומה גדולה, * מעשר ראשון, * תרומת מעשר, * מעשר שני, * מעשר עני, *) חלה, * ביכורים, מתנות-עניים (פאה, שכחה, לקט, פרט, עוללות), שביעית, יובל – כל אלה הן מצוות הקשורות בקרקע (הכוכב מציינ מצווה הנוהגת במידה זו או אחרת גם מתוך לגבולות ארץ-ישראל); שמיטת כספים, כלאי בהמה בהרבעה, כלאי בהמה בחרישה, וכלאי בגדים הן מצוות שאינן תלויות בקרקע. והקשורות בכל זאת בתוכנן במשפחת המצוות התלויות בארץ. א' גולדשמידט, דף מס' 2 לקורס 'הלכות התלויות בארץ' (רחובות, 1979). תודתי נתונה לפרופ' א' גולדשמידט שהעמיד לפני חומר זה והאיר עיני בסוגיות אלה; מקומן המרכזי של התכניות למלא בפתח-תקוה את המצוות התלויות בארץ, עולה מעיון בתקנות האגודות. ראה: דברי 'חברת גאולת הארץ', דרויאנוב, כתבים, ג, טור 279, תקנות 'אגודת מייסדי הישוב', שם, טורים 316-315.

79 יהודה וירושלם, עמ' 90, 109. דברים אלה נכתבו בסתיו תרל"ז ובחורף תרל"ח; ב'ספר הכרית והזכרון' של 'אגודת מייסדי היישוב', לעיל, הערה 68). נאמר בין השאר: 'טובה ארצנו הקדושה מאד מאד, אם אך חפץ ה' בנו. ארץ שמנה ופוריה דשנה ורעננה ולא יחסר בה כל טוב, ולו חלו בה ידים ידי עמלים וחרוצים, או הלא היתה גם זבת חלב ודבש, ההרים יטפו עסיס והעמקים יעטפו בר לחם למכביר... לא נופלת היא מכל הארצות המפוראות בתבל, ומוכנה לקבל כל טוב ולהשיב די טוב לכל מטיביה' (דרואנוב, כתבים, ג, טור 296 וטור 301 והערות העורך שם, טורים 293, 294).

הי"ט, על סמך מחקריהם בתולדות הארץ ובטבע הדומם והחי שלה, כי ארץ-ישראל היא ביסודה ארץ פוריה. חוקרים נודעים כטריסטראם וקונדר⁸⁰ סברו שאם הארץ שוממה ומוזנחת הרי זה בשל נסיבות חולפות, ואם יבואו ארצה מתיישבים חרוצים, בעלי ידע ובעלי יוזמה אירופיים, תחזור הארץ לפארה והדרה. דעות מומחים אלה ידועות היו בקהל היהודי ובחוג אנשי פתח-תקוה,⁸¹ ושימשו את חסידי ארץ-ישראל כפולמוסיהם עם מתנגדים שסיפקו בכושרה של הארץ לחזור ולהיות ארץ פורחת.⁸²

80 H.B. Tristram, *Pathways of Palestine, a descriptive tour through the Holy Land*, London 1882(?) עוסק במקומות אחדים בשאלת ארץ-ישראל והפרחתה. ראה למשל, בעמ' 132: 'המיית טחנות-הקמח, החווילות המפוררות פה ופה, הגנים שופעי כל טוב וחבורות ילדים המטופחים הנראים [לאורך הלבנון] במקומות שביסודם הם סדקי סלע חשופים, כל אלה מעידים על מראה של פלשתינה בעבר, והם הוכחה למראה שאפשר שיהיה לה בעתיד הודות לחריצות, צדק ונצרות'. ובספר אחר תולה טריסטראם את שממת ארץ-ישראל, או חלקים ממנה, בחולשת המשטר המרכזי וכפראות הבדווים: '... במקום שיושבים הבדווים משתררת הפקרות, והשלטון התורכי כטל... [ויש סכנה] כי רצועה רחבה של האדמות הפוריות ביותר בארץ-ישראל תוכר ותופקר לנוודים. אותו תהליך עצמו מתרחש כיום בעמק השרון, שבצפוננו ובדרומו גם יחד נשמטים שדות מן השטחים המעובדים, וכפרים שלמים נמחים מהר מעל פני האדמה... כמו בימי שאול, כשהפלשתים פשטו בעמקים "ויתחבאו העם במערות ובחוחים ובסלעים ובצריחים ובבורות" כך נראית עתה שוב פני הדברים... דומה שחסות אירופית או איחוד עם מצרים — זה תנאי הכרחי להצלת ארץ-ישראל מהתפשטות החורבן; או שתמצא דרך להפוך את לב הערבים לאהוב את עבודת האדמה, אבל דומה שאין דרך לעשות זאת'. וכבוד מקום: 'כלום יפלא כי בממשק גרוע כזה... שוב אין הארץ פוריה כפי שהיתה בימי קדם' (ה"ב טריסטראם, מסע בארץ ישראל, חרגם ח' בן-עמרם, ירושלים תשל"ד, עמ' 365, 441. ספר זה הוא מעין יומן-מסע בשנים 1863-1864); לויטנאנט קונדר שחקר בארץ-ישראל ועסק במיפוייה בין 1872-1875 נדרש במיוחד לשאלה מה גרם לעזובה ולהרס שבארץ-ישראל, ארץ של 'עינות ותהומות... ארץ חטה ושעורה' (דברים ח, ז-ט). באורח שקול ומשכנע מגיע קונדר למסקנה כי תכונות הטבע של ארץ-ישראל, כגיאולוגיה וכמשטר העונות והגשמים, לא השתנו: 'השינויים בפוריותה של פלשתינה, שאכן התרחשו, באו עליה בשל השחתת העיבוד, בשל התמעטות האוכלוסייה ובשל ממשל רע. האדם ולא הטבע הוא שהביא חורבן על ארץ "אשר לא תחסר כל בה", ועל-כן בכוחה של החריצות האנושית להחזיר עטרה ליושמה ולהביא לארץ זו שפע חקלאי'. הפרק 'The Fertility of Palestine' בספרו של C.R. Conder, *Tent Work in Palestine*, London 1870, pp. 316-332; בפעילות חוקרים בריטיים בארץ-ישראל ובהקשריה הכלליים דן חיבורו של C.G. Smith, 'The Geography and Natural Resources of Palestine as seen by British Writers in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries', M. Ma'oz (ed.), *Studies On Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 87-100

81 קונדר מעיד, כי בעקבות הכתוב בספרו הנ"ל הזמינו עורך כתב-העת היהודי המרכזי בכריטינה, הג'וזיאיש כרוניקל', לכתוב סדרת מאמרים לעתון זה, ו'נראה' — אומר קונדר — 'כי מאמרים אלה עוררו שימת-לבם של חוגים יהודיים שכן הם תורגמו ללשונות אחרות'. C.R. Conder, 'The Future of Palestine', *Palestine Exploration Fund*, 1892, p. 20. יעקב גולדמן, כתב 'הצפירה' בירושלים, כתב כלהלן: 'גם כל המעלות שמונו חכמי זמננו וסופרינו ביתר הארצות אשר יורו את העם לבוא שמה, ימצאון במדה גדושה בארץ-ישראל... עודנה דשנה ופוריה כבימים מקדם, לו רק ימצאון ידים חרוצות לעבדה. יליד ציון אנוכי ואוכל להעיד כי כח אדמת ארץ הצבי עוד חדש עמה, עטיניה מלאי דשן... עינינו הרואות כי אף אם השממון ישלוט בה שלטת ואכרי ארצנו ינומו בזרעות העצלות, עכ"ו [על כל זה] הנה פרי הארץ לגאון ולתפארת... כל התרים את הארץ, מב"כ [מבניי כרית] ושאנים כ"ב, יעידון יגידון כי לו יעבדו ידים חרוצות את אדמת הקדש כי עתה תענה להם את הדגן התירוש והיצהרה. יראה הקורא בספרי החכמים, סולסי, לימאין, ועוד יותר במכתב השר קאלאנעל גאבלער, אשר ראה אור במ"ע [במכתב העחים] יעוויש כראניקל... כי הנה ארץ ברוכה בכל טוב... יבוא דברי השר קאנדער פקיד חברת התרים בפלשת בהראפפארט שלו אשר יאמר "בעברי מיפו להר הכרמל ראיתי פנים נהדרות, אשר פרי אשכולותיהן יעידו, כי דשנה היא הארץ כמקדם. גם מתכיות לרוב ימצא בכטן האדמה לו ימצאון ידים חרוצות להוציאם" ('י גאלדמאן, 'שאו נס ציונה העיוז אל תעמדו, הצפירה, ח, גיליון 33 (ה' באלול תרמ"א), עמ' 262. גולדמן היה בין הכותבים ב'יהודה וירושלים', עיתונו של י"מ סלומון (ראה הקדמת קרסל, יהודה וירושלים, עמ' 58). המאמרים המוזכרים כאן נכתבו במסגרת הפולמוס המוזכר בהערה הבאה.

82 הדיון, המצומצם-ייחסי, בתכונותיה של ארץ-ישראל, היה קטע מן הדיון הרחב-ייחסי, בדבר הפיתרון הנאות למצוקת היהודים. הוא נודע, בין השאר, בשם 'ארץ-ישראל או אמריקה'. מן הראשונים שעסקו בהיסטוריה של דיונים אלה היה ש"ל ציטרון, תולדות חבת ציון, אודיסה תרע"ד, עמ' 81-95. מן האחרונים לעסוק בה — ז' לקויר, תולדות הציונות. ירושלים תשל"ד, עמ' 53-73.

גם מתכונות החקלאות השונות, תפסו, כל אחת מסיבות אחרות, כהוכחה לטענה בדבר שימור סגולות ארץ-ישראל, וסגולותיה החקלאיות בכללן. החקלאות הפלאחית נתפסה, כאמור לעיל, כאחד מגורמי חורבנה של ארץ-ישראל. עם זה יצוא הדגניים וייצוא תוצרת חקלאית אחרת ממשק הפלאח שימשו עדות מסייעת לשימור סגולות הארץ, שכן אם 'בעת חורבנה אוניות מוציאות ממנה בר ומזון', על אחת כמה וכמה אם תונהגנה בה 'שיטות עבודה ראציונאליות', במקום עיבוד הקרקע בדרך הערבים 'הפראים'⁸³. גם החקלאות הטמפלרית, ובעיקר זו של שרונה, נתפסה בעיני כל רואיה כמופת להצלחה אפשרית של אירופים באזור.⁸⁴ "מ סלומון המבקר בשרונה בראשית שנת תרל"ח כותב:

שמנו לבינו גם על הקאלאניאות אשר יסדרו זה כמו שבעה שנים האשכנזים בני וויטינבערג (לא מבני עמינו) ובתייהם בנויות במשטר נאה, ככל ערי אירופי, ברחובות רחבות ובנינים מפוארים, עד אשר האיש אשר יתהלך ברחובותיהם ישכח כי רגליו תדרכנה בארץ הנשמה, וידמה כי הנהו באחת מערי אירופא הנושבות. ככה התהפכה הארץ הנשמה הלזו לארץ נושבה בשנים מועטות, ויושביהם רואים פרי בעמלם.⁸⁵

אף הפרדסנות, שהתפשטה והלכה בסביבות יפו בתקופה הנדונה, נראתה לכול כמקור-ברכה. "מ

83 ספר הכרית והזכרון (לעיל, הערה 79).

84 נראה כי אלה שהתרשמו מהצלחת חקלאות הטמפלרים בשרונה, אפילו הביאו בחשבון את הון-ההשקעה הרב שהושקע בפיתוח משקם. לא נתנו דעתם למרכיבים בהצלחת הטמפלרים שם: (א) לארץ-ישראל נשלחו מתיישבים, שמינו תחילה ונמצאו ראויים להתיישבות בארץ מבחינת האמצעים שבידם ומבחינת כוח אמונתם (א' כרמל, התיישבות הגרמנים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים 1973, עמ' 21); (ב) ההצלחה בשרונה באה לאחר כשלונות אחדים בייסוד מושבות חקלאיות. כגון התיישבות-הנפל בסמונייה (על-ידי נהלל של היום) ובח'ניפס (היום שרוד) בשנת 1866 (ז' וילנאי, 'תורכמנים וגרמנים בעמק המערבי', ג' תרדיון (עורך), מארץ קישון, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 209-211) וכישלונה החקלאי של מושבת הטמפלרים בחיפה, שנוסדה שם בשנת 1869, ואילץ אותם לבסס את פרנסתם בעיקר על מלאכה ומסחר (כרמל, שם, עמ' 19-27). אך בעיקר לא נתנו דעתם המתרשמים משרונה, כי מקור הצלחתה היה בקירבתה לשוק העירוני של יפו, שהתפתח והלך באותה תקופה וקלט את תוצרתה של המושבה. על נקודות אלה עמד קרל נטר במאמר, שמסקנותיו עוררו בשעתו את מצדדי ארץ-ישראל (לעיל, הערה 72) לכנותו 'מרגל המוציא דיבת הארץ רעה' (ראה: דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 357-360). אדם אחר בן-הזמן העומד על עניין קרוב הוא ירנ"ן (המבורגר), ואלה דבריו: 'והנה הדבר אשר אחינו אלה [מפתח-תקוה] בחרו להם אחוזה בסביבי יפו היא באשר הטיבו לראות את הקולוניה סוראני... אשר תעלה כפורחת אבל לוא הטיבו לראות גם כמה הם עוסקים... [הם] כרמים ופרדסים אשר נטעו למו וחסה ושעורה יורעו רק כדי מכולת ביתם ומאכל בהמתם... השכר המוטל בספק ממזרע חטה ושעורה שווה אל העבודה בחרישה ובזריעה... (לעיל, הערה 31).

85 "מ סלומון, 'מסע בארץ הצבי', יהודה וירושלם (כסליו תרל"ח), עמ' 109, והשווה אל דברי פינס מאותו זמן (שם, בנין הארץ, א, עמ' 42). הרואה ב'חריצות' האשכנזים דוגמה ליהודים. בכל התקופה הנדונה משמשות מושבות הטמפלרים, ובעיקר שרונה, לא רק דוגמה לעיצוב אירופי של הסביבה ולהצלחה חקלאית, אלא גם מקור לתחושת חרפה 'בראותנו כי זרים יבואו בגבולינו, גויים ממדינת וויטענבערג אשר למטרת אמונתם יכספו מארץ מרחק לארצנו הקדושה... [ןגדול עמלם ויגיעם עדי יראו פרי בעמלם, ואת הכל יסבלו בדומיה שאננה, ורק למען אהבתם לארצנו הקדושה' (בכרוז 'קול מעיר', הכלול ב'ספר הכרית והזיכרון' לחברת אגודת מיסדי הישוב', לעיל, הערה 68, דרויאנוב, כתבים, ג, עמ' 300) וראה: ירנ"ן בהערה קודמת; בריל, להלן, הערה 240, מביא את מופת שרונה לראשוני ראשון-לציון; 'במחצית השנה האחרונה היו אצלנו [בשרונה] ביקורים רבים של יהודים מרוסיה ומרומניה, אשר חפצים להתיישב בארץ והם מתעניינים לדעת את התנאים אצלנו, (ועל-כן) בקרו וחקרו, כגנים ככרמים ובשדותינו' — מודיע ה'זוארטה' מיום 14 בספטמבר 1879; וראה גם ידיעה דומה שם, 3.4.1884. ראוי להעיר, כי לא רק הגרמנים אלא גם הצ'רקסים נתפסו כחרוצים, שעבודתם מלמדת על פוריות הארץ. כתב 'המגיד' מירושלים מדווח בשנת תרמ"ב: 'עבר הירדן היא ארץ זבת חלב ודבש, אף כשהיא שוממה ועוזבה מרפיון ועצלות הערבים היושבים ואנחנו רואים כל המקומות אשר התיישבו שם הטשרקעסים אשר נגרשו מהרי "הבאלקאן" ממשלתנו הושיבים [?] בתרבות רבת בני עמון והמקומות נעבדים בידי חרוצות ונעשו כגן אלקים' 'הצופה פני ירושלים', המגיד, כ"ה, גליון 39, י"ג תשרי תרמ"ב, עמ' 316-317.

סלומון שביקר ביפו במסגרת מסע 'לבדוק גנות אתרוגי ערי הקודש' למד שם, בראשית שנת תרל"ח, על התפתחות הענף ועל סיכוייו הכלכליים:

זה בערך שלשים שנה אשר התחילו נוטעים לטעת הגנות [הפרדסים] האלה ועתה רבו, עד כי בערך חמש מאות גנות גדולות ורחבות נמצאות כעת בסביבי העיר הקדושה הזה וכולם נותנים שכר לבעליהם [הדגשתי, ש"כ]. כי האדמה פוריה ומסוגלת לכל מיני פירות, וגם איזה גנות הם נחלת אחינו בני-ישראל... חשבע כל עין דורש חיבת אדמת הקדש להביט אל הגנות היקרות האלה השולחים פירותיהם למרחקי ארץ.⁸⁶

זו היתה הדעה הכללית על-אודות פרדסנות יפו.⁸⁷

כאמור למעלה, גידולי השלחין לעיבוד תעשייתי הצטמצמו והלכו בתקופה הנדונה.⁸⁸ אף-על-פי-כן היו מי שראו במפעלי-השקאה עניין כלכלי שעתידו מובטח לו. 'פתח-תקוה היריחואית' – נסיונם של חבורת יהודים ירושלמיים לרכוש אלפי דונאמים בסביבות יריחו ולארגן שם מיזם-השקאה גדול-ממדים (ושמו 'פתח-תקוה') – אמורה היתה, ככל הנראה, להיות מפעל כלכלי לפיתוח חקלאות-שלחין בהיקף רחב. הון השקעה מאירופה וציוד חדיש לשעתו, נועדו להיות הבסיס לניצול משאבי-המים ומשאבי-ההקרע של בקעת-הירדן.⁸⁹ בין הנמנים על חבורת 'פתח-תקוה היריחואית' היו י"מ סלומון, דוד גוטמן, ונתן גרינגרט שלימים יימנו על חבורת 'פתח-תקוה השרונית'.⁹⁰

בלא קשר לסוגיית שימור תכונותיה של ארץ-ישראל, שלוש מתכונות החקלאות האחרונות שתוארו כאן – החקלאות הטמפלרית, הפרדסנות, וחקלאות השלחין שבסיסה מפעלי-השקאה רחבי-היקף – נתפסו, אם כן, בתקופה הנדונה, כמתכונות בעלות סיכויים כלכליים טובים. לעומתן, נחשב גידול התבואות כעסק, שאין שכרו שווה כעבודה המושקעת בו.⁹¹ ואם כך הדבר, מדוע העדיפו הפתח-תקוואים למרות ידיעות אלה, לבחור לחקלאותם את גידולי הקינים (הה- subsistence crops) המקומיים, המסורתיים? ולא רק ראשוני פתח-תקוה בחרו בחירה זו – כך גם עשו ראשוני המושבות החדשות של שנת תרמ"ב.⁹²

86 יהודה וירושלים, עמ' 108. ובריל אומר: 'הפרדסים האלה [של יפן] המה עדים נאמנים כי ארץ אבותינו היא עוד היום ארץ פוריה וטובה מאד מאד אם רק יעבדו ביד חרוצים' (בריל, יסד המעלה, עמ' 116).

87 פינס באותה עת חוקר ביפו את סיכויי החקלאות במקום. הוא מסכם ואומר: 'היודעים בטיב העניינים הללו [ממליצים כן] עבודת הגנות יש בידה להעשיר את בעליה וביחוד שחילי האורנגים [תפוחי-הזהב] והאתרוגים והציטרונים [הלימונים] אשר יובלו מהם מידי שנה כשנה לאודיסה ולסטמבול במספר רב מאד'. פינס במכתב מיום 1 באוקטובר 1878. בנין הארץ, א, עמ' 39. לירנ"ן (לעיל, הערה 31) דעה דומה.

88 אביצור, חיי יום יום, עמ' 197-198.

89 י" יעלין, זכרונות לבן ירושלים, ירושלים תרפ"ד. המובא כאן לקוח מתוך הפרק 'משא ומתן על קניית אדמה יריחו' בזכרונות ארץ-ישראל, עמ' 198-207. גם את נסיונו של 'היווני' קסאר לגדל קנה-סוכר על גדות הירקון, ניסיון שנכשל ואשר אילצו למכור את נחלתו לחבורה הירושלמית (ש' אביצור, לעיל, הערה 16), אפשר לסווג בין הנסיונות מן המין הנדון כאן.

90 אליאב, לעיל, הערה 53.

91 אי-כדאיות גידול התבואות מוזכרת ומוסבת על שנת תרל"ב אצל יעלין (לעיל, הערה 89), עמ' 203, ואצל ירנ"ן על שנת תרל"ט (לעיל, הערה 84). ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל החלה, לפי אביצור, בתקופה שבה הכשירו שטחי-הקרע רחבים בעולם החדש. ובשיטות-עיבוד משוכללות העלו בשיעור ניכר את כמות החיטים ודגנים אחרים שהוצעו במקומות אחרים לסחר הבינלאומי. ההיצע הרב ואמצעי התחבורה החדשים והזולים יחסית הביאו לידי ירידה ניכרת במחירי החיטה בשוק-החיטה העולמית, והדבר השפיע על שוק-החיטה הארץ-ישראלי. כך שבשנות התשעים פסק כמעט לחלוטין יצוא חיטה מארץ-ישראל (ש' אביצור, תמורות בחקלאות, עמ' 35-36).

92 ראשית חקלאות ראשון-לציון היתה מזרע תבואות (מ' מאירוביץ, 'הנטיעות בראשון לציון', ראשון לציון תרמ"ב-התש"א, ראשון-לציון 1941, עמ' 240); כך בזכרון יעקב (א' סמטונוב, זכרון יעקב, זכרון יעקב [ללא

מחיר הכניסה הנמוך-יחסית, שהיה כרוך בגידול תבואות-בעל, קשה לקבלו כהסבר לבחירה דווקא בגידול זה. קשה להניח שההשקעות ההתחלתיות שנדרשו 'לכניסה' למתכונות-חקלאות אחרות, לא היו אפשריות לפתח-תקוואים הראשונים. ראייה לדבר היא תכנית-ההשקעה הגדולה של 'פתח-תקוה היריחויות' והממון הרב שהשקיעו בפועל, או שהתחייבו על תשלומם, עם רכישת נחלת קסאר והוספת נחלת טייאן עליה.⁹³

האם אנשי פתח-תקוה כחרו בגידול התבואות משום הצורך לקבל החזר מהיר להשקעתם, שכן גידול תבואות מביא תוך עונה אחת יכול, שהמתיישבים עצמם מסוגלים לצורכיהם, בלא להסתכן בבעיות שיווק, כבשיווק ירקות? הסבר כלכלי כזה אפשר היה לקבל במושבה כראשון-לציון. שם היו ההתיישבות והעבודה החקלאית כרוכות זו בזו, משום שהחקלאים היו עולים חדשים בארץ, מתיישבים שציפו לפרנסה מהירה מעבודתם במקום-ההתיישבות החדש. לא כן הפתח-תקוואים: הם לא הוכרחו להתגורר במקום, שכן היה להם 'בסיס עורפי' ביפו וכירושלים, וממנו אפשר היה להם לנהל את אחוזתם, לעבדה ולפתחה בהדרגה. ואכן אחדים מהם עשו כך, עם שלא ניחקו עצמם מן המקור העירוני לפרנסתם. האם אפשר להעלות הסבר ארגוני לבחירה זו? האם נבחרה הפלחה, משום שבאמצעות גידול זה היה אפשר להמשיך ולעבד את הנחלה באמצעות אריסי המקום? אכן הסבר כזה היה מניח את הדעת אילו הצטמצמו בעלי הנחלה החדשים בגביית חלקם ביכול בלבד. אבל הרי הם לא כן עשו. ואף כי התמידו בקשריהם עם האריסים, עם כולם או חלקם, ניסו, כאמור למעלה, לפתח חקלאות מטיפוס חדש, שבה על-פי תפיסתם, ה'שיטה' היא עיקר. ואפשר שניסו, בחלק מן המקרים, לשתף את המקומיים כשכירים בדרך העיבוד החדשה. על-כן אין לחפש את ההסבר לבחירת הפתח-תקוואים בפלחות אלא בצירוף, שהפתח-תקוואים השרונים עמדו לצרף בין מפעל חקלאי-כלכלי ובין בניית מושבה.

מתכונת החקלאות ההולמת את המגורים במושבה ואת דימוי האיכר. בעיקרון, על-פי נוכחות הבעלים בנחלתו ומעורבותו בחקלאותה, ועל-פי מקור כח-העבודה לחקלאות הנחלה, עמדו בפני הפתח-תקוואים ארבע ברירות:

1. בעלות נעדרת. הדרך המקובלת על 'שוערי הארץ' בתקופה הנדונה, היתה ישיבה בעיר וגביית מכסה קבועה מן האריסים, מעבדי הנחלה. הבעלים לא התערבו בדרכי עיבוד הנחלה, והנחלה עצמה לא היתה יחידה משקית אחת. כך עשה, או התכוון לעשות, יהושע ילין שרכש בראשית שנות ה-כ' את נחלת מוצא.⁹⁴
2. חקלאות של ניהול-חווה. הנחלה מהווה במעט או בהרבה, יחידת-משק אחת. הבעלים

תאריך הוצאה], עמ' 58, 63, 65-66; וכן בראש-פנה (ד' שוב, זכרונות לכית דוד, ירושלים תרצ"ז, עמ' צא-צב, צה-צו).

93 על-פי גת (לעיל, הערה 17, עמ' 311): 'בידי החברה [פתח-תקוה היריחויות] היו 2000 לירות והיא ביקשה 7500 לירות נוספות בתורת הלואה. על-פי השער המקובל אז, של כ-25 פראנק בלי"ש. יוצא כי לרשות חברה זו היו עשויים לעמוד כ-240 אלף פראנק, שהם סכום הגדול פי שלושה מ-80 אלף הפראנק — מחיר שתי הנחלות בפתח-תקוה, ולשם השוואה: פינס אומר בשנת תרל"ט: 'נטיעת גן אחד דורשת הוצאה מרובה עד כדי שני אלפים נאפאליאן (כ-40 אלף פרנק) ... מראשית נטיעתו ועד בואו לכלל עשיית פרי ... [כעבור] תשע שנים ... גן כזה יהיה לאל ידו אח"כ לפרנס כחמש משפחות' (פינס, בנין הארץ, א. עמ' 122-123). פינס אינו מפרש מה שטח ה'גן'. מהקשר הדין נראה שהפרנסה הנדונה היא כפרנסת 'בעלי הגנים', להבדיל מפרנסת ה'אריסין ושומרי הגן', ופועלים לעונה, תחשיב אחר ומפורט בדבר ההשקעה שנדרשה לפרנסת בן 40 דונאם, עד לניכח המעלה הכנסות, כעבור שבע שנים מומן נטיעתו, היה על-פי מקור מהימן, 13 אלף פראנק בשנת 1891 (א"ל פלמן, מעין גנים, לעיל, הערה 6). עניין תחשיבי ההשקעה בפרדסים ידון בחלקו השני של חיבור זה.

94 ר' אהרנסון, 'פרשת הנסיון הראשון להתיישבות היהודים במוצא', נופים, 4 (תשל"ג), עמ' 7-13.

מעורב בצדדים הניהוליים והמסחריים של העסק, אך נוכחותו במקום אינה הכרחית. הבעלים קובע במידה מסויימת את הרכב הגידולים, או אף את אמצעי העיבוד והוא מעורב בשיווק התוצרת. אך את העבודה החקלאית בפועל עושים שכירי הנחלה. הם, או חוכרים שונים, אחראים על צדיה הטכניים של העבודה. לצורת ניהול ועיבוד כזו התכוונו ככל הנראה בעלי תכנית 'פתח-תקוה היריחואית'.

3. איכרות. הבעלים יושב על אדמתו, מעורב ישירות בעשיה החקלאית כמשק-המשפחה שלו וקובע את תוכנן הטכני. הבעלים מסתייע דרך-קבע, או על-פי צורכי העונה, בעבודת אחרים המקבלים שכר-עבודה בכסף או בשווה-כסף.⁹⁵

4. חקלאות ללא עבודת שכירים. הבעלים היושב על אדמתו, הוא ובני משפחתו, הם הקובעים את תוכנו החקלאי של משק המשפחה שלהם, והם המקור הבלעדי לכח-העבודה במשק. העסקת כוחות עבודה מבחוץ נמנעת במכוון. צורה זו כונתה לימים בשם 'עבודה עצמית'. על-פי מעשיהם בשנה הראשונה, בשנה שכל הברירות עמדו לבחירה, נראה שרוכשי הנחלות בפתח-תקוה לא היו שווים בדעתם לגבי צורת הקשר עם אדמתם. היו מי שהסתפקו בקניית 'נומער' בלבד. מבחינתם של אלה די היה, ככל הנראה, בעצם הקניה ובהיעשותם לבעלי-הקרקע, כדי לספק, למשל, את הכוונות הכלכליות שברכישה, או כדי לעשותם לגואלי הארץ ולזכאים למלא את המצוות התלויות בה. שכן הבעלות על-הקרקע, בלא קשר לזהות המעבירים, היא, כאמור למעלה, המחייבת ומזכה במירב המצוות מטיפוס זה. והיו שהתכוונו לנהל את נחלתם על-דרך החווה, והודות לכך להתקשר בכלכלה 'פרודוקטיבית' יחסית.⁹⁶ אין עדות לכך שבין הפתח-תקוואים הראשונים היו מי שסברו, כפינס למשל, ש'עבודת הגנות [הפרדסים] אינה מלאכה... כי בעל הגנה כמעט שאינו עובד כלל, אלא שהוא משגיח ומפקח על העבודה'.⁹⁷ על-כן אי-אפשר להסביר את אי-פנייתם לפרדסנות 'משום שאינה מסכמת [עם המטרה] שיתרגלו אחינו בארץ הקודש, לעבודה'.⁹⁸ יוצא אפוא שאת המניע לדחיית הפרדסנות יש לחפש במרכיבים אחרים של התכנית הפתח-תקוואית. וזו הרי הכילה לא רק את יסודות הבעלות על הקרקע והפרנסה הקשורה בחקלאות. לגבי אלה מרוכשי הנחלות שם, שאמרו להעתיק את מגוריהם מירושלים לשרון — בין שהתכוונו להיות מעורבים בעבודה החקלאית בגופם, ובין שלא התכוונו לכך — בניין מושבה היה יסוד מרכזי בתכניתם.

התכנית הפתח-תקוואית נועדה להיות, בלא שהתכוונה לכך, מן הנסיונות הראשונים בהעתקת

95 לענין הצורות המסורתיות של ההעסקה והתשלום בחקלאות בארץ-ישראל ראה לעיל, הערה 32.

96 מן הסתם לכך התכוון דוד גוטמן, שהזמין את רגנר הנ"ל לנהל את נחלתו. לעומתם, בני משפחת ראב, ואולי גם אחרים, כוזר ברנט, התכוונו להיות מעורבים בעבודה החקלאית בגופם, אבל לא-דווקא כפועל-יוצא מדרישה שבאידיאלוגיה. אין מעשי הפתח-תקוואים בתקופה זו מלמדים, כי [בקשת] לחם מיגיע כפיים על טהרת הקודש לקיום המצוות התלויות בארץ נדרשה על-ידם כמובן של חובת העבודה הגופנית. המובאה היא מתוך הכרוז על 'אגודת עבודת האדמה וגאולת הארץ' (לעיל, הערה 68). עם חברה זו שנתפרקה (אליאב, לעיל הערה 53) נמנו מייסדי פתח תקוה דוד גוטמן ואליעזר ראב, דריואנוב, כתבים, ג, טורים 278-280, והשווה למעלה הערה 32.

97 דברי פינס בשנת 1878, בנין הארץ, עמ' 40-41.

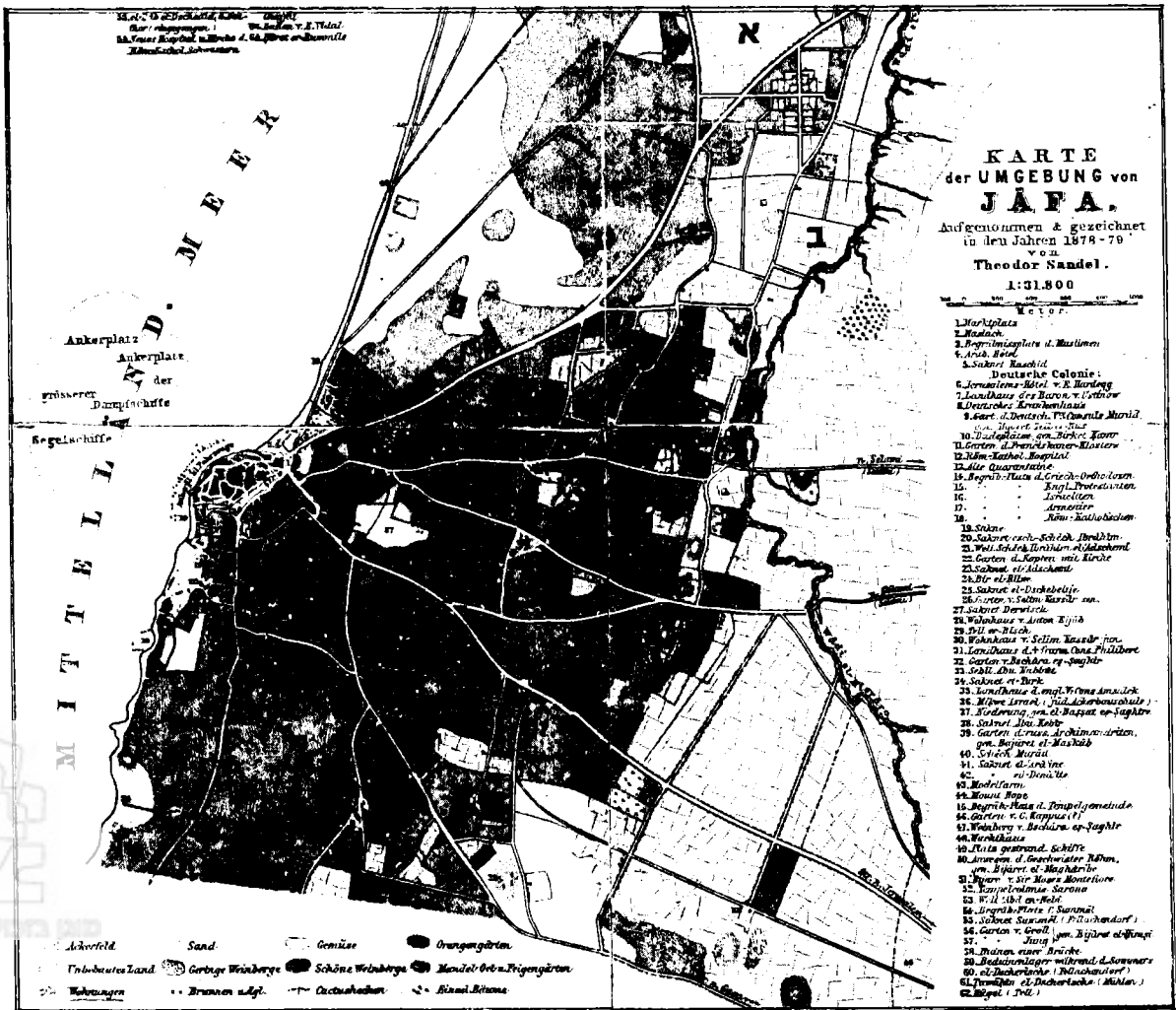
98 פינס, שם, שם. אמנם פינס, שהיה מקורב מאוד לאנשי פתח-תקוה, אינו מצדד בחקלאות של פרדסים, אך אין הוא נוקט עמדה קיצונית של 'עבודה עצמית'. היפוכו של דבר. לדעתו, 'נחוץ הוא שיוקח לכל בית אבות אריס אחד גוי או ערבי לעזר על ידי העובדים בדיש, וזה משני טעמים: (א) גם הערביים יש להם שכירים או עבדים העוזרים על ידם במלאכתם. (ב) נחוץ בשביל שבתות וי"ט [וימים טובים] ושנות השמיטה' (שם, עמ' 58). והיה מי שראה באותם ימים מעלה בהעסקת 'אכר [פלאח] מאנשי הארץ... [כדי] שממנו ישכיל ויבין עבודת אדמתו חקיה ומשפטיה' (י' בכרך, המסע לארץ הקדושה, וארשא תרמ"ד, עמ' 80).

יושבי-עיר למגורים בכפר.⁹⁹ זאת הודות לבחירתם המודעת ומתוך כוונה מפורשת לשמור בסביבה הכפרית מרכיבים מרכזיים, שלדעת הנוגעים בדבר איפיינו את המגורים בסביבה העירונית. כך, בנוסח השכונות הירושלמיות בתקופת 'היציאה מן החומות',¹⁰⁰ ובדומה למודל הכפר הצ'רקסי, נועדה פתח-תקוה להיות בת-דמות שרונית לשכונת-מגורים, שמקפידים בה גם 'על דרך התורה והיראה' וגם על ערכים ארכיטקטוניים, כגון ש'הבתים יוכנו ביחד זה אצל זה כפי הסדר והפלאן',¹⁰¹ וישנם בה מוסדות-ציבור, כגון מקווה ובית-כנסת, ההכרחיים לקהילה יהודית מסורתית. על-כן מי שחפצו לאחד את הבעלות על הקרקע והמצוות המתחייבות מכך, ואת ההכנסה הכרוכה בבעלות זו, עם החיוב של 'בעצמו לדור שם עם ב"ב [בני ביתן] ולישב על אדמתו אשר יאחז בה או להושיב שם

99 מ' לוינ' במאמרו 'ריכוד קאופמן, חלוץ תכנון ערים וכפרים בא"י' (קו, 1 יוני 1980, עמ' 47-57), טוען כי 'עצם הצורך בתכנון כפרים – בנו החורג של תכנון ערים – הוא יוצא דופן: הכפר המסורתי מתגבש כתוצאה של התפתחות איטית לאורך שנים... בתפקידו של ריכוד קאופמן כראשון מתכנני הכפרים המודרניים בא"י – תפקיד חדש לחלוטין – לא יכול היה להסתמך על תקדימים. הוטל עליו לתכנן תכנון מקיף אשר יאפשר איכלוס הכפר בבת-אחת ובהתחשב עם שיקולים אידיאולוגיים, תפקודיים, אסתטיים וטופוגרפיים גם יחד' (שם, עמ' 47). נראה שמה שהיה בבחינת חידוש בשנות העשרים של המאה העשרים, נכון גם לתקופה הקודמת לה בארבעים שנה.

100 שלוש אפשרויות לארגון הכפר ומבניו עמדו בפני הפתח-תקוואים: העתקת מודל כפרי מקומי, העתקת מודל כפרי מחוץ-לארץ דוגמת מה שעשו הטמפלרים, או יצירת מודל חדש. נראה שהם בחרו באפשרות השלישית, אך החידוש בתכנונם לא היה בעצם יצירת המודל, אלא בהעתקת מודל עירוני אל סביבה כפרית. הפתח-תקוואים בחרו לכונן בשרון מודל כפרי בנוסח השכונות הירושלמיות החדשות, אשר אחדים מיוזמי פתח-תקוה היו בין מקימיהן. דוד קאסוטו מבחין בשני מודלים בשכונות אלה: המודל של נחלת שבועה והמודל של מאה שערים. בראשון, חצרות הבתים הסמוכות זו לזו מותירות מקום לרחובות בשכונה. בשני, כל בית צמוד לשכנו וכל הבתים יוצרים רצף, כעין חומה, כלפי החוץ העוין (ד' קאסוטו, 'הבניה בארץ ישראל, מהקמת 'משכנות שאננים' ועד ליסוד תל-אביב', אמנות ואמנות בארץ-ישראל במאה הי"ט, ירושלים 1979, בעיקר עמ' 244-250). 'כך נוצר מערך של ריבוע הסגור על-ידי הקירות החיצוניים של הבתים... במרכז יעדו שטח למבני ציבור. צורכי הבטחון הם שהנחו את התכנית הזאת', 'בן-אריה, ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים 1979, עמ' 57. כך גם השכונות אבן-ישראל ומשכנות-ישראל (שם, עמ' 159-161); 'מ סלומון היה בין מייסדי שכונות אלה (שם, עמ' 160); השוואה שטחית בין נוסחי התקנות של החברות שייסדו שכונות אלה (הן מובאות למשל אצל ב' קלוגר, ירושלים שכונות סביב לה, ירושלים תשל"ט, עמ' 33, 38, 41) ובין נוסחי התקנות של החברות השונות של פתח-תקוה, מלמדת על דמיון בסדרים המהותיים של הנהגת הקהילה. ועניין זה, מקור התקנות לשכונות הירושלמיות ראוי לחקירה כעניין לעצמו. מודל החומה הנוצרת מצמידותן של חצרות הבתים וסוגרת, יחד עם חצרות הבתים, על שטח מרכזי רחב-ממדים יחסית, נמצא גם בכפרי הצ'רקסים בני-התקופה. ב'ספר היובל לפתח-תקוה' נאמר כי 'חלוקת מגרשי המושבה [פתח-תקוה] נעשתה ע"פ התוכנית של כפרי הצ'רקסים... הבתים שבכפרי הצ'רקסים היו מקיפים את המושבה מארבע רוחותיה... באמצע המושבה היה מקום פנוי, ששם נמצאו הרפתות והגרנות. רק דרך שערים אחדים היו נכנסים אל תוך המושבה פנימה, בכדי שתהיה היכולת לסגור את השערים ולהתבצר בשעת התנפלות' (שם, עמ' ל-לא). יש להניח כי הדוגמה הצ'רקסית, הקרובה יחסית, סייעה בידי הפתח-תקוואים להחליט מי מבין המודלים של השכונה העירונית ראוי לבחירה.

101 למשל, סעיף א' בתקנות האגודה 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' (שם, טור 280), לעיל הערה 68, וסעיף י', שם, ו'חוקי ההנהגה' בתקנות 'אגודת מייסדי הישוב' (לעיל, הערה 68, טורים 312-315). על דעתו של י"מ סלומון בדבר 'ההבדל בין חברת כוני בתים לחברת עבודת האדמה', ראה: יהודה וירושלם, עמ' 16; הרשברג, בשנת 1901, עומד על 'נטית היהודים לחיי חברה, המרחיקה אותם מיסוד ישובים חדשים'. לדעתו, 'הנטיה של היהודי לחיי חברה... ערשה את היהודי לבלתי מסגל ליסוד ישובים חדשים קטנים, אשר המה היסוד לכל ישוב גדול. כאשר הנוו מוצאים בכני עמים אחרים כמו האנגלים והאמריקנים והגרמנים, למשל בסביבת רחובות, הרחק מישוב בני אדם, מצאנו משפחה גרמנית אחת יושבת שם לכוד למטרת איזה ישוב... [ולדבריו איננה] זקוקה לחברה יותר גדולה. המשפחה הזאת תתמד... ותצליח... באפן כזה נתיסודו כל הישובים החדשים הגדולים בכל קצו ארץ, אופן יסוד ישוב שאין בני ישראל מסוגלים לו' ('א"ש הרשברג [הירשברג], משפט הישוב החדש בא"י, ירושלים תשל"ט², עמ' 142-143). והשווה עם דברי פינס – 'כל בני הקולוניה צריכים להיות יחד' – שנאמרו בתקופה הנדונה כאן (מכתב מיום כ' בטבת תרל"ט, בנין הארץ, א, עמ' 55), והמכוונים לתופעה שהרשברג תיארה בהרחבה.

מפה מפורטת של סביבות יפו (קטע) שצייר בשנים 1878-1879 המוחד סנדל. במפה נראים בבירור הפרדסים הרבים (orangengärten במקרא) הנפרשים כמעין מניפה מיפו מזרחה. בכל פרדס קיימים מתקני-שאיבה ומבנים אחרים. מושבת הטמפלרים בשרונה על חצרותיה ורחובותיה הישרים נראית בפינה הימנית העליונה של המפה (מספר 52 במקרא המקורי, א אצלנו). מעט מדרום לה (מספר 51, באצלנו) נמצא 'פרדס' מונטיפיורי. ראוי לשים לב שסנדל אינו מכנה אתר זה במונח הגרמני לפרדס (ראה לעיל), אלא במונח הערבי 'ביארד' (Bijare)

אחד אשר ימלא את מקומו בכל התחיבות לפי התקנות¹⁰², היו צריכים להתאים את ארגון העבודה החקלאית ואת הרכב הגידולים החקלאיים לארגון המגורים במקום החדש.¹⁰³ פרדסי יפו בתקופה הנדונה נטועים היו במפוזר,¹⁰⁴ כשולי העיר; פרדסי אתרוגים של יהודים היו

102 כרוז 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' (לעיל, הערה 68, טור 281).
 103 כאמור לעיל, המקורות על 'הירקונים' הם חד-צדדיים ואפילו עוינים להם. אפשר שבשלב-ההתיישבות הנדון כאן, לא היו הירקונים מעוניינים כעדיפות ראשונה במכנה קהילתי של מושבה. סיוע להשערה זו עולה מן הביוגראפיות של אחדים מהם (לעיל, הערה 60), שהתנסו בגולה כחיים ללא קהילה. אם כך הדבר, הרי אימוץ תכנית כלעדית של בניין מושבה, היא שלב מאוחר יותר בהתיישבות חבורת הירקונים, הכרוך בהצטרפותם ל'אגודת מיסדי הישוב' (ראה להלן).

104 ראה מפת סנדל Karte der Umgebung von Jafa 1878-1879 (Leipzig 1880) המצורפת לכרך שנת 1880 של ה-ZDPV. חלק ממנה מובא כאיור במאמר זה. תודתי לדי"ר רות קרק שהפנתה תשומת לבי למפה זו.

נטועים פה ופה במקומות נידחים-יחסית, צמודים למקורות-מים מתאימים.¹⁰⁵ היו מבעלי הפרדסים, שקשריהם עם פרדסיהם היו על דרך הבעלים הנעדרים. הללו שהיו עשירים דיים החזיקו בית שני והתגוררו בו כבנווה-קייץ; הללו שהיו מעורבים בעיבוד הפרדס, או 'הבויארג' משגיח הפרדס, ישבו שם לבדם, דרך-קבע. על-כן, למתבונן בן-התקופה עשויה היתה הפרדסנות להצטייר כעסק חקלאי שכל הקשור בו, או שאיננו 'יושב על אדמתו', או שאיננו יושב 'בתוך עמו'. כך, למשל, דב פלמן, שנטע בשנת 1883 פרדס בסומיל, אשר מצפון ליפו, והתגורר בפרדס עם בני משפחתו – נאלץ לוותר על מניין לתפילה בימות החול, ולא בקלות פתר בעיה זו בימי שבת ומועד.¹⁰⁶ בנוף הארץ-ישראלי לא היתה בנמצא דוגמה לקהילה כפרית, שכל חבריה מתפרנסים על הפרדסנות. כיוון שכך נראה, שאי-בחירת הפרדסנות כמתכונת חקלאית מועדפת, לא נבעה מהגבלה במקורות המימון – על כל פנים כך הדבר לגבי האמידים שבין הפתח-תקוואים – ולא מדחייה על רקע דרך ארגון העבודה בפרדס, שהיתה במתכונת של משגיח ופועלים. מקור דחיית הפרדסנות היה באי-ההלימה בין הארגון המרחבי של הפרדסנות ובין הארגון המרחבי של המושבה כשכונה יהודית; בין מה שנתפס כסתירה בין 'פרדס שהוא ענין פרטי ומושבה שהיא ענין ציבורי כללי'.¹⁰⁷ פרנסה מחקלאות של פרדסים לא התיישבה עם מגורים בקהילה יהודית, החיה בשכונת-מגורים מודרנית, לפי מושגי הזמן ההוא.

עבודת האדמה 'האמיתית' והבחירה ב'טכנולוגיית כלאיים'

מבחינת ההתאמה למבנה המשק המשפחתי שווים היו זה לזה גידול התבואות וגידול הירקות, בהשקאה או בלעדיה. אפשר אפילו ש'מחיר הכניסה' לגידול הירקות, על-כל-פנים כגידול-בעל, היה נמוך מ'מחיר הכניסה' לגידול התבואות. גידול הירקות קל יותר מבחינה טכנית, והוא כרוך בפחות השקעות ראשונות בצידוד ובקרקע. יתירה מזו, מעשי חבורת 'הירקונים' הנוכחים למעלה, אכן מלמדים כי גידול ירקות כקונספציה חקלאית אפשרי היה לאימוץ, כאלטרנטיבה לקונספציית גידול התבואות.

בחירת הראשונים בגידול תבואות, בפלחות, מסתברת משתיים: מן המעמד הסמלי של גידול התבואות ומהיותן הדוגמה החקלאית המוכרת. בעוד הירקות זוהו כמאכל עניים ('טוב ארוחת ירק – ארוחת של עניים'), ולעיתים אפילו כמקור אפשרי למחלות, ובגידולן עסקו נשים בירכתי חצרן,

105 ש' כ"ץ, לעיל, הערה 21.

106 א' פלמן, חלוצי הפרדסנות העברית בארץ ישראל, תל-אביב ת"ש, עמ' 35-36. מקום הפרדס הוא בפינת הרחובות ארלוזורוב ואבן גבירול בתל-אביב של היום.

107 ט' סלומון מביא סיפור זה בתולדות קניית אמלכש: 'הסרסורים היפואים, כשמעם על גוטמן כי יש את נפשו להשקיע את כספו בקניית קרקעות, הציעו לפניו לקנות פרדס של תפוחי-זהב מפרדסי יפו, [במחיר זול]... הפרדס היה מהמושבות שבפרדסי יפו וסמוך לו עוד שטח בלתי-מעובד. גוטמן כבר סייר את הפרדס והוא מצא תן בעיניו, אלא שלא יכול להכריע בעצמו – ויחכה לעצת סלומון וגם להשחתתו עמו בקניה. אז העמדו שניהם לפני שאלה קשה... פרדס שהוא ענין פרטי ומושבה שהוא ענין צבורי כללי – מה משניהם עדיף? [וממון היה בידיהם רק לאחת מן הרכישות] ושוב: הפרדס היה עסק רחוק מהפסד וקרוב לשכר, מה שאין כך מושב חקלאי. שפירותיו הם לפי שעה בחינת הלכתא למשיחא. אחרי שקלא וטריא... נמנה ונגמר לדחות את ענין הפרדס ולשוב למשאת נפשם, שהיא משאת-נפש העם' (ספר היובל לפתח תקוה, עמ' טז-יז).

חותמת ועד חלוצי יסד המעלה,
תרמ"ב (ראה חלקה האחרון של הערה 110)

או טיפוסים שוליים בקצווי העיירה¹⁰⁸ — זכתה הפלחנות לזיהוי עם החקלאות ה'אמיתית'. במסורת היהודית, על כל פנים כרוכד התנ"כי שלה, זוהתה 'עבודת האדמה' עם פעולות האיכר, המפלח ב'מחרשה יהודית את אדמת הנביאים' כדברי שטמפר בעת החריש הראשון,¹⁰⁹ ועם 'נושא משך

108 הרזיונאים, מי שעתידי להתיישב בעקרון, מתאוננים על המזון המוגש להם במקוה-ישראל: 'חתיכת בשר וזנב לטאה... הגיעו למו רק משבת לשבת ובשאר ימי השבוע בצהרים ובערב ארוחתם ארוחת ירק, אשר אין בה לא טעם ולא ריח שומן או שמן...' (בריל, יסד המעלה, הערת-שוליים בעמ' 49). הרזיונאים גם זוחים את ההתעסקות בפרס ובגידול פירות בארץ-ישראל, כי לדבריהם 'כלום פירות-שבת [שבת אבסט] אנו מבקשים, לחם לאכול... בקשתנו' (שם, עמ' 41); הרצברג, מי שהיה מנהל מקוה-ישראל לאחר נטר, מסביר בפולמוס-נטר הגיל, כי אכילת הירקות הזיקה ביותר לירקונים כי 'יאכלו כל ירק וכל עשב השדה לשבעם, ולחם נקי ובשר לא בא אל פיהם', ו' הרצברג, 'מכתב גלוי אל האדון קארלס נעטטער', המגיד, ד' תמוז תרמ"ב מובא אצל יבנאל תקופת חבת ציון, א' עמ' 167. ולעומתם אלטשולער המסכם בתרמ"ה את נסיון ההתיישבות בארץ-ישראל, אומר: 'אנחנו כולנו אשר ידענו להשמר מאכילת ירקות ושתיית מים ואכלנו פת נקי ובשר שמן לא נגעה בנו הקדוה' (א"מ אלטשולער, מסמך 1131, דרויאנוב, כתבים, ג, טור 694). העגבניה, שהיא מן הירקות הטיפוסיים לסל המצרכים של ארץ-ישראל בתקופה הנדונה, זוהתה במזרח-אירופה כמאכל טרפה (ר' סיון, העגבניה, לשוננו לעם, כב, ג, שבת תשל"א); מרדכי דיסקין, חושב פתח-תקוה מראשית שנות ה'מ' ואילך, מייעד את עבודת הגינה לבנות ולנשים (מ' דיסקין, מאמר מרדכי, ירושלים תרמ"ט, עמ' נו, ס, טא); ויהודה ראב מעיד על עצמו: 'בבית [בפתח-תקוה, בסוף שנות ה'מ'] כבר היו לי חרנגולות ואווזים וגנת ירק אשר לאה [אשת בעל הבית] טפלה בהם' (ראב, התלם הראשון, עמ' 65); בסיפורו המגמתי-חינוכי של זאב יעבץ מראשית שנות ה'ז' ראש השנה האילנות, בתו של יזרעאלי, איכר-למופת במושבה עברית חדשה, היא המופקדת על גידול הירקות כמשק אביה. בכך מודגמת חריצות הבת והשתלכותה בעבודה החקלאית (ז' יעבץ, לקט כתבים, ירושלים 1943, עמ' 49). סיפור זה נחשב כמציייר אחד מאיכרי יהוד. על-כך ועל מקומו של סיפור זה בסיפורת הארץ-ישראלית, ראה: נורית גוברין, 'יהודים בצל האילנות', עתמול, ד, 1, אלול תשל"ח, עמ' 3-5); ב'בימים ההם' של מנדלי, להירציל הנגר היה גן של ירקות ואילני-מאכל. מנדלי מרגיש, כי גיבורו היה דמות יוצאת-דופן (כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, תל-אביב תשי"ב, בעיקר עמ' רפכ-רפה); גן הירק של שרונה היה באחריותן של נשות המושבה (וארטה, 16 באפריל 1877). מן הדברים המובאים בשמו של שטמפר ושארם בעת החריש הראשון בפתח-תקוה, התלם הראשון, עמ' 63. כל-כך עמוק היה זיהוי העבודה החקלאית כפולחנות מקראית, ש"מ פינס, בבואו להטיף בשנת תרנ"א למעבר למשק-נטיעות, נזקק להעלות כנגד הדימוי המקראי של עבודת-האדמה הפלחית, את הדימוי המשנאי החילופי הבא: 'הדרך הכבושה [דרך הנטיעות] היא המצוינת לנו מימות עולם מחכמינו ז"ל אשר דבריהם כדברי האורים לאמר: "כי תבואו אל הארץ ונטעתם... אתה מוצא בהקב"ה שמתחילת ברייתו של עולם לא נתעסק אלא במטע תחילה. הוה דכתיב ויטע אלקים גן בעדן. אף אתם כשתכנסו לארץ ישראל לא תתעסקו אלא במטע תחלה". סוד גדול גלו לנו חז"ל בדברים האלה... כי אין תקות ארץ-ישראל בנויה אלא על המטעים' (פינס, בנין הארץ, ב, עמ' 113-114). הד לגלגול מאוחר לזיכוח על לגיטימיות הנטיעות אפשר למצוא בקבוצת כנרת. בשנות העשרים של המאה העשרים (ראה: ילקוט ש' סטולר, תל-אביב תש"ך, עמ' 36). עניין זה של הדגשת יסודות תנ"כיים כנגד יסודות מאוחרים יותר, יש לראות בהקשר כללי יותר: ההשכלה בישראל והתנועה הלאומית היהודית הקשורה בשיבה לארץ-ישראל הדגישו בסמליהם יסודות תנ"כיים בתרבות היהודית, כנגד יסודות מאוחרים יותר, יצירי תקופות העדר העצמאות המדינית. ביטוי מוקדם וממצה לכך הם דבריו של הר"ר כן-ציון מוסנזון, ממוריה

הזרע ומביא אלומותיו¹¹⁰. אף הדוגמה המוכרת של 'עובד האדמה' ברוב החבלים של הונגריה ושל ארצות מזרח אירופה היתה בתקופה הנדונה, זו של מגדל התבואות,¹¹¹ ואפשר שעל אלה נוסף גם הדימוי הרומאנטי של איש האדמה הישרשי.¹¹² הפתח-תקוואים לא דחו לחלוטין את גידול הירקות או את גידול עצי-הפרי.¹¹³ אך כנסיבות בהן נראתה אי-הלימה בין חקלאות של בעלים נעדרים וצורות דומות של חקלאות חוותית ופרדסנות כתוכה, ובין המבנה הרצוי של מושבה יהודית, הכריעו המעמד הסמלי והדוגמה המוכרת של 'החקלאות הטובה', מהן נהנתה הפלחות – כיצד המייעדים עצמם 'לכונן להם קאלאניעס וגאולה תהי' להם לשבת על אדמת קודש ולעבדה

ומנהלי הראשונים של הגימנסיה הרצליה: '... שיבה אל התנ"כ צריכה להיות הסיסמא שלנו... הספר הזה הנהו הראי היחיד, שבו משתקפים חיי העבר המזהיר שלנו... זהו המקור היחיד של שאיפה לחיי אחרים, לחיי חופש וכבוד... (כ"צ מוסינזון, 'התנ"כ בבית-הספר', החנוך, א, חוברת ראשונה, ניסן-אייר התר"ע, עמ' 23-32; חוברת שנייה, סיוון-תמוז התר"ע, עמ' 100-119). דיון מן האחרונים בשאלה קרובה, אך בהקשר רחב יותר ישנו בדבריו של אבן-זהר בדבר מנגנוני-סינון של רכיבים מן התרבות היהודית המזרח-אירופית, לתרבות הארץ-ישראלית. ראה מאמרו 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882-1948', קתדרה, 16 (יולי 1980), עמ' 165-189.

110 את תנועת חיבת-ציון באותם ימים מתאר סמילנסקי 'כתנועת אנשים [ש]קמו ועלו לארץ-ישראל להיות שם עובדי אדמה לזרוע ולקצור כאשר זרע וקצר יצחק אבינו לפנים ולגדל ערבי צאן כיעקב אבינו ורחל אמנו [הדגשתי, ש"כ]'. מ' סמילנסקי, משפחת האדמה, א, תל-אביב, תש"ג, עמ' 100-101; והביל"וי מאירוביץ אומר: 'מיסודי ראשון לציון שאיפתם ומטרת חייהם היו להיות אכרים, לפלח את האדמה, לעובדה ולשומרה בחינת "מלך לשדה נעבד" (קהלת ה') (לעיל, הערה 92). ועוד ראוי לשים לב לעובדה שהמונח 'חקלאות' הוא חידוש מן הספרות החדשה בשביל 'עבודת-האדמה לענפיה השונים לשם קבלת יכול: גידולי תבואות, ירקות, עצים וכן טיפול בבעלי-חיים מבויתים שונים' (מילון אבן-שושן). מקבילות 'החקלאות' הן ה-'Landwirtschaft' הגרמנית וה-'Agriculture' האנגלית. הרוסית של התקופה הנדונה יחדה מונח נפרד לעבודת-אדמה כמשמע פלחה: ה-'землепашество' בהבדל מן הבוסטנאות ה-'садоводство' ומענפים אחרים של החקלאות; 'שאיפתם של יהודי רוסיה שבאו לפלשתינא היתה להיות עובדי-אדמה' – אומר אהרן ברגין באחד ממאמריו שנדפסו, כסדרה, 'עתידי קולוניות עובדי האדמה בפלשתינא (ברוסית), ווסחוד, 15 בינואר 1895. המונח 'עובדי-אדמה' מתורגם מהמונח הרוסי земледельце ומשמעותו קשורה בגידול לחם; וראה את הציורים המוטבעים בחותמת האגודה 'ועד חלוצי יסד המעלה', משנת תרמ"ב – זו האגודה שהקימה את ראשון-לציון. ציור היונים והשוכך והגפן והתאנה בחותמת מלווים את הפסוקים המצוטטים: 'מי אלה כעב תעופינה וכיונים אל ארובותיהם' ו'תקראו איש אל רעהו אל תחת גפן ואל תחת תאנה'. אלה מן הסתם באו להדגים את היסוד הלאומי-היסטורי והלאומי-עתידי במעשה ההתיישבות. לעומת אלה, נראה כי החורש במתרשה הרתומה לזוג השורים, והתלמים המקבילים המתכנסים באופק, התופסים כמחצית משטח החותמת, נועדו להדגים את טיפוס העבודה בה יעסקו המתישבים, וזו עד כדי כך מובנת מאליה, שסמלה אינו צריך ליווי מפסוק כלשהו. ציור החותמת מובא אצל יבנאלי, חבת ציון, א, עמ' 263; והשווה להלן הערה 258 והערה 259.

111 עוד בשנות השלושים למאה העשרים, לאחר תהליך ממושך של גיוון החקלאות וצמצום שטחי מזרע התבואות, עדיין היתה הונגריה ארץ שעיקר חקלאותה גידול דגני-לחם. אזור הגדה הימנית של הדאנובה – הוא מתווך-מוצאם של בני משפחת ראב וטמפר – נודע במיוחד כאזור יפה לגידולים אלה. ראה: I.E. Nagy, 'Agriculture and Agricultural Economic Policy in Hungary', O.S. Morgan (ed.), *Agricultural System of Middle Europe*, New York 1933, p. 213. בני ראב עצמם, שהיו קשורים בחקלאות של בעלי-האחוזה, התנסו לא רק בגידול תבואות, אלא גם בגידול בעלי-חיים ועוד (ראה לעיל, הערה 27); לעניין חד-גוניותה של החקלאות הרוסית בתקופה הנדונה והיות רובה חקלאות של מזרע תבואות ראה: L. Volin, *A Century of Russian Agriculture*, Boston 1970, p. 69.

112 יהודה ראב קספרו על שינוי שחל באביו כשגר בעיר, משתמש בכיטויים אלה: 'כבר לא היתה נכרת בו אותה רחבות ובריאות של חיי הכפר [הדגשתי, ש"כ] וכמעט ודמה לגמרי ליהודי הטיפוסי שבעיר' (שם, עמ' 33).

113 סלומון מזכיר כי לאחר רכישת נחלת קסאר בפתח-תקוה רצו החברים בחלוקת חלקות הקרקע, 'כדי לדעת את המקום שעליו יבנה את ביתו וכדי להכשירו קודם כל כמטעים שונים ובגנת ירקות'. אך לא היה אפשר לחלק את האדמה, שכן, לפי המסופר, היו השדות עטויים ירק (ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' כ). נראה שמדובר כאן בנטיעות מצומצמות ובגן-ירק קטן לצורכי הבית, ולא במשק-נטיעות או במשק-ירקות שעליהם פרנסת האיכר. אין התפתחותה של חקלאות פתח-תקוה מאשרת, כי אכן היתה בראשונה כוונת המתישבים לעשות גידולים אלה למקור-פרנסה עיקרי, והדבר יידון להלן.

ולשמרה,¹¹⁴ אמרו ליישב את בחירת המתכונת הפלאחית עם הידיעה כי רווחיות גידוליה נמצאים בירידה?

בפתח-תקוה, כבמושכות אחרות, נעשתה הפגישה הראשונה עם החקלאות המעשית במעין טכנולוגיית כלאיים. טכנולוגיית כלאיים זו שימרה את המרכיבים הביולוגיים, כונים וכמחזור הזרעים, בגידול התבואות המקומי, אולם ניסתה, לפחות בשנות העבודה הראשונות, להתמיר את המרכיבים המכשיריים בחקלאות המקומית — ככלי החריש, הקציר והדייש — בכלים המיובאים מאירופה.¹¹⁵ מה מקור טכנולוגיה זו?

במשך התקופה הנדונה ועוד שנים רבות מעבר לה, עומד המיפגש הבין-תרכותי של היהודים החדשים לארץ-ישראל עם הערכים המקומיים, כסימן המתח שבין שתי קבוצות דימויים מנוגדים שמדומה בהם הערכי המקומי. מצד אחד הוא נתפס כפראי, נחשל, עצל, זר ולבנטיני-דוחה. כנגד זה הוא נתפס גם כבן-המקום השורשי. כמעורה בנוף, כבעל תכונות נעלות, כגון שהוא מסתפק במועט, כבן-תרבות אמיתי, כבן-דמותם של האבות התנ"כיים, כקרוב משפחה וכדמות מושכת מעולם הרומאנטיקה. אימוץ פריטי תרבות שהערכי מזוהה כנושאם, ובכלל זה האזנה למידע שבידיו, או דחייתם של אלה, קשורה בזמן מסויים בהסכמה החברתית בדבר הדימוי המכריע של הערכי.¹¹⁶ 'התלם הראשון' נחרש בעת שהדימוי המכריע של הערכי היה מקבוצת הדימויים המסתייגים, וגישת הפתח-תקוואים, היתה כגישת רגנר: ש'לא הערכיים יהיו מורינו לעבודה, כי אם בינתנו תהיה משמשת דוגמה להם'.¹¹⁷

114 דברי הרב מאיר אורבאך המצורפים לכרוז האגודה 'עבודת האדמה וגאולת הארץ' (לעיל, הערה 68, טור 284).

115 תיאור מעשי-החקלאות הראשונים כראשון-לציון דומה מאד לתיאור מפתח-תקוה 'כשאמרו לנו הערבים שכבר מאוחר לזרוע שעורה' — מספר הביל"ויי חיסין — 'לא נפל רוחנו כלל, ובטוחים בכוחנו ענינו ל"פראים" הללו "אין דבר, אנחנו נעמיק לחרוש, נהפוך היטב את הקרקע, נשדד כהוגן — וראיתם איזו תבואה עוד תעלה לנו!" הצטיידנו במחרשות גדולות, תקענו אותן עמוק באדמה, לאמונה בכוחנו לא היה גבול. על הערכים הבטנו מגבוה, אמרנו, כי לא הם ילמדו אותנו. אלא אנחנו נלמד אותם, וראו הפראים הללו, מה יכול איש אירופי לעשות בארץ עזובה זו על ידי מכשירים משוכללים ועל ידי עיבוד רצינולי, 'ח' חיסין, מיומן אחד הבילויים, פתח-תקוה תשכ"ז, עמ' 73 ("הפראים" — במקור הרוסי נאמר *дичары*, 'מיומנו של מהגר פליסטינאי', ווסחוד (החורשי). שנה תשיעית, חוברת רביעית [מאי 1889], עמ' 4); אחד המעשים הראשונים של פקיד הבארן רוטשילד, אליו שייך, בזכרון-יעקב היה 'לעזק את השדות במקום שאפשר כדי שנוכל להיפטר [הדגשתי, ש"כ] מן המתרשה הערכית. ואמנם סוקלו כמעט כל האכנים והמחרשה האירופית יכלה לחרוש' (א) שייך, על ייסוד המושבות ומסעותי לארץ-ישראל בשנים 1883-1899, עמ' 31. זהו כתב-היד שתרגמו לעברית א' עבר הדני, נמצא בארכיון הציוני המרכזי, תיק A.302/26. תודתי נתונה לרן אהרנסון על שהפנה אותי למקור זה).

116 בדיון מטיפוס זה יש להבחין בין דימוי הפלאח ובין דימוי הברדוי. והשווה: E. Marx, 'The Ecology and Politics of Nomadic Pastoralists in the Middle East', W. Weissleder (ed.), *The Nomadic Alternative*, The Hague 1978, pp. 41-74 וכן ראה: B. Kimmerling, *Zionism and Territory: Socio-territorial Dimensions of Zionist Politics*, Berkley (Forthcoming), chaps. 8-10 והמפגש בין האירופי ובין הילידי-המקומי, מנקודת מבטה של הסוציולוגיה של הידע ראה: S.H. Alatas, *The Myth of the Lazy Native*, London 1977. אחד המחקרים המעטים העוסקים בקשר בין בחירה טכנולוגית ובין העדפות ערכיות הוא עבודתם של Heather Leehtman & A. Steinberg, 'The History of Technology: An Anthropological Point of view', B. George & D.B. Doner (eds.), *The History and Philosophy of Technology*, Urbana 1973, pp. 135-160. הם מביאים, בין השאר את הקשר בין ההעדפות שהעדיפו הרומאים לבנות ברחבי האימפריה בכלנים ובכטון, ובין תפיסות מהות האימפריה שלהם. זאת בניגוד לקשר בין התפיסות האימפריאליות של האשורים, ובין בנייתם בכלני חמר.

117 ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' כב-כג; ראו, התלם הראשון, עמ' 62. והשווה תיאור עמדת הביל"ויים כחריש הראשון כראשון-לציון בהערה הקודמת; על-פי שני תיאורים אלה לא הושם לב לקשר בין כמיות הגשם הראשון, או מועדו, ובין מועד הזריעה. כשם שהיו המלצות, כמו של רגנר ואחרים כראשון-לציון, למשל (ראה להלן).

אך כפני החקלאים החדשים של פתח-תקוה עמדה לא רק הבחירה בין מתכונות-חקלאות מקומיות. בין מתוך ניסיון אישי, ובין מתוך ידיעה מכלי שני. היה לכל המעורבים במעשה החקלאי מידע על מתכונות-חקלאות מאירופה. לכן, כאמור למעלה, 'יד החרוצים' במשמע היוזמה האירופית, ובכללה הישגי החקלאות האירופית, נתפסו כאמצעי למימוש פוטנציאל הפוריות של ארץ-ישראל. בהם היתה, ככל הנראה, הערוכה לאפשרות הפרנסה מגידול תבואות, על-אף האותות בדבר אי-הרווחיות שבה. וכך, בשל הדמיון הנתפס בין קרקע פתח-תקוה ובין הקרקעות הפוריות של חבלי הונגריה המוכרים כפוריים, הושלכה המציאות החקלאית המוכרת מחוץ-לארץ, על המציאות הבלתי-מוכרת בארץ (ראב: [נבשל] צבעה השחור חשבונו כעידית בדומה לאדמה השחורה של חוץ לארץ).¹¹⁸ על-כן מה שנחשב יפה לחקלאות שם, נראה יפה לחקלאות כאן. מכשירי העבודה

שלא לשעות למכשירי-העבודה ה'פרימיטיביים'. פרופ' ש"נ אינושטאדט, בדיונו בפתיחותם של עולים חדשים בישראל לקלוט מחידושי סביבתם החדשה, קובע כי פתיחות נמוכה לקליטה זו קשורה בהחלשת דימוי הסטאטוס המקוריים של העולם. S.N. Eisenstadt, *Conditions of Communicative Receptivity, Public Opinion Quarterly*, 17, 4, (Fall 1953), pp. 363-364. כאן נראות הנסיבות שונות, שכן דווקא דימוי הסטאטוס המקוריים הם שמנעו קליטת תקשורת מן הסביבה. אולם קביעה זו איננה חד-משמעית, שכן דחיית פריטי תרבות מקומית אחדים היתה מלווה בקליטת אחרים. דוגמת לאימץ, שאימצו היהודים מן התרבות הערבית, בתקופה הנדונה נמצאות בתחום קליטת מונחי-עבודה ומונחים אחרים (ראה: ז' חיות, עם יצחק חיותמן, ביסוד מתולה ותל אביב, חיפה תשכ"ח, עמ' 60. והשווה: ח' גורי וח' חפר, משפחת הפלמ"ח, ירושלים 1973, עמ' 27; ובעוד מקומות). וכן ראה בניינין השפעת הערבית על בן-יהודה במאמרו של ר' סיון במבחר כתבי אב"י, החלום ושברו, ירושלים 1976, עמ' 25; לעניין סגנון בנייה ראה תיאורו של הירשברג את סיגנון בתי מתולה, שפקידות הבארון בנתה אותם 'בטעם הבניה הערבית, העשויה כפות כפות וגגותיהם המה טיח... (א"ש הירשברג, בארץ המזרח, ירושלים תשל"ז, עמ' 63. והשווה: אחד העם, 'היישוב ואפוטרופסיו', כל כתבי אחד העם, עמ' רכז, הערה 3); לעניין אימוץ פריטי לבוש ראה דברים שנאמרו על ז"ד לבונטין, המסייר באהלי קידר לבוש עבאית יקרה וחבוש עקאל (ח' חסין, לעיל הערה 115, עמ' 62); בולקין מתושבי יהוד (ראה להלן) ניסה להקים בה בית-אריגה של עבאיות 'שכל יהודי הארץ ילבשו' (ספר היוכל לפתח-תקוה, עמ' רנד). ראה גם תמונתו של משה דוד שוב, ראש מייסדי ראש-פנה, לבוש לבוש מזרחי 'בהיותי פקידו של הברון בעין-זיתים', ובהופעתו בתערוכת ארץ-ישראל בברלין בשנת 1896 (מ"ד שוב, זכרונות לבית דוד, ירושלים תרצ"ז, בין העמודים קס וקסא); וכן ראה תלמידי מקוה-ישראל בתמונה משנות התשעים כשהם עוטים כפיות, לובשים עבאיות ומחזיקים בידם נאבוטים ('א' ראפאלוביטש, מראה ארץ ישראל והמושבות, ירושלים תרנ"ט, תמונה 3); ולעניין שירה: 'וביחד רבה שמחתו [של ה"ל הפרנקפורטין] כשמעו את בני ביל"ו מזמרים בקול נעים את הפזמון "אחד מי יודע" בלשון ערבי' (כריל, יסד המעלה, הערה בעמ' 167-168); 'העבודה הזר' [עבודת הגורן] היתה נעשית לרוב בשירה, ולעתים בשירה ערבית מלהיכה' (ש' דיין, עם חצי יובל שנים של דגניה, חל-אביב תרצ"ה, עמ' 70) והשווה: ז' להמן, שרשים, ירושלים תש"ג.

118 רב, התלם הראשון, עמ' 63. דוגמה יפה של השלכת מראה מוכר מהונגריה על מראה העיניים בארץ-ישראל הם רשמיו של ע"י שלזינגר מביקורו בסביבות חברון, שעה שביקש לרכוש שם אדמה. על 'חיי הכפר' שראה שם הוא אומר: 'באנו וראינו מה שלא פללנו לראות בארץ-ישראל, עשירים וששה הרים פוריים ויערות עצים, דוגמתם ראיתי באונגריה, בהכפרים אשר מסביב למרמורש, אשר הבתים וצרכי החיים שם עולים להם כזול וכמו כן הבגד אשר ילבש, כי חיי האכר אינם חיים מרווחים כחיי העירוני, אבל שמח הוא בחלקו כי הוא מתפרנס מגיע כפיו ואינו חי על השנורות והצדקה' (א"י שחראי, רבי עקיבא יוסף שלזינגר, ירושלים תש"ד, עמ' סח). ביקור זה באותו אזור ערך שלזינגר בחברת ד' גוטמן. לימים נמנה שלזינגר עם המקורבים לענייני פתח-תקוה ובעל נחלה שם: לימוד מן הניסיון כרוך בלימוד קשרי פעולה-תוצאה, בהתנסות חוזרת ונשנית בנסיבות סגוליות ובפיתוח הויריסיטיקה המספקת למחליט כללים לעיסוק בנסיבות כאלה. (ראה למשל: Hillel J. Einhorn, 'Learning from Experience and Suboptimal Rules in Decision Making', in: T.S. Wallsten, *Cognitive Processes in Choice and Decision Behavior*, Hillsdale 1980, pp. 1-20) לעומת זאת, ההסתייעות כתקדימים-מן-העבר, לצורך, למשל, ניתוח צעדי היריב במסגרת החלטת החלטות במדיניות-חוץ, הנו בעיקרו פירוש המציאות על-פי דימויים כוללניים על היריב, ועל-פי דימויים כוללניים עצמיים (ראה: D.B. Bobrow, S., *Understanding Foreign Policy Decisions*, New York 1977) Chan and J.A. Kringen, התאור המובא כאן על החלטות החקלאיות שבפתח-תקוה מעתיק החלטות אלה מקוטב הדימיון לטיפוס הראשון המתואר כאן, לקוטב הטיפוס השני.

מאירופה או מהונגריה, והחידושים המיכאניים משם, נבחרו להיות ציר העבודה החקלאית הנחפסת כמודרנית, ככל הנראה מסיבות הדומות לאלה שהביאו לכחירת גידול-התבואות בפתח-תקוה: הם היו המרכיב הבולט בדוגמה המוכרת והם סמלו אותה. המכשור החדש והממונע היה עיקר המודרניזציה של גידול התבואות במחוזות התנסותם של בעלי הניסיון החקלאי, שבין ראשוני פתח-תקוה.¹¹⁹ מכשור זה הוא שסימל את האירופאי כנגד המקומי בכלל, וכנגד המפרשה המקומית בפרט. בשל קלות משקלה ובשל שטחיות חדירתה לקרקע כונתה המחרשה המקומית בכינוי הלעג 'מסמר',¹²⁰ ומשמו של רגנר נמסר כי הוא מצא 'שהסיבה היחידה לאי-ההצלחה של הפלחה הערבית הייתה מחרשתם'.¹²¹ אפשר על-כן להניח, במידת סבירות רבה, שאותם היסודות מן החקלאות הפתח-תקוואית שנלקחו מן החקלאות המקומית — הזרעים ומחזור הזרעים — אומצו לא בשל שימת-הלב לרכיבים הביולוגיים המקומיים והתחשבות מכוונת בהם, אלא משום שלא היה להם מעמד סמלי כמו למחרשה או למכונת הקציר, ומשום שלא יוחסה להם אלא חשיבות משנית לעומת שאר הרכיבים של העבודה החקלאית. מה שנראה, אפוא, כטכנולוגיית-כלאיים לא היה הרכבת יסודות משופרים ממקור אחד ביסודות משופרים ממקור אחר, אלא חיבור רכיבים מכשיריים מיכאניים שנתפסו כעיקריים במעשה החקלאי, ברכיבים ביולוגיים מקומיים שנחשבו כמשניים להצלחה בו. את תפיסת המכשור האירופי כמפתח להעלאת היבול בחקלאות המקומית חיזקה, כאמור למעלה, ההתבוננות בדוגמה הטמפלרית. הגרסה הארץ-ישראלית של חקלאות הטמפלרים בתקופה הנדונה, כללה שילוב בין רכיבים ביולוגיים מקומיים ורכיבים מכשיריים ומיכאניים מיובאים, אך גרסה זו כללה, כמוסבר, גם את זיבול השדות כאמצעי לשיפור סביבת הצמח.^{121*} הצירוף בין אנשים חסרי ניסיון חקלאי כגוטמן, שדבקו אידיאולוגית בתכנית להקמת מושבה של 'גואלי אדמת ארץ-ישראל', ובין אנשים כרגנר, שהתנסו רק בגרסה הממוכנת של גידול התבואות המודרני-לשעתו, הביא לידי כך שהאירופי זוהה עם 'הכבד', 'המעמיק חדור', 'ה'ברזל' והנישא על גלגלים. השימוש באלה,

119 תיאור ראב את עסקי החקלאות של אביו ש'חכר ... כברות שדה גדולות [ן]השביח את עדרי ואת עדרי יתר הכפרים' (ראב, התלם הראשון, עמ' 19-20). ותיאור שהייתו שלו באחוזת של מי שהיה 'אדם בעל מרץ וחקלאי שהכניס באחוזתו את השיטות המודרניות ביותר שבאותם ימים' (שם, עמ' 36) מלמדים, כי לדעת ראב התנסו אביו והוא בהונגריה בחקלאות מפותחת. בני ראב באו מחבל ווספרים (Veszprem), שם השתרעו אחוזות אסטרהאזי ומאגנאטים אחרים, שנמנו עם החוגים הראשונים שאימצו את חידושי החקלאות של תקופתם. אלה היו בעיקר בהנהגת מיכך חדש ובהנהגת שיטות חדשות לגידול בהמות ולהכלאתן אך ככל הנראה, לא חלו שינויים מפליגים בגידול תבואות. עוד לא הוחלף מחזור-הזרעים המסורתי למחזור מעורב, והשדות לא זובלו. וראה הדיון על התפתחות החקלאות האופיינית של הכפר Átány, הנמצא כמאתיים ק"מ ממזרח לחבל ווספרים: Edit Fe'l und T. Hoffer, *Geräte der Átányer Bauern*, Budapest 1974, pp. 20-24, 106 כלכליים של התפתחות החקלאות האוסטרית-הונגרית, בתקופה הנדונה, סובר כי שיטות משופרות ובכלל שימוש רציונאלי יותר באדמות המעובדות וגידול כפוריות העבודה' הן סיבת עליית ייצור הדגנים, שם בתקופה שקדמה לשנות ה-1870. *The Austro-Hungarian Agricultural Development 1827-1877*, John Komlos, *Journal of European Economic History*, 8, 1, (Spring 1978), pp. 37-60

120 ביטוי-הגנאי 'מסמר' מוסב אצל ראב על תקופת תרל"ט (ראב, התלם הראשון, עמ' 62, 64). נראה שלא זה היה ביטוי שהשתמש בו בשעתו, שכן באותה תבורה דיברו אידיש או הונגרית. אין בידי ידיעה מתי הונהג לראשונה השימוש במונח 'מסמר'. במקורות העבריים בני-התקופה שאנו דנים בה מובאים מונחים כגון 'יתד' או 'שן' (א"מ אלטשולר אל מוהליבר, מיסמך 1237, שבט תרמ"ה, דרויאנוב, כתבים, ג, טור 693, ותרגום פינס את אנדרלינד, לעיל, הערה 4, עמ' 27, בהתאמה).

121 ספר היובל לפתח תקוה, עמ' כב.

121* לעיל, הערה 10.

יהודיה בשנות השמונים של המאה הי"ט

המשולב ב'שיטה' וב'חריצות', הביא לידי כך שהפתח-תקוואים ראו עצמם, ככל הנראה, עושים כמעשי הטמפלרים, או אפילו כמיטיבים לעשות מהם.¹²²

יהוד וחקלאותה הפלחית

עם סוף שנת תרמ"א, כנאמר למעלה, עומדים שני מושבי פתח-תקוה, 'הישוב העליון' על-ידי הבאר ו'הישוב התחתון' שעל גדות הירקון, עוזבים ממתישכיהם הראשונים, ומתנהל דיון ציבורי בסיבות כישלונם. הפתח-תקוואים עצמם מאורגנים בשתי אגודות מתחרות: 'אגודת מייסדי הישוב' ו'חברת פתח-תקוה'.¹²³ שתי האגודות פונות אל הציבור הרחב ומפרסמות את תקנותיהן. מבחינת התוכן ההתיישבותי והחקלאי אין תכנית 'חברת פתח-תקוה', חברתם של גוטמן, סלומון וגרינגרט, שונה מן התכניות שקדמו לה, או מזו של 'אגודת מייסדי הישוב'. אף בתכנית 'חברת פתח-תקוה' ה'מודל' המועדף הוא של קהילת-יהודים אוטונומית, המשתדלים 'לקיים המצוות התלויות [בארץ] למען תרום קרן ישראל ככבוד, ולא יהיה עוד חרפה בגויים': של בעלי יישוב המתוכנן מראש בידי

122 לאחר נביטת השדות הראשונים היה מי שטרח להשמיע באוזני הפתח-תקוואים שבחסים, בנוסח 'אל יהוד אשטר מן אלימן (היהודים עולים בחריצותם על הגרמנים)' ובהיות הטמפלרים 'קבוצת התייחסות' ראויה, התקבלו דברים אלה כחיוזוק לדרך החדשה (ספר היובל לפתח תקוה, עמ' כב). מן הראוי לשים לב לכך, שה'אשטר מן' מתורגם כ'חרוצים מן'. גוטמן, כמובא לעיל, ראה בדברים אלה או בדומיהם עדות ל'סדרי עבודת-אדמה כתיקונה' בפתח-תקוה, שרואיה אמרו עליה שאין עוד 'קולוניא נאה ומתוקנת' כמותה (לעיל, הערה 32).

123 תקנות 'אגודת מייסדי הישוב' (ירושלים תרמ"א) ו'תקנות חברת פתח-תקוה הי"ו' מובאות אצל דרויאנוב, לעיל הערה 68 דרויאנוב הוסיף למיסמך 1113, המביא את נוסח 'ספר הברית והזכרון' לחברת 'אגודת מייסדי הישוב', עוד שני מיסמכים שאינם כלולים בחוברת המקורית של 'אגודת מייסדי הישוב': מסמך 1113 ב' הוא 'התקנות לאחינו המתנדבים לעלות', ומסמך 1113 ג' הוא 'חשבון התיסדות קאלאניע באה"ק'. שם, טורים 322-328. קרסל עוסק בניתוח מרכיבי-תוכן אחדים של שני נוסחי-תקנות אלה, ובניתוח ההרכב החברתי של אגודות מחבריהן. קרסל, אם המושבות, עמ' 87-95, ובעוד מקומות. וראה יזרעאל, לעיל, הערה 23.

שרידי אחד המבנים הראשונים ביהוד

אותו הבית ('בית הראשונים', סביון) בתשמ"ב במהלך העבודות לשיקומו, לפי תכנית האדריכל המנוח משה בן-חורין

אדרכל מומחא [שתפקידן] לחרוט תוכנית הישוב לשוקיו ולרחובותיו ולחצרותיו.¹²⁴ התכנית הפתח-תקוואית החדשה מדגישה יסודות מפורשים ומשתמעים שכבר היו בעבר, כגון עיצוב הסביבה האנושית על-ידי ברור חברים, ועיצוב הסביבה הטבעית הודות לאספקת מים 'בריאים', ולזיכוכ האוויר על-ידי עצים. על-כן מחוייבים דרי היישוב לנטוע לפני ביתם 'אילני פירות או אילני סרק הנותנים ריח טוב ומצרפים את האויר'.¹²⁵ המתכונת החקלאית המיועדת לפתח-תקוה המשוקמת היא מתכונת של פלחות,¹²⁶ והמשק המיועד הוא משק איכרים המסתייעים בשכירים.¹²⁷ אך יש בתכנית זו גם יסוד מרכזי חדש: הכנת תשתית להתיישבות תקדים את כואם של רוב המתיישבים ואת העשייה החקלאית. 'בטרם יכנו עשרה בתים כמושב אל יכהל איש מבני החברה לצאת העבודה כשדה... [ימתנינן] והאדמה תנתן באריסות להפלחים למחצית לשליש ולרביע'.¹²⁸ יסוד זה דומה למה שנחשב בשעתו כשיטת ההתיישבות של הטמפלרים.¹²⁹ אלא שרב מרכיבי התכנית נשארו בבחינת משאלה, גם כשחלק מן הפתח-תקוואים פנו לאתר התיישבות חדש, והוסיפו נקודה שלישית על השתיים שנוסדו ונוסו בעבר.

בסוף שנת תרמ"ב רכשו ראשי 'חברת פתח-תקוה' שישה-עשר כרמים נטושים, כ-130 דונאם שטחם, באדמות הכפר יהודיה,¹³⁰ מהלך כ-7 ק"מ מדרום לפתח-תקוה הראשונה, הקרובה לאמלאקס, וכ-10 ק"מ דרומית לירקון וביצותיו. לאחר-מכן הודיעו רוכשי נחלה זו לציבור רחב, כי קנו נחלה חדשה 'במקום טוב ובריא' והחלו להקים מושב חדש בתקוה, 'כי כל הידיעות אשר למדונו והורונו הנסיונות המרים יהיו לנו תמיד לעיניים לכונן כמו רמים הקאלאניה הראשונה לשם ולתפארת אה"ק ובני-ישראל'.¹³¹

לאחר שיהודים אחדים מרוסיה (בעיקר מביאליסטוק) ושלושה גבירים מגרמניה רכשו מקרקעות הנחלה הישנה והנחלה החדשה,¹³² היתה העלייה לקרקע ביהודיה בסתיו תרמ"ג. ראשית מעשי

124 ההקדמה וחקנה ג' בתקנות 'חברת פתח-תקוה', דרויאנוב, כתבים, ג, טור 336 וטור 338 בהתאמה.

125 'חובה חמשית' שחייבים בה חברי החברה, שם, טור 339.

126 כך, למשל, אחד מפרקי התקנות של 'חברת פתח-תקוה' עוסק ב'משפט סדרי זמני הורע, הקציר והאסיף למקומותם כמשפט הארץ'. ובמקום אחר נאמר: 'הנחלה כולה תחלק לחלקים חלקים לפי מספר מיני הורע השונים חלק לחטים לבד, חלק לשעורים לבד ולחבואות הקיץ לבדנה...'. (דרוואנוב, שם, טור 341). והדבר מלמד על מרכזיותה של הפלחות בתכנית זו, ובהקבלה: 'חשבון התיסדות קאלאניע', של 'אגודת מיסדי הישוב' מייחד לבנייני-מגורים, לבנייני המשק ולגן 5 דולאם מתוך 80 דולאם. משמע, מדובר במשק שרובו מיועד לשטחי-מזרע (שם, טור 325).

127 ב'חשבון התיסדות קאלאניע' יש תחשיב לשכירת 'איכר חורש זורע וקוצר' (שם, שם).

128 י"מ פינס, 'מושבת פתח-תקוה', מבשרת ציון, ב, הוספה לגליון 14 מ'החבצלת', יד (טבת תרמ"ד), עמ' ח-יג, מה-מט. מובא גם אצל יבנאלי, חבת ציון ב, עמ' 152-155.

129 במאמרו 'חת כבוד לאמת' (למעלה הערה 72), אומר פינס כי ההתיישבות הטמפלרית תחילתה ב'מתי מספר מבני חברתם אשר התנדבו לעלות ראשונה... התאבקו עם המכשולים... ויקראו מדי שנה בשנה מספר חברים... אחרי אשר יכבשו לפניהם הדרך ויכינו להם כל צרכיהם, כשדה ובבית' (פינס, בנין הארץ, א, עמ' 148). פינס היה בין מנסחי תקנות 'חברת פתח-תקוה' (קרטל, אם המושבות, עמ' 94). תכנית-התיישבות כזו אימצה כעבור שנים אחדות חברת 'מנוחה ונחלה' ברחובות. מ' סמילנסקי, רחבות תר"ן-תש"י, רחובות תש"י, עמ' 17.

130 י' גולדמן 'התפתחות עבודת האדמה בירושלים', האסיף, א (תרמ"ה), עמ' 133-143; הנתונים של יעבץ שונים מעט, 'דברי הימים לפתח תקוה', הארץ (תרנ"א), עמ' 149-154. יעבץ אומר שם, כי קרל נטר הוא שחיוק את המייסדים כהחלטתם לבחור מקום ביהוד. פינס במכתבו מאוקטובר 1878 אומר, כי מייסדי פתח-תקוה, 'את הישוב שלהם המה קובעים אצל כפר "יהודית"' (פינס, בנין הארץ, א, עמ' 44); נראה ש'אצל' מרמז על קירבת-מקום, ואין מדובר כאן בתכנית (קודמת) להתיישב שם.

131 הלבנון, יט ('ח באב תרמ"ב), עמ' 231; בהודעה זו מספרים המודיעים, גוטמן סלומון וגרינגרט, כי הצליחו להפחית את תשלומי המס לממשלה ולהעמידם על כשליש מן הדרישה המקורית.

132 קרטל (אם המושבות, עמ' 96-105) מרחיב בעניין זה.

הבאים לנחלה החדשה היתה דאגה לאספקת מים סידרה, בניית מבני-ציבור ההכרחיים לקהילת יהודים שומרי-מצוות, נטיעת עצי אקליפטוס 'המגינים' בפני הקדחת והקמת בתי-מגורים ומשק. מתאר אחד המתיישבים:

ותהי ראשית מלאכתנו לבנות ברכה למקוה מים מאבני גזית אשר תכיל כעשרה מתר מעוקבים, למען נוכל להכין לנו פה מים לימים אחרים ולא נשלם לשני עובדים וגמל אחד שני פרנק ליום, ונכס את פתח הבאר ונבנה עליה מכונה להעלות המים ככח גלגל הסוכב בידי אדם... ונבנה בית מאפה ותנור... ונעש שתי מקואות, מקוה מטהר ומקוה מכשיר. ונכין בית רחצה עם כל הדרוש לו על גבי הברכה והמקואות, ונתקן את בית העץ... וניעד את הבית הזה לבית תפלתנו ולבית מועדנו... ונקח מלמד לבנינו והוא גם השוחט לנו... ונכין בית רפואות קטן ונשים בו הסמים הצריכים למחלות פתאם... עוד אנחנו עוסקים בצרכי הצבור ומקצהן! חברינו בונים בתיהם, שמנה כמספר מלבד רפתים לבקר ואורות לסוסים.¹³³

בסוף שנת תרמ"ג הטיל הפחה הירושלמי איסור על המשך הבניה.¹³⁴ לאחר השתדלויות רבות, כשהתברר כי האיסור בעינו עומד, עברו בהדרגה תושבי 'יהוד' וחדשים שהצטרפו אליהם, להתיישב במקום היישוב הראשון הוא 'מושב' פתח-תקוה.

הפעילות החקלאית של מתיישיבי יהוד החלה בעונת החקלאות תרמ"ד בחרישה ובזריעה.¹³⁵ שכן בשנת תרמ"ג עדיין היו אדמות פתח-תקוה מוככרות לארסים.¹³⁶ כקודמיהם, כן גם המתיישבים החדשים כולם, לבד מאחד מהם,¹³⁷ חסרו ניסיון חקלאי.¹³⁸ לקראת שנת החקלאות הקרבה התארגנו ה'ביאליסטיקאים' באגודת 'עובדי אדמה בעצמם'.¹³⁹ היתה זו כעין אגודה שיתופית, לתקופה בת

133 ד"ל, 'מושב יהוד אשר לחברת פתח תקוה', מבשרת ציון (לעיל, הערה 128), עמ' כד-כה (מועד הכתבה הוא ב'חג החנכה תרמ"ד). הכותב הוא ללא ספק דניאל ליפשיץ, מן הבולטים שבביאליסטיקאים ומשתתף קבוע בכתבי-יד שונים בני-הזמן. ב'ספר היובל לפתח-תקוה' (עמ' רמז) נאמר כי 'במשך יותר משבע שנים רצופות. מיום דרכו על אדמת הארץ בראשית שנת תרמ"ג עד סוף שנת תרמ"ט, כתב יומן גדול מקורות הישוב החקלאי העברי בארץ ישראל'. לכותב חיבור זה אין ידיעה היכן נמצא יומן זה. והשווה את דברי ד"ל עם דברי גולדמן, לעיל, הערה 130. בריל (יסד המעלה, עמ' 158) מוסר פרטים שונים מעט מאלה של ד"ל על-דבר הבאר ביהוד. הוא אומר כי העומק הסופי של הבאר הגיע כדי 46 מטר ומעומק כזה לא היה אפשר 'להעלות מים ע"י מכונה ערבית ככח הפרד'. על-כן התכוונו המתיישבים להציב שם מנוע-רוח, שבנוסף להפעלת משאבה יניע גם ריחיים (שם, שם). וראה אביצור (לעיל, הערה 16), עמ' 132; בריל, שם, עמ' 159. הוא המקור לעניין נטיעת האקליפטוס ביהוד, ומעיר הכותב שם, כי עצים אלה 'בערו את המחלה הזאת גם במקוה ישראל'. מכאן סביר להניח, כי מקוה-ישראל היתה המקור לשתילי האקליפטוס ולשימוש 'האנטי-מאלארי' בהם.

134 קרסל, אם המושבות, עמ' 113-115.

135 ד"ל, לעיל, הערה 133 וגולדמן, לעיל, הערה 130; 'הצפירה' מדווח, כי בפתח-תקוה 'חורשים וזורעים חטה ושעורה פירות וירקות'. ראה: הצפירה, יא, 9 (י"ג באדר תרמ"ד), עמ' 19. אם 'פירות וירקות' אלה אינם תיאור לכלל העבודה החקלאית על-דרך המליצה, הרי הם לכל היותר אבטיחים (כ'פירות') ותפוחי-אדמה (כ'ירקות'). ואולי ירקות אחרים כגידול ביתי. אין שום עדות המסייעת להבנת המונח כאן כאילו מדובר ב'ירקות ובפירות' כגידולים מרכזיים, המיועדים לבסיס כלכלת הבית או למכירה, והשווה להלן, הערה 144.

136 מ' דיסקין, מאמר מרדכי, 'ירושלים תרע"ב', עמ' מח, צד ב.

137 הוא מרדכי דיסקין, שם, עמ' כז, צד א וצד ב.

138 כיוגראפיות של שישה מהם מובאות ב'ספר היובל לפתח-תקוה', עמ' רמז-רסא; יי בריל, הנהג לחלק ציונים לכול, אומר: 'החברים החדשים והטובים מהישנים אף כי אינם עובדי אדמה מנעוריהם אבל אומץ לב, סבלנות וכח יש להם כמו לעובד אדמה מנעוריו, ובינה יתרה שיש להם תעמול להם לעשות ממושכם אשר בראשיתו היה מצער, כפר, כי אחריתו ישגא מאד ויהיה לעיר מושב' (בריל, יסד המעלה, עמ' 159).

139 ד"ל לעיל, הערה 133, וגולדמן, לעיל, הערה 130; וראה 'ספר תקנות האגודה אתה ועבודה', שייסדו הביאליסטיקאים מתיישיבי פתח-תקוה, המדגיש כי 'העבודה מוכרחת להיות בידי עצמנו דוקא' (ספר היובל

י'חותם קהל עדת מושב יהוד אשר לחברת פתח תקוה בארץ ישראל, נוסדה ש'התרל"ח לפ"ג

שנה אחת, לעיבוד משותף של הנחלאות. בתום שנת העבודה נועדו הרווחים להחלק שווה בשווה, והמשך העבודה נועד להיעשות ביחידות, איש איש בנחלתו.¹⁴⁰ לתקופת השנה הראשונה שכרו השותפים 'איש היודע כטיב העבודה הזאת למען יורם הדרך ילכו בה והעבודה אשר יעבדון'.¹⁴¹ מומחה זה, 'אגרונום' כפי שכינהו, היה אחד מחקלאי פתח-תקוה 'הוותיקים', אדם מנוסה יחסית בחקלאות הארץ.¹⁴² לאחר חודשים אחדים התברר, כי אין הוצאת חכנית פתח-תקוה מן הכוח אל הפועל מתנהלת כמצופה. ההוצאה הגדולה שהיתה כרוכה בהקמת מכני הציבור, ועוד הוצאות בלתי-צפויות מראש, הביאו להידלדלות המקורות העצמיים אצל רוב המתיישבים. אמנם מצד אחד, הם מודיעים כי 'זרענו שדוחינו בידינו ובכהמותינו והננו מתענגים על רוב שלום, כי נשמח כעבודתנו ותקותנו תעודדנו', אולם מצד אחר, מסתבר, על-פי עדותם, כי חמש-עשרה משפחות צריכות עזרה להשלמת בנייניהן, עשר צריכות עזרה ברכישת ציוד חקלאי, וחמש מהן 'אף ידרשו לתת לחם לפי הטף, כי עד יקצרו אלומותיהם רעב של מהומה בביתם'.¹⁴³ האלומות שנקצרו באותה

לפתח-תקוה, עמ' רמה-רמו). ומעניין הקשר בין עקרון העבודה העצמית לבין הדרישה להסתפקות במועט והשיתוף כידע החקלאי. באותו ספר תקנות נאמר גם, כי '... על העניינים הדרושים כצורך העבודה והכלים מחויבים כולם לטכס עצה בעוד מועד ולהתיעץ על צפונתם ולהתלמד מהעובדים. מנסיונות יושבי הארץ האשכנזים וע"י קבוץ רבים ודאגת אחד כשכיל כלם ... לוקסוס, בגדי כבוד, תכשיטין — בל יהי זכר למר ...' (שם, שם). עד כמה קשר זה בין 'הסתפקות במועט' ובין 'עבודה עצמית' אצל האגודה הזאת דומה לקשר זה אצל פועלי 'העלייה השנייה', הוא עניין הראוי לבדיקה מצד עצמו. קרסל רומז על קשר כזה. וראה: ג' קרסל, 'מימי העלייה השנייה', יואלי ושטיין (עורכים), כובשים וכונים, פתח-תקוה 1955, עמ' 5-6.

140 ראב, התלם הראשון, עמ' 91.

141 ד"ל (לעיל, הערה 133) וגולדמן (לעיל, הערה 130), עמ' 139.

142 לגבי זהות 'האגרונום' ישנן שתי גירסות: בביוגרפיה של משה שמואל ראב, המובאת ב'ספר היובל לפתח-תקוה', (עמ' רט-ריא) נאמר, כי 'כשעלו הביאליסטוקאים על אדמת פתח-תקוה היה משה שמואל ראב ... למדריכם ומנהלם בעבודה'; לעומת זאת בביוגרפיה של יהודה ראב, אחיו הגדול ממנו בשנים אחדות, נאמר 'כשמושבת פתח-תקוה התחילה נבנית מחדש, מיד חזרו י' ראב עם אשתו אל המושבה שנעשה שם למנהל כל עבודת המשק החקלאי' (שם, עמ' קפז-קצב). וכן, אף שאפשר ואין הכוונה ל'מושב' יהוד, הרי מדברי יהודה ראב עצמו עולה, כי 'הביאליסטוקאים התאחדו בהדרגתי ... כדי ללמוד את עבודת-האדמה להלכה למעשה ...' (ראב, התלם הראשון, עמ' 91).

143 הכרוז 'יהודיה אל יהודים קוראת יהודית', הצפירה, יא, 9 (י"ג באדר תרמ"ד), עמ' 69. על הכרוז חתמו גוטמן, סלומון, שאטיל וליפשיץ מן הביאליסטוקאים, פרומקין נציג הגבירים, ושטמפר, ואישרו פינס. ניסוח פתח דרמאטי של צורכי פתח-תקוה ואנשיה והבעת עמדה כי יש להעדיף השקעות במשקם של המתיישבים נמצא אצל ד"ל (דניאל ליפשיץ?) לעיל, הערה 133.

שנה — ואין דיווח מה היתה כמות האלומות או דיווח על כלל תוצאות העבודה החקלאית — לא שיפרו את מצב מתיישבי יהוד ונחלת פתח-תקוה.¹⁴⁴

פתח-תקוה ותומכיה — חובבי ציון

בראשית שנת תרמ"ה פונים הביאליסטוקאים, בשם כל המתיישבים אל נאספי ועידת קאטוביץ של חובבי-ציון ומתחננים על עמם ועל ארצם ועל נפשות בני ביתם ומבקשים סיוע. הפונים מעידים על עצמם כי 'עבדו את אדמתם בזיעת אפם אחרי למדס את העבודה הזו תחת ידי אגרונום מלומד'. אין הם מזכירים מה היתה תוצאת עבודתם, אך הדבר נרמז בעצם הבקשה ובקביעה כי 'ד' המר לנו'. הסיבות הנמנות 'לזעקת שכר חללי פתח-תקוה' הן ההוצאות המרובות על השקעות-התשתית ביהוד (חפירת הבאר ועוד), גזירת הממשלה על המשך הבנייה ביהוד, ו'אפס נסיון בהליכות מוסדות היישוב'. אומרים הפתח-תקוואים:

אין דרך אחרת לפנינו לצאת מן המבוכה כעת כ"א [כי אם] לשוב להמושב הישן 'בפ"ת' אשר עזבנוהו מהעדר ידיעה נכונה... [ו]בעצת המיסדים... המושב ב'יהוד' לא יכון למושב, כהיות אדמתו חול ואבנים ולא תצלח לגני ירק ונטיעות אשר הוא אחד מצורכי הקולוניות ההכרחים, וגם רחוק הוא מאחוזתנו יותר על המדה... כי מחטרון איש בקי ומלומד במקצוע זון! לסדר ולכלכל דבר הישוב כאתנו כל הרעה...¹⁴⁵

בעוד הסברי הפתח-תקוואים לכשלונות השנים הראשונות תלו את הקשיים בטיב המתיישבים, רואים עתה מתיישבים אלה את מקור הקשיים בהשקעות הרכות שנדרשו למעשה-ההתיישבות ובקושי לארגן כראוי את העבודה החקלאית. אך הפתח-תקוואים אופטימיים. קשיים אלה הם עניין חולף, אדמת המקום טובה ודשנה ועל-כן אומרים הם 'נוכל להוציא ממנה את לחמנו די חוקינו'.

144 כתב הג'ואיש כרוניקל', שביקר ביקור חטוף ביהוד ובמקומות אחרים באיב תרמ"ד, דיווח כי ביהוד יושבים 67 בתי-אב (בראשון-לציון — 23) ובהם 107 נפשות (בראשון-לציון — 120). שטחה של כל נחלת פתח-תקוה הוא 14,287 דונאם ועלתה 83,400 פראנק (זו של ראשון-לציון שטחה 3,360 דונאם והיא עלתה 42,900 פראנק). ביהוד מבני-ציון אחרים, שכעה בתים חדשים ואחרים חרבים העומדים מכבד. 37 ממתישבי יהוד עסקו בעבודת האדמה, שליש מאדמות המתיישבים היה זרוע בחיטה ושעורה, השאר מלבד חלקה קטנה ובה אבטיחים וירקות-מטבח, היה כלתי-מעובד. *The Holy Land*, *Jewish Chronicle*, 787 (25 April 1884), p. 11. המובא ב'הצפירה', יא, 15 (ד' באייר תרמ"ד), עמ' 117-118, הוא תרגום מקוצר ומשובש של הכתבה המקורית בג'ואיש כרוניקל'. והשווה לנתונים שמביאים גולדמן (לעיל, הערה 130), ופינס (לעיל, הערה 128). נתוני מקורות אלה קרובים אך אינם זהים.

145 תזכיר לאספת קאטוביץ מאת בני פתח-תקוה, ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' רסג-רסה. יש סתירה בין הטענה בדבר מחסור ב'איש בקי ומלומד' בענייני חקלאות וארגון חקלאות המושמעת כאן, ובין הנאמר לעיל בדבר שכירת 'איש היודע בטיב העבודה הזאת'. בהנחה ששני המקורות הם דיווח נייטראלי (כלומר שהאופטימיות של המקור המוקדם איננה מייצגת אינטרסים מסחריים של המעוניינים במכירת חלקת-קרקע במושבתם, ושהפסימיות של המקור המאוחר איננה הפרזה שכוונתה להרשים תומך פוטנציאלי). אפשר לתרץ סתירה זו בשני אופנים: האופן האחד הוא אי-ההצלחה של אותו אגרונום (על זהותו ראה לעיל, הערה 142), למרות ידיעותיו המקצועיות, לבסס לעצמו סמכות ארגונית. אך מעבר לכך, אפשר שהסמכות המקצועית שהאגרונום נהנה ממנה מראש, בשל היותו בעל רקע חקלאי מהונגריה ובעל ניסיון יחסי בפתח-תקוה, פנה לאחר הפגישות החוזרות ונשנות עם הבעיות החקלאיות של פתח-תקוה. תיאורו (המאוחר!) של יהודה ראב את יחסיו עם הביאליסטוקאים מצייר, על-כל-פנים, תמונה של יחסים נעימים (ראב, התלם הראשון, עמ' 91). ראב לימד את בני החבורה כיצד חורשים, כיצד מטפלים בבהמות, כיצד קוצרים וכיוצא באלה ממלאכות החקלאות הכלליות, כפי שלימד כשנה קודם-לכן בראשון-לציון. אך בעניין העלאת היבולים לא היתה בידי ראב המלצה, ואין הוא מדווח שדמותו שלו עצמו, בתקופה הנדונה, טובים משדות האחרים. על-כן דומה שזו סיבת האכזבה של המתיישבים ממדריכם.

הפתח-תקוואים סוכרים, כי אם יועמדו לרשותם 28 אלף רובל (85 אלף פראנק) בתמיכות אישיות בעניים שביניהם, כהלוואות לצורכי הכלל – לבניית בתייהם מחדש, לרכישת משאבה, לבניית גשר על הדרך ליפו ולפעולות ניקוז ונטיעה – ואם יישלח אליהם מומחה להתיישבות, הם ייחלצו מקשייהם.¹⁴⁶

כחמש-שש שנים לאחר התחלת מעשה ההתיישבות בפתח-תקוה, משמיעים המתיישבים דברים מפורשים המשתמעים לכאורה כנסיגה, אם כי זמנית, מן הכוונה הראשונה לכונן יישוב אוטונומי בארץ-ישראל. אמנם 'בקול מעיר' שלה, משנת תרמ"א, פנתה 'אגודת מייסדי היישוב' אל יהדות הגולה בבקשת עזרה, אך היתה זו בקשה להשתתפות במפעל על-ידי רכישת נחלות ועל-ידי שליחת מתיישבים. כאן שונה הדבר, ולכאורה יש בבקשה המפורשת לסיוע אישי הזמנה ל'משטר חלוקה' חדש. שלפחות אחדים מן הפתח-תקוואים הראשונים הכירוהו מקרוב וסלדו ממנו.¹⁴⁷ אך לא כך נראו הדברים לוותיקים ולחדשים בפתח-תקוה, או לרובם. אנשים אלה לא ראו עצמם מהגרים, ש'יד המחסור' או 'יד המצוקה' גרשה אותם ממקום מגוריהם בגולה, והם נצרכים לנדבה וצדקה. היפוכו של דבר, הם ראו עצמם בעלי אמצעים 'שהשליכו נפשם מנגד', כדי להיות עולים – 'מראשוני החלוצים העוברים לפני העם לישב את הנשמות ולבנות את הנהרות', ועל-חשבונו שלהם. ומכיוון שהתעוררו קשיים בלתי-צפויים, הם מבקשים סיוע לאותו מפעל, שתכליתו 'היות מופת לרכים... להרותם בפועל את הדרך הנכונה אשר תוכלם למטרתם הגבוהה והנעלה...'¹⁴⁸ הם ראויים אפוא לסיוע, בשל היותם המכשיר למימוש המטרות הלאומיות המשותפות לכלל חובבי-ציון ולהם.¹⁴⁹ כבעבר, כן עתה, נראה מקור הכישלון כנעוץ באופן ארגון העבודה ובהעדר

146 בתזכיר לאספת קאטוביץ, לעיל, הערה 145.

147 אליאב (לעיל, הערה 58), והמקורות המובאים אצלו שם, הערה 44; וינטראוב ועמיתיו עוסקים בהרחבה כמבנה המערכת הערכית של פתח-תקוה, בשינויים שחלו במרכיביה, ובכללם השינויים שאיפשרו את כניסת המוסדות הפילאנטרופיים למושבה. *Moshava, Kibbutz and D. Weintraub, M. Lissak & Y. Azmon, Cornell 1969, pp. 55-67*. ראוי להזכיר בהקשר זה, כי נראה שהיו בין הפתח-תקוואים הראשונים מי שנהגו מן החלוקה. יהודה רבב מוזכר או 'מואשם', כמי שעובד בפתח-תקוה ועם זה נהנה מנדבות 'החלוקה'. ק"ז וויסאצקי, קבוצת מכתבים, ווארשה תרנ"ח, מכתב קמ"א (חשוון התרמ"ו), עמ' 246. קרסל מזכיר טענות כלליות, שהושמעו על מי שרכשו אדמות בפתח-תקוה, שאינם יושבים בה ונהנים מן 'החלוקה'. קרסל, אם המושבות, עמ' 117-118. במכתבו הראשון של א"ד גורדון מן הארץ, מכתב מתרס"ד, נאמר כי בפתח-תקוה ישנם 'אכרים שיש להם כרמים וגם פרדסים ומקבלי חלוקה. ולא חלוקה דלה כמו שמקבלים העניים אלא מאה פרנקים ויותר'. א"ד גורדון, 'מכתב מארץ-ישראל', האומה והעבודה, חיפה תשי"ז, עמ' 83. יתכן שההסתמכות של אחדים ממתיישיבי פתח-תקוה על החלוקה עשויה להסביר חלק מנכונותם ליטול את סיכוני המימון שהיו כרוכים באותה התיישבות.

148 התזכיר לאספת קאטוביץ, לעיל, הערה 145.

149 השווה עם בקשת העזרה, שמפנה יוסף פינברג אל חברת כ"ח בשם מתיישיבי ראשון-לציון בסתיו של שנת תרמ"ב. אמנם פינברג מציג את בני-עדתו כמגורשים מפני הרדיפות שנרדפו במולדתם, אך אין הם מהגרים מצויים. להצלחתם בעבודה החקלאית יש חשיבות של הדגמה 'פרודוקטיביסטית'. היא תהיה סתימת-פה למעילים על היהודים שאינם מסוגלים לעבודת האדמה; והיא תהיה הוכחה ליהודי ירושלים התלויים ב'חלוקה', שיותר טוב להרויח את לחמם בזיעת אפם, מאשר לבקש נדבות. ד' ידילוביץ (עורך), ראשון לציון, התרמ"א-התש"א, ראשון-לציון תש"א, עמ' 114-115.

י' קלנר מדגיש, שההבדל בין 'מהגר' ובין 'עולה' נמצא בתפקיד השליחות, ש'העולה' נתפס כממלא בשביל התומכים בו. 'העולה', בהבדל מן 'המהגר', מיועד להיות כמכשיר המשמש את המשימות הקולקטיביות, שהן מעבר לצורכי הקיום האישי, אך קיומו האישי של המתיישב בלתי-אפשרי בלעדיתהן. ה'מהגר' נדרש לעמוד ברשות עצמו, ואילו 'העולה' נדרש למלא פונקציות חברתיות מוגדרות ביותר. לכן 'העולה' מצפה להתייחסות אוהדת לצרכיו האישיים והמיידיים. י' קלנר, 'העליות הראשונות – מיתוס ומציאות: שתי דוגמאות', כיוונים, I (סתיו תשל"ט), עמ' 29-49. וראה גם הנ"ל, 'מרד המתיישבים בראשון-לציון ב-1887 ומרד המהגרים היהודים בניו-יורק ב-1882', קתדרה, 5 (תשרי תשל"ח), עמ' 3-29.

עצות מקצועיות נאותות. והואיל והמקום נתפס כיפה לחקלאות, והאנשים מתאימים ומתמסרים לעבודה החקלאית,¹⁵⁰ על-כן, כדי לסדר ולכלכל דבר הישוב' ולהצליח בו, יש צורך בהדרכתו של מומחה. ואפילו אין מומחה כזה נמצא בארץ-ישראל, יש להביאו מחוץ-לארץ, מצויד בממון ובסמכויות-ניהול. שכן, בלא איש כזה, שהמתיישבים ימנו אותו 'אלוף לראשם', אין לדעתם 'תקוה לישוב א"י בכלל'. תקווה זו והקשיים במימושה אינם נקשרים בעצם אפשרות הפרנסה מחקלאות בארץ-ישראל, או בעצם פרנסה זו, על-פי מתכונת הפלחות. וככל הנראה, כשם שהפתח-תקוואים לא ראו בבקשה לסיוע, ואפילו סיוע אישי, תמיכה בנוסח 'החלוקה', כן לא ראו בהצעה להפקיד את ענייני פתח-תקוה ביד מנהל מטעם חובבי-ציון, ויתור על עצמאות המושבה ויצירת תלות בלתי-רצויה בגורם חיצוני לה. אך פני הדברים היו שונים: הפקדת ענייני המושבה בידי מערכת סמכותית מחוץ-לארץ כרוכה היתה בציות למסקנות העולות מתפיסותיה שלה את טיב הבעיות המקומיות ואת האמצעים לפתרונן. הקשר בין תלות הפתח-תקוואים בתומכיהם וכין מעמד הפלחות בחקלאות המושבה יידון להלן.

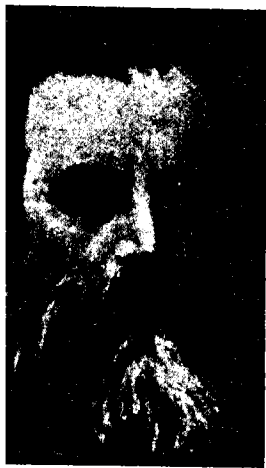
מעמד החקלאות ותפיסת ארץ-ישראל אצל חובבי-ציון

חובבי-ציון ופקידות הבארון רוטשילד היו שתיים מסוכנויות הסיוע שפעלו בארץ-ישראל, סביב שנות המ', ואשר נתנו דעתן על התיישבות חקלאית בארץ, או על יצירת מקורות-פרנסה חקלאיים בה.¹⁵¹ גם 'כל ישראל חברים' ה'צרפתי' ו'מזכרת משה' ה'בריטית' — אף הן מן הכוללות בסוכנויות הסיוע שפעלו בין יהודי ארץ-ישראל למן שנות ה-ל' — תפסו את החקלאות כאחת הדרכים להמצאת פתרונות הומאניטאריים ליהודים חסרי כל מקור-פרנסה,¹⁵² או לחסרים — בכוח או בפועל — מקור פרנסה 'פרודוקטיבי'. המייחד את גישת הבארון רוטשילד ופקידותו ואת גישת חובבי-ציון, שפעילותם תידון בהרחבה בהמשך הדברים, היא תפיסת החקלאות כמכשיר למימוש מטרות לאומיות בטווח הארוך. אמנם ההבדל הכולט ביותר בין פעולת חובבי-ציון ופעולת הבארון ופקידותו הוא היקף המשאבים שהופנו לארץ-ישראל — משאבי מימון, ארגון, ידע, יוקרה וכושר

150 והשווה עם דברים הנאמרים בתזכיר אחר של אנשי פתח-תקוה, הנכתב באותה שנה והמדגיש אף הוא את פוריות הנחלה ואת חריצות המתיישבים — תזכיר בני פתח-תקוה ויהודיה לוויסוצקי ולאדלה, המוגש בקיץ תרמ"ה. ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' רעה-רעח (במיוחד עמ' רעה-רעח).

151 גת (לעיל, הערה 17) עוסק פה ופה בתכניות כאלה של יהודים ושל אחרים. ניתוח משווה של אחדות מתכניות אלה עורך י' קלנר במאמרו 'התיישבות חקלאית כאלטרנטיבה לעוני', בטחון סוציאלי, 9-10 (דצמבר 1975), עמ' 144-158, וכן בספרו 'למען ציון', ירושלים תשל"ז, בפרק הראשון ובמקומות אחרים, שם. וכן ראה: י' קלנר, 'ראשיתה של מדיניות סוציאלית בחברת הישוב היהודי בארץ ישראל', בטחון סוציאלי, 14-15 (נובמבר 1977), עמ' 175-191.

152 בין סוכנויות-סיוע יהודיות ואחרים המוטרדים מבעיית פליטי מורח-אירופה, מתנהל בתקופה הנדונה פולמוס בדבר מקומה של התיישבות חקלאית כאמצעי נכון לפתרון מצוקת העניים היהודים. ישנם בתקופה זו הטוענים שטופה של הקליטה בחקלאות שהיא נכשלת והיא מגבירה את המצוקה (קלנר, התיישבות חקלאית כאלטרנטיבה לעוני', לעיל, הערה 151). קלנר מבחין בין 'המודל ההומאניטארי' בסיוע לאדם השרוי במצוקה ובין 'המודל הפוליטי'. על-פי 'המודל ההומאניטארי', התמיכה הניתנת לפרט מתכוונת, בין השאר, לסייע לו להשתחרר מן הזמניות שבמצבו האישי החמור, ולהגביר את כושרו לחזור ולעמוד ברשות עצמו, או בניסוח אחר: הסיוע ניתן לנתמך בשל היותו אדם. לעומת זה, על-פי 'המודל הפוליטי', זוכה הנתמך לתמיכת הסוכנות התומכת, אם הוא ממלא את תוכותיו כלפי החברה, כשהוא משתלב בתכנון הנועד לשפר את פני החברה. J. Kellner, 'Contrasting Models to Community Welfare: Plato and Maimonides', *Journal of Jewish Communal Service*, vol. 51, no. 1 (Fall 1974), pp. 67-72, וכן י' קלנר, 'בעיה סוציאלית והתערבות סוציאלית', בטחון סוציאלי, 16 (יולי 1978), עמ' 5-11, וכן מאמריו המוזכרים לעיל בהערה 149.

יהודה ליב פינסקר

התערבות.¹⁵³ אך הבדל מהותי אחר בין שתי סוכנויות אלה היה השוני במודלים של 'חקלאות הטובה', שעמדו בבסיס פעולותיהן וביחס בין מידת הסמליות ובין מידת האינסטרומנטליות שיוחסו למרכיבים שונים בתכנית הפעולה. על-פי מודלים אלה הותוותה – במפורש או במובלע – תכנית כוללת לסיוע למושבות ולחקלאותן, זוהו בעיות, נבררו נשואי-מימון ונקבעו – בלא קשר לכושר ההוצאה מן הכוח אל הפועל – סדרי עדיפות לגבי מה שנתפס כצרכים כלכליים, כצרכים חקלאיים וכצרכים חברתיים ורוחניים של המושבות הנתמכות ואיכריהן.

בתכנית המהפכה הלאומית שהתוו חובבי-ציון, נועד לחקלאות תפקיד סמלי ואינסטרומנטלי כאחד. שיבה לאדמת האבות, עבודתה ו'גאולתה' הן בראש וראשונה שיבה לעבודה חקלאית. העבודה החקלאית היא אמצעי ל'נורמאליזאציה' של מבנה הפרנסות בעם ישראל שיישב בארץ-ישראל, ומבנה 'נורמאלי' כזה ישמט מצדו את הבסיס לשנאת היהודים בארצות אחרות.¹⁵⁴ עם זה, העבודה החקלאית היא סמל לתחייה הלאומית, סמל העומד בזכות עצמו. בנאום הפתיחה ל'וועידת קאטוביץ', היא התנסותם הראשונה של 'שלושים וששה ראשי כנסיות לחובבי-ציון מארצות שונות', אומר פינסקר:

כל הגויים יושבים איש איש על אדמתו, מרכיבת[ם]... כני האדם המה אכרים יוצאים לפעלם בחפץ לבם, יפתחו וישדרו אדמתם... עוסקים בעבודה אשר תוצאותיה נראות לעינים והנם נושאי פרי-תועלת כמובנו הישר... העמים העויינים אותנו מביטים על מפעלנו ומעבדנו בשדה המסחר וחרשת המעשה כעל עמל ואין, עלינו איפוא לעשות דבר לטובת התפתחות כחותינו ולהביא ערך שוה בפעולתנו, נחוץ לנו איפוא להשיב לעבודת האדמה, נחלת אבותינו מימי קדם, מעט או הרבה מאחינו המדוכאים, אשר עתה פשעו על פת לחם הקלקל להחיות נפשות עוליהם העטופים ברעב... נשובה נא היום אל אמנו הזקנה, הארץ אשר ברחמים גדולים תחכה עלינו להאכילנו מפריה ולהשביענו מטובה. תאחז נא ידנו היום באת ומחרשת תחת את אשר החזקנו עד היום באמת הסוחרים ובמאזני כנען ונהי' עתה את אשר היינו לפנים טרם עלינו על שפת לשון ודבת עמים רבים... קולוניזציה [בארצנו העתיקה] היה תהי' מעתה נר לרגלנו ואור לנתיבותינו.¹⁵⁵

153 מעריכים כי לעומת כמיליון וחצי לירות שטרלינג, שהשקיע הבארוך בתמיכה במושבות, השקיעו חובבי-ציון 100 אלף לירות שטרלינג בלבד. ש' אטינגר, תולדות עם ישראל בעת החדשה, תל-אביב 1969, עמ' 204.

154 הפרוטוקולים של ועידת קאטוביץ. דרויאנוב מביא נוסח גרמני ונוסח עברי להם. דרויאנוב, כתבים, א, מיסמך VII-142 ו-VIII-241 טורים 275-318; ויטל מעיר כי בנוסח העברי, פרי-עטו של שפ"ר, ישנה הדגשת הרגש הלאומי וחשיבות יישוב ארץ-ישראל, ופינסקר הוטרד מכך. ד' ויטל, המהפכה הציונית, תל-אביב 1978, עמ' 130, הערה 44. השוואת הנוסח הגרמני לנוסח העברי מלמדת, שלגבי עניין מעמד החקלאות בתחייה הלאומית, הנדון כאן, אין הפרש של ממש בין שני הנוסחים.

155 התרגום העברי של דברי פינסקר בפתיחת ועידת קאטוביץ (דרויאנוב, שם, טורים 297-301): אף-על-פי שחובבי-ציון הדגישו את החקלאות כראש מעשיהם הרצויים בארץ-ישראל (ב' דינבורג, חבת ציון, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 91-97), היו ביניהם חוגים – וסמולנסקין דמות מרכזית בהם – שתפשו את המלאכה, 'חרושת המעשה' ויסוד בתי-חרושת ואף מסחר, ככעלי מעמד שווה לחקלאות (שם, עמ' 123-126). ויסוצקי, אשר מעשיו בארץ-ישראל יידונו להלן, מעיד על עצמו כי הוא יזם הצעה בנוסח זה באספת קאטוביץ (דרויאנוב, כתבים, א, טורים 317-318). מה שנאמר בוועידת קאטוביץ ניתן לראותו כמבטא את הבסיס המשותף לכלל חוגי חובבי-ציון; חוגים 'אזרחיים', כשל ויסוצקי וסמולנסקין מצד אחד, ו'ראדיקאליים', כשל 'הל"ל' מצד אחר. המשותף לפלגים השונים האלה היה, בין השאר, החשיבות שייחסו, אם כי במידה שונה, 'לעבודת האדמה' בתכנית הפעולה העתידה שלהם. והשווה בין דברי דינבורג (דינור) בדבר צמצום הסיסמה של 'תקומת העם' ל'שיבה לעבודת האדמה', כבסיס ל'שיתוף-פעולה בין יהודי המערב ויהודי המזרח, בעניין יישוב בארץ-ישראל (דינבורג, שם, עמ' 108). פינסקר היה פעיל בעניין זה

החקלאות הטובה של חובבי-ציון, או למצער זו של פינסקר, היא חקלאות המסייעת בקניית-חזקה מחדש על ארץ האבות, ומדגימה ניתוק מלא ממסחר וניהול. עיקר רעיון הישוב היא תחיית הארץ הגשמה על ידי בניה, לתת שם ושארית להעובדים את אדמתם בידיהם בארץ אבותם,¹⁵⁶ ועל-כן אין מקום לאריסות בחקלאות כזאת. משמע במערכת החקלאות הטובה וההתיישבות של פינסקר הוסמל מספר גדול יותר של מרכיבים מאשר, למשל, במערכת המקבילה של גוטמן.

היתכנות הפרנסה מן החקלאות הזאת, ובארץ-ישראל, היא אליבא דפינסקר בכחינת מוכן מאליו, שכן, בלשונו רווית הסמלים, 'הארמה היא אם כל חי [אמא טבע] בנוסח הגרמני — ש"כ], כאם רחמניה תחלוץ שדיה לעובדיה ושומריה, לא תבקש חשבונות רבים, רק תשביע ידי חרוצים מבלי להפלות בין איש לאיש'.¹⁵⁷

תפיסת ארץ-ישראל כארץ פורייה, המאפשרת לפתח חקלאות כזאת, היה עיקר המשולב שילוב מהותי והכרחי באידיאולוגיה של חובבי-ציון. קבלת עיקר זה והוכחתו למפקקים, בטיעונים שנתפסו ראצינאליים,¹⁵⁸ היה עניין מרכזי בפעולתם ההסברית.¹⁵⁹ ומראה העיניים בארץ-ישראל נתפס, כפי שיראה להלן, כמאשר עיקרים אלה.

כשנת תרמ"ה, כשנתיים לאחר שהתחיל הכארון רוטשילד בתמיכה שיטתית ב'מושבותיו' — עקרון, ראשון-לציון, זכרון-יעקב וראש-פנה — החלה בארץ-ישראל פעולה מסודרת של 'אגודת חובבי ציון'. על באי אותה 'ועידת קאטוביץ' היה מוסכם כי 'חובה קדושה לנו לצאת לישע אחינו העובדים אדמת הקודש ביד חרוצים וביגיע בשר'. משמעותה המעשית של הסכמה זו היתה, בין השאר, פעולה למען פתח-תקוה, גדרה ויסוד-המעלה. ספק הדבר אם התערבותם של חובבי-ציון בפתח-תקוה חלה בעת שצבירת הידע, לאחר שנים אחדות של התנסות בעבודה חקלאית בארץ-ישראל, כבר השפיעה על תפיסה חדשה של המציאות בארץ-ישראל ופירושה על-סמך ראייה

במיוחד (קלויזנר, מקאטוביץ עד באול, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 113); השאלה כדבר הקשר בין תפיסה ראדיקאלית את 'עבודת האדמה', כעניין בלעדי שראוי לעסוק בו, ובין מוטרודות מפיתרון לבעיות האנטישמיות ('מה יאמרו הגויים') ותכנון חברת-מופת, לעומת הקשר בין תפיסה 'ליברלית' של לגיטימות כלל מקורות הפרנסה האפשריים, ובין מוטרודות מבעיות הגירה ('מה יעשו היהודים'), ראויה להחקר מצד עצמה.

156 מכתב ממרכז חובבי-ציון מווארשה אל נציגם בארץ, א' מויאל (ראה להלן), דרויאנוב, כתבים, א, טור 614.

157 פינסקר (לעיל, הערה 154), טור 299.

158 ראה: י' לבנדה, 'למהותה של התנועה הפלשתינית' (ברוסית), בקובץ 'פלשתינה' (לעיל, הערה 76), עמ' 5-19; ציטרון מתייחס למאמר זה כאל מאמר מרכזי כשעתו (ש"ל ציטרון, תולדות חבת ציון, אודיסה תרע"ד, עמ' 177, 277-278); על הנימוקים של מתנגדי יישוב ארץ-ישראל כפיתרון לבעיות העם היהודי ראה: ד' ויטל (לעיל, הערה 154), עמ' 86-91.

159 'תידרוך' לחברי חובבי-ציון מה להשיב על טענות המתנגדים ליישוב ארץ-ישראל נמצא בגיליון הראשון של 'דריח חודשי של אגודת בני ברית' מקאטוביץ, משנת 1882. ראה: י' טורי, 'גיליון הראשון של חלוץ כתבי-העת של חובבי ציון בלשון הגרמנית', הציגות, ג (תשל"ד), עמ' 490-501. השאלה הראשונה, שמובא לה מענה לדוגמה היא שאלת פוריותה של ארץ-ישראל. עורך הגיליון, פרויטאל, אף הוא ממשתתפי ועידת קאטוביץ, מביא את הטיעונים הנפוצים: נוסעים ותיירים מתרשמים מטיבה הבלתי-רגילה של הארץ, שעל-אף השממה שבה היא מייצאת תוצרים חקלאיים רבים, ואין שום הוכחה שאמריקה פוריה מארץ-ישראל; הארץ ריקה אך בטוחה; היא מסוגלת לשאת אוכלוסייה של מיליונים. עם זה הוטרוו אחדים מחובבי-ציון מן השאלה, כיצד יתפתח המבנה האגרארי של ארץ-ישראל. האיכרות, לפי תפיסתם, מידלדלת והולכת בכל הארצות, ובעניין זה לא תהיה שונה ארץ-ישראל, שגם בה 'איריה דארץ ישראל מחכים אך לא משביע', וסופם של האיכרים היהודים להשתעבד למלוותים בריבית. כנגד הטענות כך טענו אחרים, כי מפני שיישוב ארץ-ישראל הוא דבר חדש, יהיה אפשר 'לכוון אותו על אפנים ועקרים נאותים לתכלית הטוב והצדק', ודיני ישראל כדבר שמיטות ויובלות עשויים להיות ערובה לכך. ציטרון, תולדות חבת ציון (לעיל, הערה 158), עמ' 187-190.

159 הפרוטוקולים של אספת קאטוביץ, לעיל הערה 154.

קלונימוס זאב ויסוצקי

'פנימית', משוחררת יחסית מדמויי חוץ מיובאים. אך ברור הדבר שעצם הפקדת ענייני המושבה, כולם או חלקם, בידי נדבנים-מממנים, יושבי חוץ-למקום ויושבי חוץ-לארץ, החפצים בפתח-תקוה ככדוגמה, היתה מלווה, מטבע הדברים בהחזרת ההתבוננות בכעיות המקום, אל מתכננים חסרי ניסיון מקומי. מתכננים אלה עיקר שיקוליהם היה המידה שבה אנשי המקום ממלאים תפקיד בתכנית חברתית כללית, 'חיצונית' ורחוקת-טווח, וכאמור. לחקלאות, ובעיקר ל'עבודת-האדמה כפשוטה', היה מעמד סמלי מיוחד אצל מתכננים אלה.

ק"ז ויסוצקי, מי שהיה קודם לכניסתו לעסקי התה והתעשרותו בהם חוכר אחוזה בדווינסק, ממייסדי המושבה היהודית כדוכנה וסוחר-תבואות, נשלח ארצה, כאיש מרכזי בין חובבי-ציון בתקופה הנדונה, כדי לבדוק את הדרכים לכצע את החלטת 'ועידת קאטוביץ'.¹⁶⁰ ויסוצקי ביקר בארץ באביב ובקיץ תרמ"ה, ועבר במושבות ש'כסכיכת יפו', ובעזרת מי שנחשבו כמומחים מקומיים ובעלי ניסיון בענייני התיישבות – האגרונום מנשה מאירוביץ¹⁶¹ והמודד מרדכי לובמן¹⁶² – חקר את איכרי המושבות היהודיות החדשות בדבר 'מצב כל אחד ואחד... סבת עליית האיש לארץ הקדושה, תולדתו תהלוכות חייו, וכל הקורות אשר קרוהו ואיככה נולד ברוחו הרעיון ללכת לארץ הקדושה; ... השקפתו והחלטתו בדבר מצב הארץ והעזר הנחוץ להמושבו בכלל ובנוגע לעצמו בפרט'.¹⁶³ כך נהג ויסוצקי גם בפתח-תקוה: הוא ביקר בבתי יהוד ובבתי פתח-תקוה 'הישנה', שמאז הפסקת הבנייה ביהוד התגבר בה תהליך הבנייה. הוא יצא לראות כמו עיניו 'את שדמות פתח תקוה, בניניה וכוניה ולבחון את כח העבודה אשר להאנשים האלה ולדעת רוחם ולבבם, עד מקום שיד שכלי וחקירתי מגעת'.¹⁶⁴

תצפיותיו של ויסוצקי בארץ-ישראל ומושבותיה היהודיות והפירוש שנתן להן בראשית שהותו בארץ-ישראל, מתארגנים ומתבטאים ב'ראיה הכפולה' את המציאות הארץ-ישראלית: התפעמות

160 ש"ל ציטרון, לקסיקון ציוני, ורשה תרפ"ד, טורים 205-212; ביוגרפיה חדשה של ק"ז ויסוצקי כתב באחרונה ישראל קלויזנר. ראה להלן, הערה 163.

161 מאירוביץ היה מראשוני היהודים שלמדו אגרונומיה במזרח-אירופה. לאחר שסיים את לימודיו בארצה בשנת תרמ"ג. ביוגרפיה מקיפה שלו ראה: י' אבינרי (עורך), חכלי התחיה, תל-אביב תרצ"א, עמ' ז-יב; ה"א ינובסקי (עורך), מנחת ערב, ראשון-לציון, תש"א, עמ' 3-7. ביוגרפיה קצרה של מאירוביץ מביאה שולמית לסקוב בספרה 'הבילויים', ירושלים תשל"ט, עמ' 375-378; מאירוביץ נולד וגדל בסביבה עירונית. הוא נולד בעיר ניקולאייב בשנת 1860, ובגיל עשר עברו הוריו לגור באודיסה. שם למד בחדר מתוקן, ואחר-כך בבית-ספר ריאלי שסיימו בשנת 1879. אותה שנה החל ללמוד ב'אינסטיטוט לחקלאות וליעור' בעיר פולבה, הנמצאת בין לובלין ווארשה. בשנת 1882 סיים את לימודיו במכון זה כאגרונום. נושא הדיסרטאציה שלו היה 'אופני קביעת טיב הצמרים'. כלומר עד כואו ארצה – והוא בן 23 – לא התנסה מאירוביץ בעבודה חקלאית מעשית. בשנת תרמ"ג עבד בראשון-לציון, מן הסתם כשאר הבילויים שם, בעבודות הכשרת-קרקע ובעבודות חקלאות, בהדרכת הגנן דיגור, שליחו של רוטשילד. בשנת תרמ"ד נטע כרם קטן, ובסוף אותה שנה הקים משק זעיר והוסיף עוד נטיעות שם. מאז עלותו ארצה הירבה מאירוביץ לכתוב על ענייני חקלאות ארץ-ישראל בעיתונות המקומית והיהודית. וקרוב לוודאי שעובדה זו תרמה לפרסומו ולביסוס סמכותו המקצועית. קשריו עם ויסוצקי, בעיקר מנקודת-ראותם של יושבי גדרה, נסקרים בין השאר בפרק העוסק בשליחות ויסוצקי בארץ-ישראל בספרה הנ"ל של שולמית לסקוב, עמ' 228-240.

162 מרדכי לובמן למד בעיר-הולדתו הורקי שבפלך מוהילוב בבית-ספר ממלכתי 'לחקלאות ולמדירה', שנים אחדות עסק במדידה בחארקוב ועלה ארצה בתרמ"ה. ראה: 'מרדכי לובמן', ראשון לציון, התרמ"ב-התש"א (לעיל), הערה 149, עמ' 225-226. אין ביוגרפיה זו מלמדת על התנסות בחקלאות מעשית או בחקלאות עיונית.

163 ק"ז ויסוצקי, קבוצת מכתבים, ווארשה תרנ"ח, מכתב ס"ג (כ"ב באייר תרמ"ה), עמ' 95 (להלן: ויסוצקי, מכתבים). רוב מכתבי ויסוצקי התפרסמו בשעתו בעיתונות היהודית. מהדורה חדשה מצולמת של מכתבים אלה בצירוף מבוא הערות ומפתח ההדיר ישראל קלויזנר (ירושלים תשמ"א).

164 שם, עמ' 93.

מארץ-ישראל ומעצם העובדה שיהודים עוסקים בחקלאות, והתרגשות למראה שדות-תבואה וכרמים מעשה-ידיהם. מראות אלה נתפסים כהוכחה, ברמת האידיאולוגיה, להיתקנות התיישבות וחקלאות של יהודים בארץ-ישראל. עם זאת אי-ההצלחה החקלאית-כלכלית מתפרשת, ברמה הטכנית-ביצועית, בתירוצי אד-הוק לכל כישלון. אין מן האחרונה משוב (feed back) אל שאלת היתקנות המפעל כולו. יש בראיה זו מן האופייני לראיית כלל חובבי-ציון, בתקופה הנדונה, כפי שיוראה להלן. כדוגמת פינסקר שלא ביקר בארץ, אך הסוכר כי המושבות שכבר נתייסדו 'נותנות יד לתקוה טובה לעתידות אחינו על הררי ציון', כן ויסוצקי התר בארץ:

תרתי [במושבות] וראיתי כי אמנם לא נופלת ארץ הקדושה מתהלתה ותפארתה בספרי קדשנו. טיילתי בין הגנים והפרדסים... שמתי לב על העמקים העוטפים בר אשר בבקעת השרון ועל פרי כרמי גפן אשר סביב קרית יערים;... ומכלם נוכחתי לראות כי הארץ הזאת טובה היא עד מאד, ועוד יש בכוחה להוציא רב תנוכה... וגם אם נביט בהשקפה שטחית על המושבות אשר לאחינו בזה נוכל להוציא גם מהם משפט, כי אדמת הקודש מוכשרת לעבודה. אם נביט על יפי נוף פתח תקוה, על שדמותיה העטופים בר, על כריה המכוסים בירקרק חרוץ; אם נשא עין אל הררי ראשון-לציון, נפגש הוד כרמיה עמוסים בעצי גפן יפים ומהוללים. אם נתור בעמקי עקרון הברוכה תלמיה ירוו דשן, ואם נתבונן על רחבי אדמת גדרה ועל יפעת עמקיה — אז כפה מלא נוכל להגיד כי טובה הארץ מאד מאד... העזובה הרבה השלטת בארץ זה כשנות אלף, העמיקה שחתה את טובה וטיבה... [אולם] כל מקום שחלו בו ידים חרוצות יתנוסס כרב הוד והדר...¹⁶⁵ בכואו לפתח-תקוה מקדמים את פניו של ויסוצקי 'שלושה מאחינו רוכבים על סוסים דוהרים', שאת ברכת-שלומום נשאו לו בירות מרוביהם. 'הפנתזיה', שהביאה את ויסוצקי לידי התרגשות עמוקה, וכלל מראה אנשי פתח-תקוה, היו בחינת הוכחה כי אכן מהפכה אמיתית נעשתה כאן:

מה נפלא המראה לראות סוחרים וכנעני ארץ, מושכי בשבט סופר ומוכרי ספרים, אשר... בהיותם בארצם ולא ידעו מחסור, והם אלה אשר בחדשים מעטים נהפכו לאכרים, מסובלים באת ובמחרשה, בקלשון ובפצירה-פיים; נערים אשר לא נסו הצג כף רגלם מחוץ לבית מדרשם, ירוצו כברקים על סוסים מזוינים וידיהם ישלחו לאחוז בקשת גבורים כמלומדי מלחמה! באלה נוכל לבטוח כי ידינו תעשינה תושיה... פה בארץ הקדם בכלל וארץ הקדושה בפרט יכולים אחינו למצוא מנוח, לאכול לחם ולראות בטובה, פה יש לנו תקוה.¹⁶⁶

אלא שכל המפעל הזה תלוי בכך 'אם רק לא יחדלו אחינו היקרים מתמוך בידם'. לויסוצקי, כלאנשי פתח-תקוה בשנת תרל"ט ועמיתיהם הירושלמיים, כאמור לעיל, מבחן ההצלחה הוא עצם ההתאכרות והעלאת יכולים בידים יהודיות. במקום זה, אומר ויסוצקי, 'החלה היהדות להראות כחה ותקפה, כאשר הראתה לדעת לכל העמים אמץ רוחה ועוזו רצונה'.¹⁶⁷

165 שם, מכתב ע"ג (י"ד בסיון תרמ"ה), עמ' 137. ראוי לציין, כי נתוני הגשם לאותה שנה אינם מלמדים כי הזדמן לוויסוצקי לבוא ארצה בשנה שאייר או סיון בה היו חודשים של סוף החורף, משמע, שהשדות עמדו עדיין בירקותם. היתה זו, ככל הנראה, שנה שחודשי אייר וסיון בה היו חודשים של ראשית הקיץ, שכרגיל בו הצהוב הוא הצבע השולט בשדות, ועל-כן מוקשים תיאורי 'הכרים הירקרקים'; בשנת-הגשמים תרמ"ה ירדו בשרונה 373 מ"מ גשם לעומת 706 מ"מ בתרמ"ד ו-775 מ"מ בתרמ"ג, 495 מ"מ בתרמ"ו ו-478 מ"מ בתרמ"ז (לעיל, הערה 56), עמ' 64.

167 שם, שם.

166 ויסוצקי, מכתבים, מכתב ס"ג (כ"ב באייר תרמ"ב), עמ' 94.

אך כיצד ליישב את יפי עמקי ארץ-ישראל ופוריותם ואת כוח ועוזו היהדות עם העובדה ש'מפיות אחינו העובדים לא נשמע בלתי אם נהי ואנחה' עובדי פתח תקוה מר יככין? מדוע, שואל ויסוצקי, בפתח-תקוה ובמושבות אחרות כגדרה וכיסוד המעלה לא ירחיבו העובדים היהודיים צעדיהם? ... האם אשמה בזה אדמת הארץ הקדושה, ובאווירה תלוי קולר הקלקלה האם ברית כרתה לתת מתקה ודשנה רק להאשכנזים ולא לבניה היהודים? 'את האשם בכל אלה רואה ויסוצקי בעובדת בוא היהודים ארצה בלא הכנה מתאימה, 'באין מורה ומנהל ומבלי יועץ', באו בודדים ורבים מביניהם הגיעו ארצה חסרי אמצעים. וגם אלה שהיה בידיהם די ממון, נכשלו בסרסורים שמכרו להם קרקע זיבורית במחירי קרקע עידית. היהודים לא הכירו את גהגי הארץ ולא את מהות עבודת האדמה. כל השגיאות שנעשו סיבתן 'אידיענתנו כדרכי תוגרמה ובתכונות שריה כמו שנעלם ממנו טבע המקומות בעצמם ותוכן לב תושביה העיקרים'.¹⁶⁸ בתחילת ימי שהותו בארץ אין ויסוצקי מפקפק בעצם שיטת התיישבות היהודים בארץ-ישראל ובמרכיביה החקלאיים. הקשיים מקורם בכיצוע לקוי, ולא לה יש תיקון: היהודים ילמדו את מנהגי הארץ ולשונותיה, יוזמתם האירופית חסייע להם, ובעתיד יצליחו במעשיהם בפינת עולם זו ובעבודת האדמה בכלל אלה.¹⁶⁹ לאחר פגישתו עם אנשי פתח-תקוה קיבל ויסוצקי את דעת המתיישבים כפי שהיא וסבר, כי המצאת מנהל לפתח-תקוה היא העניין החשוב והרחוף ביותר שיש לעשותו למושבה. מנהל כזה יועד להורות לכל אחד מן המתיישבים מה עליו לעשות בתחום המקצועי-החקלאי ובתחום הכלכלי, ועליו יהיה לנהל את כלל העניינים הכלכליים והחברתיים של המושבה.¹⁷⁰ אולם לאחר שהייה בת שבועות אחדים בארץ, ולימוד נסיון המצטבר של מושבות הברון רוטשילד ושאר המושבות, וכן לאחר דיון עם מומחים ונכבדים אחדים מתושבי הארץ, שינה ויסוצקי את דעתו.¹⁷¹ הוא הגיע

168 ויסוצקי, לעיל, הערה 165; מכתב ס"א (ז' באייר תרמ"ה), עמ' 86; שם, מכתב ע' (ג' בסיון תרמ"ה), עמ' 116.

169 שם, מכתב ס"א (ז' באייר תרמ"ה), עמ' 89. ראייתו של ויסוצקי היא בראש וראשונה ראייה של יום כללי. הוא רואה בעיניים אופטימיות את כלל האפשרויות לניצול המשאבים המקומיים. לגבי ויסוצקי, עבודת האדמה איננה דרך יחידה או דרך מועדפת בהמצאת 'מקור נאמן לעזור ולהושיע לאלה שעזבו מקומות בימי הפרעות וליהודים אחרים' (שם, מכתב ס"ז [ער"ח סיון תרמ"ה], עמ' 107). מבחינתו יש לתת את הדעת, ובמידה שווה, גם לתעשייה ולמסחר, שכן 'ארצנו הקדושה היא כר נרחב לפעולה רבה: עבודת האדמה חרושת המעשה והמסחר כולם דורשים ידי חרוצים גם אמצעים נכונים (וכהם) נוכל לקנות לראות ברכה בעתיד'. יתירה מזו, ויסוצקי רואה את כלל ארץ המזרח, ובעיקר סוריה ולבנון, כאזור שאליו יפה לכוון את הגירת היהודים. לדעתו, 'כל עוד שיש צמצום אחינו חובבי ציון חוג מבטם רק על הארץ הקדושה, נמצא אלפי מכשולים על דרכנו'. שם, מכתב ס"א (ל' באייר תרמ"ה), עמ' 87. והשווה לעיל, הערה 155, בדבר התפיסות הציוניות השונות ומעמד עבודת האדמה בהן.

170 ויסוצקי, מכתבים, מכתב ס"ג (כ"ב באייר תרמ"ה), עמ' 95-96; שם, מכתב ס"ה (כ"ז באייר תרמ"ה), עמ' 102; והשווה: 'ויסוצקי אל עסקי חובבי ציון', מיסמך 265 (אפריל 1885), דרויאנוב, כתבים, א, בעיקר בטורים 501-502. התאריך בראש מיסמך אחרון זה נראה מוקדם מדי.

171 ניתן לראות בויסוצקי ראשון המתעניינים המנסה לאסוף באורח שיטתי את הניסיון ההתיישבותי-חקלאי, שהצטבר בארץ-ישראל בשמונה מושבותיה היהודיות ולהפיק לקחים מכך. זאת הוא עושה בביקוריו במושבות ו'תחקיריו' את איכריהן. אף כי בכך הוא דמה לנוסעים אחרים שקדמוהו, הרי שיטה שנייה, שנוקט ויסוצקי היא חידוש גמור. כדי ללמוד את הניסיון הקולקטיבי, ובעיקר את הניסיון הכלכלי והחברתי, הוא מכנס 'צוות מוחות' ובו נכבדים מתחומי-פעילות שונים ומעמיד בפני צוות זה בעיות לדיון פומבי. באספה שכינוס ויסוצקי השתתפו, על-פי דיווחו, ד"ר הערצבערג, ר' יחיאל מיכל פינס, בן-יהודה, וה"ר חיים שמעלילינג מירושלים; ה' יהושע אסאוועצקי (מנהל ראשון-לציון) מיפו, ה' צבי ליוואנטין מראשון-לציון; ה' אריה ליב פרומקין מפתח-תקוה; ה' ר' דוד גוטמאן מיהוד; וה"ר ראובן לעהרער מוואד-אל-חנין. כן היו בין הנאספים עוזריו — המזכיר ה' רוקח, ה' ליובמאן, וה' מאיראוויץ'. ויסוצקי, מכתבים, מכתב ע' (ג' בסיון תרמ"ה), עמ' 114. ויסוצקי התכוון כי עוד יהיו שם: האדונים וואליר, הגביר ר' משה וויטענבערג, ה' נסים בכר, ה' אברהם מויאל, וה' הירש ממקוה ישראל. שם, מכתב ס"ו (כ"ח באייר תרמ"ה), עמ' 104. הכתיב של שמות האנשים, תאריהם ומקום-מגוריהם מובאים כאן כדברי ויסוצקי.

למסקנה, כי מנהל כללי, הקובע גם בענייני הכלל וגם בענייני הפרט, ותמיכה כללית בלא קשר ישיר לצרכים סגוליים — אינם אלא 'שורש פורה רוש המצמיח רעל ממית בלבב מקבלי התמיכה'. תחת זאת מציע ויסוצקי שיטה שונה: התמיכה תעשה בסיוע משגיח שיעמוד על צרכיו הפרטיים של כל תושב ותושב, יעריך את היקף התמיכה הראויה לו, ויקציב את התמיכה, אולם המשגיח יניח למתניש לעשות בתמיכה על אחריותו, על-פי 'הידיעה וההכרה הפנימית כי קיומו ואושרו תלוי ביתרון הכשרו ובפעלו ועמלו'.¹⁷² עד לבוא מנהל כזה למושבה, החל ויסוצקי עצמו בסיוע לכלל המושבה ולתושביה כיחידים. קצת מכספי חובכיציון הקצה ויסוצקי להשקעות תשתית כלליות: נטיעת עצים, בעיקר עצי אקליפטוס, ל'טהור האויר', להקמת מבני-ציבור, כגון מקווה, בריכה ליד הבאר, ו'משאב-גלגלים כעין שעושים הערבים בגנותיהם ובפרדסיהם'.¹⁷³ אך את עיקר כספי הסיוע יעד ויסוצקי להשקעות-תשתית לפרט — 'לזה נתנו על בנין בית להשני על הקמת רפת, לשלישי שור לחרישה ולרביעי על דברים נחוצים'.¹⁷⁴ ולתמיכת קיום 'תמיכה למלאות החסרון אשר יחסר... להם עד אשר יצליחו לראות פרי בעמלם ויוכלו לחיות מיגיע כפיים, מבלי היות מצפים לעזרת אחרים'.¹⁷⁵ ועמלם זה היה פלחה בנוסח הכלליים הנזכר לעיל: מרכיבים ביולוגיים מן החקלאות המקומית ומרכיבים מיכאניים מן החקלאות האירופית.¹⁷⁶

'מוצא תבואות הארץ' או 'גנים עושי פרי'?

בתחילת ימי שהייתו בארץ קיבל אפוא ויסוצקי את מתכונת הפלחות, ואת זו שבנוסח הכלליים, דובר מוכן מאליו, וחיפש אמצעים מנהליים ומימוניים להיטיב אותה. כך עשה הן משום שכחוב ציון ממזרח-אירופה היה מוכן, כאמור, לראות בה את מתכונת 'החקלאות הטובה', והן משום

172 שם, מכתב ע"ז (כ"ד בסיוון תרמ"ה), עמ' 153-155; שיטה זו שמציע ויסוצקי שונה היתה לחלוטין משיטת התמיכה של רוטשילד (וראה להלן). עם זה שיבח ויסוצקי את 'הסדרים הישירים והנכונים אשר הסדיר... המנהל היקר ה' ווארמזער נ"י... איש ירעה את קהל אחיו בני זכרון יעקב בשלום ובמישור'. שם, מכתב ע"ח (כ"ח בסיוון תרמ"ב), עמ' 162. ראוי להעיר כי מכתב זה נשלח לפאריס.

173 שם, מכתב פ"ג (ה בתמוז תרמ"ה), עמ' 177. 'משאב המים' נועד בין השאר למלא בריכה, אשר 'ממנה יכרו עוד צנורות ודרך הצנורות ישקו את גני הירק... (שם, שם).

174 שם, מכתב ע"ז (כ"ד בסיוון תרמ"ה), עמ' 154-155.

175 מכתב ויסוצקי, לעיל, הערה 166. ויסוצקי עסק הרבה בעניין הסדר הקרקעות בפתח-חקה. ובכלל זה בעניין פדיון ה'רבע' — אותו חלק מנחלת טייאן שנותר בידי הפלאחים, והיה מקור לחיכוכים בלתי-פוסקים בינם לבין הפתח-תקואים. שם, מכתב פ"ג (א' דר"ח תמוז תרמ"ה), עמ' 174. בעניין זה כותב ויסוצקי: 'מושב פתח-חקה יתפתח כראוי ויסודר כישוב רק בעת שיתישבו כל אלה שיש להם קרקע על אדמתם שם, ולא כשעושים עתה רבים מבני ירושם אשר קרקעות להם בפתח-חקה, שנותנים אדמתם בחכירות להערבים, ומזה תצאנה תקלות וקטטות'. שם, מכתב צ"ה (ג' במנחם אב תרמ"ה), עמ' 207.

176 השימוש במכשירים האירופיים מסתבר ממסמך גוטמן-הירש, להלן, הערה 200. גידול הגידולים המסורתיים מסתבר מן העדות הבאה: בזמן ביקורו של ויסוצקי בארץ ביקר בה ובפתח-חקה הרב הד"ר אדלר, שלימים היה רב ראשי בבירטיניה. מדיווחו עולה כי בפתח-חקה 'בני המושבה החלו כבר להוציא מאדמתם מיני תבואות שונים; חטה שעורה כוסמין ודוחן [דורא] ועוד. גם מגדלים מלוני מים ותפוחי-אדמה. מהחטה מכינים להם לחם, והשעורה מאכל לסוסים ואת פרי המעלאנים ועוד מין אחד Sesame [שומשומין] שולחים הם לשוקי אירופא למכירה דרך יפו'. המגיד, כט, 25 ('ב בתמוז תרמ"ה), עמ' 94-95. מן הדיווח הזה ניכר, כי אדלר לא הירבה לשהות במקומות שביקר בהם, ולא רקדק בכדיקת הפרטים החקלאיים שם ונראה שאת הפרטים מסרו לו תושבי המקום. והשווה התיאור הביקורתי, הטוען לשטחיות ביקור אדלר, במכתב של ישראל בלקינד לזאב דוכנוב מיוני 1885, א' דרויאנוב (עורך), מימים ראשונים, חוברת א (תרצ"ד), עמ' 9; חיטה, אבטיחים ושומשום היו מן הגידולים המסורתיים של ארץ-ישראל ובתקופה הנדונה היו אף בין גידולי הייצוא של ארץ-ישראל. ראה: ש' אביצור, נמל יפו, תל-אביב 1972, לוח 12 בנספחים.

שבתחילה קיבל את כלל מעשיהם, הסבריהם ובקשותיהם של אנשי פתח-תקוה כבסיס להקצאת תמיכתו. ואלה ביקשו תמיכה כדי לקיים את הראוי בעיניהם.¹⁷⁷ אולם, כפי שויסוצקי מעיד על עצמו, עם שהייתו בארץ השתנו השקפותיו על כעיות 'ישוכ ארץ ישראל... [והן] פשטו צורה ולבשו צורה, ואינני מביט עתה על הישוב כמו שחשבתי בראשית התפתחות התנועה [חובבי-ציון].'¹⁷⁸ ויסוצקי שינה את דעתו בעניין דרך ניהול המושבה פתח-תקוה. יתירה מזו, הוא שינה את תפיסתו בעניין מהות מפעל ההתיישבות ותוכנו החקלאי בשלושה עניינים מרכזיים אלה:

- א. מאגר המתיישבים הפוטנציאליים בארץ-ישראל מן הראוי שיהיה שונה מן המקובל. ההתיישבות בארץ זו היא עניין יקר הרבה יותר משסברו תחילה, ועל-כן היא אפשרית רק לבעלי בתים בינוניים ולאמידים מהם. כל מי שאין עמו לפחות 3,000 רובל — משמע סכום העולה קרוב לפי עשרה על זה שנגקב בתחשיבי 'אגודת מייסדי הישוב' של פתח-תקוה בשנת תרמ"א¹⁷⁹ — אל יבוא ארצה. אם תימשך הנהירה ארצה של 'רבים מאחינו אשר צרורם נקוב', אזי בתוך זמן קצר יביאו על עצמם 'חרפת רעב ויעטו כלימה על כל אוהבי הרעיון בעצמם'.¹⁸⁰
- ב. תהליך ההתיישבות צריך שיאורגן בדרך שונה מן הנהוג עד עתה, ועליו להיות הדרגתי: תחילה תרכוש הנציגות של חובבי-ציון את האדמה, תבנה בתי-מגורים ותעשה הכנות ראשונות לעיבוד הקרקע. לאחר-מכן יעלה ארצה ראש המשפחה ועמו בני המשפחה המסוגלים לעבוד. שאר בני המשפחה יבואו רק לאחר היבול הראשון.¹⁸¹
- ג. התוכן החקלאי של ההתיישבות צריך שינוי: אם כי ויסוצקי אינו מוציא מכלל אפשרות מושבות המתפרנסות על גידול תבואות, יש בעתיד להעדיף את העמדת המושבות על בסיס של נטיעות-בעל:

כי עקר ההצלחה בארץ הקדושה בענין עבודת האדמה תלוי בנטיעות. אחינו האכרים בארץ הקדושה לא יוכלו לחיות על הלחם לכדו, כי אם על מוצא הכרמיסומטעי זיתים ושאר אילנות עושי פרי נגב [בעל]... [ואם] מקודם יכין שדהו, יבנה לו בית, יפלא וישדד אדמתו, וההכרח לא ידפקהו, — אז לאט לאט יעלה בידו לנטוע בכל שנה איזה מאות אילנות, ואחרי עבור חמש או עשר שנים יאשר בארץ ויעלה בידו לשבת בשלות השקט תחת גפנו ותחת תאנתו.¹⁸²

לדעה בדבר הצורך בשינוי האוריינטאציה של ההתיישבות היהודית מזו המתבססת על גידול-תבואות לזו המתבססת על נטיעות-בעל, כפי שהיא נשמעת בדברים אלה של ויסוצקי, היו מצדדים בארץ ומחוצה לה, עוד קודם שבא ויסוצקי ארצה. היא עלתה מתוך עמידה על חולשותיו הבסיסיות

177 כך עולה מן הבקשות שהביאו בפני ויסוצקי אנשי פתח-תקוה. ויסוצקי, מכתבים, מכתב ס"ג (כ"ב באייר תרמ"ה), עמ' 95-96.

178 שם, מכתב ע"ז (כ"ד בסיוון תרמ"ה), עמ' 157-158.

179 הסכום, 3,000 רובל, מוזכר במכתבו של ויסוצקי, שם, שם; הסכום 275 נפוליון, כסכום שיש להשקיע במשק חקלאי למשפחה, מובא ב'חשבון התיסדות קאלאניע באה"ק', דרויאנוב, כתבים, ג, טור 325. על-פי 'משנת ארץ-ישראל' של פינס (בנין הארץ, ב, עמ' 151), לנפוליון ולרובל ערך דומה.

180 ויסוצקי, מכתבים, מכתב ע"ז (כ"ד בסיוון תרמ"ה), עמ' 159; וראה גם מכתב ע"ג (י"ד בסיוון תרמ"ה), עמ' 140-141. באופן זה נוקט ויסוצקי עמדה ברורה במחלוקת בת שנים רבות בתנועה הציונית — הוא כעד מה שלימים זוכה בכינוי 'עלייה סלקטיבית'. קלנר, בעבודתו הנזכרת לעיל, הערות 151 ו-152, עוסק בשאלה זו.

181 ויסוצקי, מכתבים, מכתב ע"ז (כ"ד בסיוון תרמ"ה), עמ' 158.

182 שם, מכתב ע"ג (י"ג בסיוון תרמ"ה), עמ' 141.

של משק התבואות, והתבוננות כמשק הפלאחי ובמרכיב הנטיעות במשק הטמפלרי. ואפשר שעל אלה התבוננה היכרות של מראה-עיניים או קריאה בספרות המקצועית, בדבר משק הגפן של אזור היס-התיכון וייצוגו בצרפת ובצפון-אפריקה. הבולטים בין חסידיו משק הנטיעות, הודות לרווחיותו היחסית, היו י"מ פינס, שעמד על עניין זה עוד בשנת תרל"ח,¹⁸³ א"מ אלטשולר, שנעשה חסיד הנטיעות בין השנים תרמ"ב ותרמ"ה,¹⁸⁴ ומנשה מאירוביץ. תכנית ההתיישבות של מאירוביץ ושמה 'עצה ותושיה', שהתבססה על תחשיבים של השקעה ותשואה מנטיעות גפנים, מצאה לה מהלכים בחוגים שונים של חובבי-ציון, מחורף שנת תרמ"ה ואילך,¹⁸⁵ ואף ויסוצקי תמך בה בהתלהבות.¹⁸⁶ יש לשים לב לכך שוויסוצקי מבקר בארץ, לאחר החלטת הבארון רוטשילד להעמיד את גידול הגפן בבסיס הפרנסה מן החקלאות בראשון-לציון ובמושבותיו האחרות, החלטה, שכדברי מאירוביץ, 'נעשתה בלי כל ספק על ידי מומחים מביני דבר הישוב בא"י ובצרפת'.¹⁸⁷ ויסוצקי מדגים אפוא, באורח אישי, תוך כדי ימי שהותו בארץ, את המעבר מקונספציה חקלאית אחת לקונספציה חקלאית

183 בלומדו את תנאי החקלאות בארץ, עם עלייתו ארצה בשנת תרל"ח, מגיע פינס למסקנה, כי 'עבודת הגנות [פרדסי הדרים] יש בידה להעשיר את בעליה' (פינס, בנין הארץ, א, עמ' 39). אין הוא ממליץ על השקעה בחקלאות כזו, הואיל ומתעוררת השאלה מי יעבוד בפרדסים (שם, עמ' 40-41). אולם בביתנו באותה תקופה קניית קרקעות במקומות שונים, הוא מציין כי למשל 'המקום [על-יד לוד] מוכשר מאד לגנות' (שם, עמ' 49). או במקום אחר: 'כל השתדלותי ומגמתי למצוא מקום שכזה שאדמתו... ראויה לזריעה ולנטיעות של כרמים ויתים וחורבים וכל שאר עצי פרי. עיקר מגמתי היא למצא מקום על יד נהר או מעין גדול, כי המים דרושים מאד מאד לחפץ גינות הירקות וגני עץ פרי' (שם, עמ' 56, וראה לעיל, הערה 109).

184 'בדוק ומנוסה הדבר' — אומר אלטשולר בתרמ"ה — 'מפי הקולוניסטים אשר נתישבו עד היום כי מתבואות זרעים וקטניות הנהוגה עד היום מאת הערביאים תושבי המקום לא יוכלו אחכ"י [אחינו בני ישראל] להתפרנס מזה, ואפלו אם יהיו עובדי אדמה בעצמם, ויעבדו את הארץ כמעשה הערביאים, לא ימצאו די מחיתם... כי צרכי עם ישראל מרובין... [ואולם] העיקר היותר גדול עצת תוה"ק [תורתנו הקדושה]: "כי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל", כי תקוה גדולה ושכר רב נשקפים מנטיעות, ובפרט מעץ הזית... (א"מ אלטשולר אל ש' מוהליבר, מיסמך 1237 (שכט תרמ"ה), דרויאנוב, כתבים, ג, טור 693). לעומת זאת, כאשר אלטשולר עלה ארצה באביב תרמ"ב, כדי לרכוש קרקע למתנחלים פרטיים, ביסס את ה'פראגראממע לאחוזת יסוד המעלה בארץ הצבי' שלו משנת תרמ"ב בעיקר על גידול תבואות (שם, מיסמך 1143, ב, טורים 402-409). א' אלטשולר מסובאלק חזר ובא ארצה בקיץ תרמ"ד. הוא הוחזק כמומחה 'בקי בהליכות הארץ הק' בעיני בני-דורו (ראה: מוהליבר אל פין, מיסמך 198 (שכט תרמ"ה), דרויאנוב, כתבים, א, טור 404; וראה: עזובנו ותולדות חייו, מימים ראשונים (1934), עמ' 91-100).

185 בתחילת שנת 1885 חיבר מאירוביץ תזכיר ושלחו לפינסקר (מאירוביץ לפינסקר, מיסמך 235 (פברואר-מארס 1885), דרויאנוב, כתבים, א, טורים 447-452). בתזכיר זה טען, כי על-סמך תחשיביו יש לשנות את התפיסה הפלחית. התפיסה הפלחית מכתובה, לדבריו, התיישבות הכרוכה בהוצאה חר-פעמית וגדולה-יחסית, המופנית לרכישת אדמה, להקמת מבני-מגורים ומשק ורכישת כלי-עבודה וזרעים, ולקיום המשפחה עד היבול הראשון. במקומה מציע מאירוביץ התיישבות הדרגתית, הנשענת על משק נטיעות-בעל, ובעיקר על כרם-ייין (כמו בתכנית הדומה לה של ויסוצקי המוזכרת כאן). מעלתה היא בצמצום היחסי של ההשקעות הראשונות, המתחלקות על-פני שנים אחדות. על-פי מאירוביץ, יוכל אפוא המתיישב להתקשר בשלבים עם נחלתו, בלא שיאלץ לנתק עצמו ממקור פרנסתו בגולה, אלא בשעה שכבר מזומן לו מקור-הפרנסה החדש בנחלתו; פינסקר לא אימץ תכנית זו בטענה, שכרוכה היא בהוצאה גדולה שאין חובבי-ציון מסוגלים לעמוד בה (פינסקר למאירוביץ, מיסמך 294 (31 במאי 1885), דרויאנוב, כתבים, א, טורים 534-536). לעומתו התלהב שפ"ר מאד מהצעה זו. ולחוברת מיוחדת בשם 'עצה ותושיה', שחיבר מאירוביץ וחזר והרחיב בה את טיעונו, כתב שפ"ר הקדמה (א' מאיראויץ, עצה ותושיה, וארשה תרמ"ה). שפ"ר אף טרח להפיץ חוברת זו בין אגודת חובבי-ציון והיא עשתה רושם גדול (הערת העורך, דרויאנוב, כתבים, ג, טורים 117-119), וכן ראה: קלוזנר, מאקטוביץ עד באזל, א, עמ' 90-91.

186 ויסוצקי, מכתבים, מכתב ס"ט (ד' בסיוון תרמ"ה), עמ' 112-113; וכן דברי ויסוצקי המצורפים לחוברת של מאירוביץ, המוזכרת בהערה הקודמת.

187 מ' מאירוביץ, עצה ותושיה (לעיל, הערה 185); תפיסותיו החקלאיות של הבארון רוטשילד תידונה בחלקו השני של חיבור זה.

אחרת.¹⁸⁸ ואף כי לטווח קצר הצעותיו לגבי פתח-תקוה הן כחוסם קונספציית הפלחות, הנה בטווח הבינוני הוא מציע לפתח-תקוה כך:

הטבת המצב הפרטי ב'פתח תקוה' תלוי בהטבת המצב הכללי שמה. היינו אם יעלה ביד חובבי ציון לנטוע שמה עצי קליפטוס... [ואם] ישתדלו לתת להקולוניסטים על ידי המשגיח הראשי על נטיעות מאכל, היינו כרמי גפן, מטעי זית ושאר נטיעות אילנות עושי פרי, אך אז יחיו הקולוניסטים וישבעו לחם [ולא יזקקו לתמיכה]... כי בכלל לא יוכלו האכרים פה, היינו האירופאים לחיות רק על מוצא תבואת הארץ, ועקר ההצלחה תלוי בגנים עושי פרי.¹⁸⁹

אך בפתח-תקוה תשומת-הלב המשיכה להיות נתונה, בתקופה הקרובה, בראש וראשונה ל'מוצא תבואות הארץ' ולא לגנים עושי פרי. להמלצות ויסוצקי, שמן הסתם, לא ייחס לפלחות מעמד סמלי מרכזי, כחוגים אחרים בחובבי-ציון.¹⁹⁰ לא היה ביטוי. האם רק בשל העדר מימון לעשיית נטיעות?

פתח-תקוה תרמ"ה-תרמ"ז – התמד הפלחות

לאחר שיצא ויסוצקי את הארץ נתמנה הגביר היפואי אברהם מויאל לנציגם של חובבי-ציון בארץ.¹⁹¹ מויאל ראה עצמו ממשיכו של ויסוצקי, 'על ה' וויסאצקע היה להתחיל בהנחת היסודות של קיום פ"ת' – הוא אמר – 'עתה עלינו לגמור את אשר החל, להמציא לכל אחד כל האמצעים אשר יועילו לו להעמידו על הקרקע ולעשותו לאכר'.¹⁹² עם תחילת עבודתו בפתח-תקוה סבר מויאל כי מצבה העגום של המושבה ניתן לריפוי מהיר. הודות לתמיכתם של חובבי-ציון, יתבסס מעמדה של המושבה, ובעוד זמן קצר תיפטר מן ההיזקקות לתמיכה. מויאל פעל בפתח-תקוה כחצי שנה, ומחלתו ומותו בחורף תרמ"ו קטעו את מעשיו שם.

188 אפשר להניח, כי על מעבר זה השפיעו מראה-עיניו בארץ והתרשמותו מראשון-לציון (שם, מכתב ע"ח, כ"ח בסיוון תרמ"ה, עמ' 161-162) וקשריו עם מאירוביץ ועם פינס (לעיל, הערה 171), וכן התחייבותו הרופפת ל'עבודת האדמה' והיותו חסיד של התעשייה והמסחר שהגפן כרוכה בהם. על אלה אפשר להוסיף את ההיכרות שהכיר ויסוצקי, כל הנראה, ממראה-עיניים את תרבות הכרמים באיטליה. ראה: שם, מכתב ע"ג (י"ד בסיוון תרמ"ה), עמ' 137.

189 שם, מכתב צ"ה (ג' במנחם-אב תרמ"ה), עמ' 207.

190 לעיל, הערה 155. ראוי לציין כי ויסוצקי סובר שהן ניסיון חברות ההתיישבות של אירופים מחוץ לאירופה והן ניסיון הטמפלרים בארץ-ישראל מלמדים כי 'עלינו להקציע מקום גדול לחרושת המעשה, המקור הנאמן להשביע רצון לאלפי עובדים' (שם, מכתב ע"ג, עמ' 141). והוא אף מכיז צרור הצעות בעניין זה (שם, עמ' 142). לטענתו, כך סבר עוד קודם כואו ארצה והשווה למעלה הערה 155 והערה 169.

191 מינוי מויאל היה כרוך בקשיים רבים, עד שהושגה הבנה לכך בארץ ובחוץ-לארץ, אך לימים נחשב מינוי זה כ'מציאה יקרת ערך לענין הישוב'. על מויאל ופעולתו ראה: דינבורג, חבת ציון, עמ' 152-153; קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, עמ' 87-89, 150-157. ויסוצקי היה מצדדו הגדול של מויאל וקודם נסיעתו השאיר לו הוראות. ראה: ויסוצקי, מכתב צ"ב (ב' במנחם-אב תרמ"ה), עמ' 194-195; ושם, מכתב צ"ד (ב' במנחם-אב תרמ"ד), עמ' 197-202. על כלל הבעיות במינוי חברים ב'וועד הפועל' של חובבי-ציון בארץ-ישראל, שנועד להיות נציגותה בארץ, ראה: קלויזנר, שם, עמ' 85-89.

192 א' מויאל לד"ר פינסקר, מיסמך 335 (כ"ח באלול תרמ"ה), דרויאנוב, כתבים, א, טורים 601-602. 'ולא אדע', מוסף מויאל, 'מדוע יקראו חובבי ציון למפעל הזה בשם "תמיכה"', הלא הוא יסוד המושבה גדולה וחדשה'. דברים אלה מדגימים, כי עמדת מויאל כלפי אנשי פתח-תקוה היתה כאל חלוצים הראויים לסייע ולא כאל פליטים הראויים לרחמים. אפשר שעמדתו זו היא סיבת הצלחתו לרכוש את אהדת בני המושבה (והשווה להלן, יחס הפקידות של רוטשילד למתיישבים).

כספי חובבי-ציון עשו הרכה לשיקום פתח-תקוה. על-חשבון כספים אלה, או בסיועם נבנו כשלושים בתים וכעשרים רפתים, ו'בית עם מקוה והברכה'.¹⁹³ שני אנשים, מנהל ראשון-לציון י' אוסובצקי והסוחר ש' הרצנשטיין, שביקרו בפתח-תקוה בחורף תרמ"ו ביקור של פיקוח, התרשמו כי עתה 'יתנוססו [שם] בתים נאויים בנויים במשטר וסדרים ע"פ טוב טעם אייראפא וכדורש לחפץ חכמת-הבריאות'.¹⁹⁴ כשלושים וחמישה אלף פראנק הקצו חובבי-ציון לכניין בתים בפתח-תקוה, ועשרים וחמישה אלף פראנק הקצו למשק החקלאי. הרכב הקצבה זו — לרכישת בהמות, לזריעה ומספוא — מלבד כי היא נועדה לתמיכה במתכונת הפלחות, ובתוספת בהמת-חלב אחת או שתיים, לכל משפחה.¹⁹⁵

חובבי-ציון, כמסתבר מן המובא כאן, הקצו ממון רב יחסית לרכישת בהמות העבודה המקומיות — השוורים. האם אפשר לראות בבחירה זו עדות לנטישת 'טכניקת הכלאיים', משמע נסיגה מ'טעם אירופא' בתחום העבודה החקלאית, ומעבר, אמנם חלקי, לנוסח העיבוד המקומי? המלצות אוסובצקי והרצנשטיין מחורף תרמ"ו, לשכלל את פתח-תקוה בעזרת 'כלי חרישה וקצירה כמו מכונת קצירה',¹⁹⁶ אינן מלמדות על שינוי בכיוון זה; גם מצאי כלי-העבודה החקלאיים בפתח-תקוה אף הוא אינו מלמד על כך. אין רכישת שוורים מקומיים, שפרדים וסוסים יפים מהם להירתם לכלי-העיבוד האירופיים, מצביעה על כוונה לצמצם את 'טכניקת הכלאיים'. שינויים אלה אין מקורם בהרהור על תוכנה הטכני של חקלאות פתח-תקוה,¹⁹⁷ אלא פועל יוצא מכוונתם של תומכי המושבה להביא לידי כך, שבידי כל בית-אב יהיה לפחות צמד שוורים או שניים לחרישה. ועניין זה יש להבינו על רקע כוונת חובבי-ציון להסיר 'המכשלה הגדולה בפ"ת'... [ש]ישנם גם אחינו המתנירים את

193 'אוסובצקי ו' הרצנשטיין, הרצאה בישיבת הוועד הפועל של חובבי-ציון בארץ-ישראל (כ"ו בשבט תרמ"ו). מיסמך 399, דרויאנוב, כתבים, א, טורים 703-705. על-פי מקור זה כלל ההוצאה על פתח-תקוה, 'מלבד מה שנתן להם לחם', בתקופה הנדונה הוא שישים אלף פראנק. והשווה עם 'חשבון ההכנסה וההוצאה לתמיכת אחינו עובדי האדמה באה"ק במשך הזמן שהיה המנוח מריאל ז"ל לסוכן חו"צ ולאב לאחינו האכרים', המגיד, ל, 9 (ד' באדר א תרמ"ו), עמ' 73-74. נתוני האחרון גבוהים יותר לעניין הכתים ונמוכים יותר בעניין ההוצאות לחקלאות. על אוסובצקי והרצנשטיין ראה להלן, הערה 231.

194 אוסובצקי והרצנשטיין, ראה הערה קודמת, והשווה דיווחו והתרשמותו הדומים של מרדכי לובמן מטבת תרמ"ו; כ'עשרים בתי חומה [שנבנו] ע"י חובבי ציון בטוב טעם ודעת לפי חוקי העקונומיא ולפי צרכי יושביה ולהם אורוות לסוסים ורפתים לבהמה אסמים לתבואות השרה'. מ' ליובמאן, המליץ, כה, 90 (י"ב טבת תרמ"ו), עמ' 1461.

195 'בהמות נקנו בכסף חו"צ; שבעים שורים, ארבעה עשר סוסים, עשרה אתונות וגמל אחד, אלה הם לעבודה ולמשא, ולחלב — חמשה וארבעים פרות חולכות מלבד העלות אשר להן. משפחה גדולה קבלה ארבעה שורים קטנה משנים עד שלשה. כל העדר הזה משיג מספוא מכסף חו"צ. ההוצאות לקנין הבהמות עלו עד סך חמשה עשר אלף פראנק.

זריעה. נקנו בכסף חו"צ לזריעת שעורים 500 כלי (כל כלי שני פוד) חטים 840 כלי. הזריעה נתחלקה גם כן לפי מכסת נפשות המשפחות. ההוצאה על זה ששה אלפים פראנק. מספוא. שתי מאות גמלים תבן ואלף כלי שעורים. ההוצאות על זה ארבעה עשר אלף פראנק [ההדגשות במקור, ש"כ]. על כך דיווח מ"ל ליליינבלום ב'המגיד', ל, 18 (ח' באייר תרמ"ו), עמ' 151. דיווח מפורט מעט יותר מדיווחם של אוסובצקי והרצנשטיין, המובא אצל דרויאנוב (לעיל, הערה 193), אך הוא מפורט ממנו בכמה מקטעיו; ראו להדגיש כי תוספת של בהמת-חלב או שתיים למשק המשפחה, איננה עושה אותו ל'משק מעורב' דוגמת משק הטמפלרים. לעיל, הערה 193.

197 'עתידיים היינו להווכח במשך הזמן, כי האדמה הטובה בארץ היא החומה, או החומה צהבהבה, או אדמתה, גם המחרשות הגדולות שהפכו את האדמה ללבי-זכוכית הכזיבנו, ורבות גששו באפלה עד שלעיתים תכופות ראינו עצמנו אנוסים לחזור אל ה"מסמר" הערבי ביתור בהכנת הקרקעות לתבואות קיץ'. ראב, החלם הראשון, עמ' 64. תיאור כללי זה הינו חסר-תאריך, ואין שום עדות לכך שהוא מוסב דווקא על התקופה הנדונה כאן.

שדותיהם ומלאכתם נעשית ע"י זרים.¹⁹⁸ אולם התפיסה הבסיסית את החשיבות היחסית של האירופי ושל המקומי נשארה בעינה. חובבי-ציון סוברים, בשנים אלה כי 'ידיעה איראפית' של 'דרכי הכלכלה בבית ובשדה' הוא מקור חשוב, או המקור החשוב, ל'טובת הישוב' בפתח-תקוה.¹⁹⁹ בשנת תרמ"ו נזרעו בפתח-תקוה כ-2,600 דונאם תבואות חורף וכ-2,300 דונאם תבואות קיץ.²⁰⁰ כתב 'המגיד' מירושלים, אשר יצא 'למסעי שבעת ימים במושבות אחינו בסביבות יפו'²⁰¹ בראשית קיץ תרמ"ו, מדווח כי בפתח-תקוה ראה 'שדה השעורים אשר קצרו להביאם אל הגורן' והתבונן 'אל שבלי החטה אשר הוקמה ועל כל השדות סביב... והמספוא הגדל לרוב על חופי הנהרות'.²⁰² כפי העולה מתיאור אחר בן-הזמן, מחזור הזרעים היה כמנהג הפלאחים, ובשטחים רבים המשיכו היהודים את העיבוד על-פי מחזור הזרעים המקומי, בדיוק באותו שלב שנתבקש ממה שקדמו להם בו המקומיים.²⁰³ כשני-שלישים מכשישים משפחות פתח-תקוה (ויהוד) עסקו בחקלאות בפועל, לרובן היה סוס אחד ומחרשה אירופית אחת, או שותפות בה. כמחצית מן המשפחות החזיקו בצמד שוורים, או בשני צמדים ובמחרשה ערבית.²⁰⁴ כמו-כן היו שם מכשירים לעבודה חקלאית – רכוש כל המושבה. אלה היו: שתי משדרות שמוצאן כנראה ממזרח-אירופה,²⁰⁵ מקצצת-תבן,²⁰⁶ שישה מוריגים מקומיים²⁰⁷ וארבעה מוריגים ממזרח-אירופה.²⁰⁸ כל אלה נדבת חובבי-ציון היו. חובבי-

198 שפ"ר חזר אל האגודות מן הוועד המרכזי של חובבי-ציון, מיסמך 366 (כסליו תרמ"ו), דרויאנוב, כתבים, א, טור 653; אדלר (המגיד, כט, 25, "י"ב בתמו תרמ"ה, עמ' 94-95) מדווח כי הצטמצמה העסקת השכירים בשדות פתח-תקוה.

199 עמדת חובבי-ציון המעדיפה ידע אירופי, עולה מן העניין הבא: חובבי-ציון חיפשו, כנזכר לעיל, מנהל לפתח-תקוה. תחילה נמצא מועמד לתפקיד זה, אך כסופו של דבר נסוג המועמד מנכונותו לעלות ארצה. על מועמד זה נאמר, כי כשביל 'להספיק להקולוניסטים את הנחוץ להם לעבודה ופרנסה בצרכים ולא בכסף מזומן, שלזה נחוץ מנהל ומפרנס יודע דרכי הכלכלה בבית ובשדה, — שמנו אז עינינו בהנכבד ה' סטאריוואלסקי נ"י, איש יקר ועובד אדמה בידיו מנעוריו, יודע את עבודת האדמה ידיעה אייראפית [הדגשה שלי, ש"כ] והוא מומחה לאותו דבר מימי עמדו בראש הקולוניה לאחכ"י בקרבת ראיוניו' (שפ"ר, ראה הערה קודמת, טור 654).

200 על-פי דוד גוטמן וש' הירש, מיסמך 518 (דצמבר 1886), דרויאנוב, כתבים, ב, טורים 47-51. [להלן: מיסמך גוטמן-הירש]. לעומתו מכתבו של גוטמן אל פינסקר (מיסמך 221, ד' באדר תרמ"ה, דרויאנוב, כתבים, א, טורים 429-432) עוסק ביהוד בלבד, ועל-כן אין סתירה בין נתוני שני מסמכים אלה. ולשם השוואה: בקיץ תרמ"ה היו בראשון-לציון 'שלושת אלפים ושש מאות דונם אדמה, מהם חמש מאות דונם שתולים ונטועים בכרמי גפן'. ויסוצקי, מכתבים, מכתב ע' (ג' בסיוון תרמ"ה), עמ' 115. בסך-הכול היו בידי יהודים באותה תקופה יותר מארבעים אלף דונאם קרקע (שם, עמ' 116).

201 ד' כרימגארטען, 'מסעי שבעת ימים במושבות אחינו בסביבות יפו', המגיד, ל, 27 ("י"ב בתמו תרמ"ו), עמ' 222-223. והמשכו: שם, 29 (כ"ו בתמו תרמ"ו), עמ' 241, ושם, 31 ("י"א באב התרמ"ו), עמ' 258-259.

202 שם, שם.

203 הירש לפינסקר, מיסמך 428 (כ"ח באדר תרמ"ו), דרויאנוב, כתבים, א, טור 751 וטור 752.

204 כל הנתונים המובאים להלן והמשמשים בסיס לחישובים לקוחים מתוך מיסמך גוטמן-הירש. במצאי החקלאי החי של פתח-תקוה היו בשנת תרמ"ו 74 שוורים, 39 סוסים, 7 פרדות, 20 חמורים, 50 פרות ו-57 עגלים. במצאי החקלאי הדומם היו 22 מחרשות אירופיות, 18 מחרשות ערביות ו-22 עגלות. השווה: מ"ל לילנבלום, דרך לעבור גולים, ווארשא תרנ"ט, עמ' 76.

205 במקור (מיסמך גוטמן-הירש) כתוב: 'בראנעש לחרישה', שיכוש המונח הרוסי למשדדה. המשדדה נדרשת לפירור רגבים, המתהווים בעת החריש במחרשה האירופית — מפי פרופ' ש' אביצור.

206 במקור (שם, שם), כתוב: 'מ'כונה (שעצקארנע)'.
207 שם, שם. מקומיותם ניכרת ממחירם הנמוך — כ-8 פראנק האחד.

208 במקור כתוב: '4 אבני דישה', אבן-הדישה היתה מורג עשוי אבן מחורצת דמוי מעגליה, הנרתם מאחורי עגלה. על כלי זה אומר אביצור: 'יוצאי דרום מזרח אירופה, יהודים וגרמנים הביאוהו ארצה. ביצעויו נפלו מכיצועי המורג המקומי. היהודים שכללו כלי זה: ש' אביצור, 'הגורם היהודי בתהליכי קדם תיעוש בארץ', שלם, א (תשל"ד), עמ' 481-499; וראה תמונת אבן (מעגליה) דיש של איכר גרמני בשרוגה אצל ש' אביצור, אדם ועמלו, ירושלים 1976, עמ' 217, תמונה 540. מחיר מורג כזה, לפי נתוני גוטמן והירש, היה 50 פראנק.

ציון אף נתבקשו לממן בחמיכתם רכישת עוד 2' מכוונות לקצירה קלי התנועה שיספיקו שני סוסים להובילה' — 800 פראנק מחיר האחת ו-2' מכוונות לדישה ע"י סוסים — אף הן 800 פראנק מחיר האחת. כלומר חובבי-ציון תמכו, ולרצון תושבי פתח-תקוה, ברכישת מכשירי-עבודה אירופיים יקרים, בשביל חקלאות המושבה.²⁰⁹ משמע, הן המצאי החקלאי החי והדומם והן הרכב הזריעה ומחזורי-הזרעים מלמדים על התמדת נוסח-הכלאיים, כבעבר. חובבי-ציון תמכו במפורש במתכונת זו על-ידי הוספת ציוד אירופי לחקלאי המושבה.

יבולי שנת תרמ"ו הביאו מפח-נפש הן לאיכרים בפתח-תקוה ולתומכיהם. אף שבימי הקיץ היו ידיעות, כגון 'מפתח תקוה מודיעים לנו כי יש מבני המושבה אשר שדותיהם לא נתברכו בשנה הזאת... אבל רובם היתה ברכה מרובה באסמיהם',²¹⁰ התברר לאחר ימי האסיף והדיש, כי היבולים לא היה בהם כדי למלא את הציפייה ש'יעמידו במרחב' את איכרי פתח-תקוה.²¹¹ לא רק שלא היה ביבולים כדי לפטור את האיכרים מהיזקקות לתמיכה בשכלול משקם, אלא שלא היה בהם אפילו כדי לספק לרבים את תצרוכת ביתם ומשקם בדגניים. יבולי אותה שנה היו זעומים אפילו מן המקובל במשק הפלאח: 3 שערים החיטה ו-4 שערים השעורה אצל הפתח-תקוואים לעומת 5-7 שערים החיטה ו-6 שערים השעורה, במשק הפלאח.²¹² פירושו של דבר: מכשירי העבודה האירופים לא הביאו עמהם העלאת יבולים; היפוכו של דבר, בהתבוננות בשעבר ברור כי השימוש בבהמות קלוטות פרסה (פרדים וסוסים) אף הפחית את היכול 'נטו' שעמד לרשות האיכר. שכן בהמות אלה, שהיו הכרחיות לגרירת כלי החריש והקציר האירופיים, כולם או חלקם, צרכו חלק ניכר מהיבול — כמעט כדי שליש ממנו — לכלכלת עצמן.²¹³

רוב איכרי פתח-תקוה פנו לחובבי-ציון בבקשה לסייעם בקניית חיטה ושעורה לזריעה ולצריכת הבית, הואיל וכילו את כל ש'נותר מיבול שדות[יהם] משנה שעברה והם זועקים לעזרה. באופן ש'מרבית הקולוניסטים אין להם לא כחות עבודה ולא זריעה, אף לא לחם לאכול'.²¹⁴ 'מצבנו איום

209 מיסמך גוטמן-הירש, עמ' 51. ולשם השוואה: לפי אותו מקור, מחירו של שור היה 100 פראנק; סוס — 200 פראנק, בניין רפת — 500-800 פראנק, ובניין בית ורפת — 2,000-2,500 פראנק.

210 הלבנון, כ, 8 (י"ז באב תרמ"ו), עמ' 63; לעומת זאת, הודיע הלבנון באייר כי 'בפתח-תקוה השעורים לא נעשו יפות והחטים יש ויש, יש חלקות טובות מאד ויש אשר אכלתן התולעת ותבואנה השכלים שדופות'. הלבנון, כ, 1 (כ"א באייר תרמ"ו), עמ' 6.

211 למשל, בחזור לאגודות חובבי-ציון בחורף תרמ"ו נאמר, 'שלפי הידיעות... שלח ה' את ברכתו בגשמי נדבה לארצנו הקדושה, ויש תקוה כי אם ננהל את עובדיה בלחם ובצרכים הנחוצים עד ימי הקציר ההולכים וקרבים, יגדל כח רבים מהם לעמוד במרחב וללכת רומם על דרכם', וכך יוכלו חובבי-ציון להצטמצם בתמיכה בכלל הוצאות המושבה בלבד. 'טהרת האויר בפ"ת ע"י נטיעות, בנין הבית בגדרה ויסוד המעלה, נטיעת כרמים, החזקת בתי ספר ומרצאות וכו' עם איזה תמיכה פרטית להעניים ביותר'. חזור מאת המרכז לאגודות, מסמך 416 (אדר א תרמ"ו), דרויאנוב, כתבים, א, עמ' 725.

212 מחושב על-פי נתוני גוטמן והירש; כמות הזריעה במשק הפלאח היתה 8-12 ק"ג לדונאם בחיטה, וכ-12 ק"ג לדונאם בשעורה (מ' סתרי, הכפר הערבי, תל-אביב תש"ו, עמ' 117-122). בהנחה של יכול ממוצע של 60 ק"ג לדונאם בחיטה ו-75 ק"ג לדונאם בשעורה, השעורים הממוצעים היו 5-7 שערים בחיטה ו-6 שערים בשעורה. אילן (לעיל, הערה 4, עמ' 25) מביא נתונים דומים.

213 'כדי לקיים סוס אחד במשק, נדרשים 27-30 דונמים אדמת פלחה לרבות זרעים לזריעתם. לפי מכסה של סוס אחד ל-100 דונם. פרוש הדבר, שכמעט 30% מכל השטח נדרש להזנת הסוס; ואם נביא בחשבון גם כרוב נח, הכרחי "לשריין" לפחות שליש מנחלה בת מאה דונם כעבור השעורים של הסוס', ש' אביצור, תמורות בחקלאות ארץ ישראל, תל-אביב 1977, עמ' 92.

214 מאת איכרי פתח-תקוה לד"ר פינסקר, מיסמך 504 (ב' במרחשוון תרמ"ז), דרויאנוב, כתבים, ב, טור 20. והשווה: הרצנשטיין לפינסקר, מיסמך 509 (י"ג במרחשוון תרמ"ז), שם, טור 33. הרצנשטיין מסביר, כי מחסורם של אנשי

ונורא, ימי העבודה [בשדה] קרבו לכוא ואנו אין לנו כל, לא זריעה ולא לחם צר, ואם ח"ו [חס וחלילה] יאחרו חו"צ [חובבי ציון] עזרתם, כי אז אכדנו עבודת השנה הזאת.²¹⁵ פינסקר רואה את המצב כחמור ביותר והוא אומר בספק יאוש:

אנחנו דמינו, כי אחרי אשר בשנה העברה נתנו להקולוניסטים בני פתח־תקוה וגדרה את כל היותר נחוץ להם לעבודת האדמה, כמו זריעה, בהמות, כלים ופרנסה לשנה שלמה, ויכלו מעתה לחיות כעמל כפיהם ולא יצטרכו עוד לתמיכה פרטית, וחשבנו שהתמיכה שתנתן להם מעתה עד שכלולם המוחלט תהיה אך או בענינים כוללים, הנחוצים לכל הקולוניה כלה, או בהשלמת הבנינים, שאין עוד ביד הקולוניסטים כח לעשות אותם לבדם, וכיוצא בזה... אך לא כאשר דמינו כן היתה.²¹⁶

אם בשנים קודמות היה מי שהסתפק בעצם העובדה, ש'אחינו החלוצים' חורשים וזורעים וקוצרים, וסופם שיסתגלו לעבודת האדמה; או אם היה מי שאת דעתו הניח הסבר הכישלון בגורמים שלא ביד האדם, כגון בצורת כשנת תרמ"ה,²¹⁷ או עיבוד האדמות בידי אריסים מקומיים, שהוא מקור לגיבנות מן היבול – הנה בשנת תרמ"ו צומצמה או חוסלה העסקת אריסים,²¹⁸ והיתה זו שנת־גשמים

פתח־תקוה בזריעה סיבתו 'כאשר שנאלצו לחת את השעורים למספוא לבהמתם'. וכן ראה: רוקח אל פינסקר, מיסמך 498 (כ' בתשרי תרמ"ז), שם, טור 5.

215 מיסמך 504 בהערה קודמת, טור 21.

216 פינסקר לאגודות חובבי־ציון, מיסמך 497 (כ' בחשרי תרמ"ז), שם, טור 3-4.

217 'השנה הזאת [תרמ"ה] היא שנת בצורת באה"ק, האדמה לא נתנה את יכולה אף החלק השלישי מכפי רוב השנים ובתבואת השדה אין די לפרנס את משפחות הקולוניסטים ולמזרע שדותיהם. האכר היושב על אדמתו ומתערה כאזרח רענן בארצו ונחלתו ואשר כבר בנה בית חייו על אדני כלכלת הבית והשדה לא יחת מפני מקרים מחויבים בטבע בשנת בצורת, אך אחינו החלוצים אשר זה מקרוב היו לעובדי אדמה, וארצם, ארחת חייהם ומעבדם [!] עורם חדישים עמם, רבים מהם עוד לא סגלו להם התכונות הנחוצות לאכרים חרוצים במעשיהם – לחלוצים כאלה נחוץ לעזור... 'איסינובסקי, 'מכתב חוזר לחברי ההנהגה חובבי ציון', מיסמך 342 (כ"ט בתשרי תרמ"ו), דרויאנוב, כתבים, א, טור 612; נתוני הגשם לשרונה לשנת תרמ"ה מאשרים את הטענה, כי היתה זו שנה מעוטת גשמים. ראה: נתוני אשכל, לעיל, הערה 56.

218 עדותו של הירש בעניין זה היא כדלקמן: הוא מסביר, כי בשנים הראשונות כשנים האחרונות 'איזה מהם [מן הפתח־תקוואים] נתנו את חלקם בחכירה להפלאחים ואיזה מהם נתנוה באריסות בעשאם שותפות עמהם'. אולם בזמן האחרון הדבר השתנה, שכן 'מעט שדבר הישוב קבל צורה חדשה, והוא כי אלה הרוצים בישוב א"י עליהם להיות אכרים בעצמם ובכבודם ולא רק בעלי אחוזה, וכן נתרכו בפתח־תקוה המשפחות העובדות בעצמן את אדמתן, ובפרט בשנה הזאת אשר חוק חקנו לכל יעיו כל אחד ממקבלי התמיכה ליקח אחד מבני הארץ באריסות כי ישד לו אדמתו, וגם אלה שאינם מקבלים תמיכה הסכימו לבלי להחכיר שדותיהם להפלאחים, יען כי זה הסב תמיד היוזקות, כי הפלאחים שחרשו בין שדמות היהודים הניחו את בהמתם לרעות דשא ותבואת אדמתנו'. ש' הירש לפינסקר, מיסמך 428 (כ"ח באדר תרמ"ו), דרויאנוב, כתבים, א, טור 750. לתביעת חובבי־ציון להעמיד את חקלאות פתח־תקוה על עבודת החקלאים עצמם שני יסודות: יסוד ערכי ויסוד מעשי. בעניין הראשון אומר פינסקר: 'שני עיקרים יש להנהיגה [של חובבי ציון] למעשה: עובד אדמתו ישבע לחם ועניי ארצך (היינו היושבים כבר בא"י) קודמין. על פי היסודות האלה ההנהגה תומכת כפי האפשרות לכל אלה שהם כבר בא"י ועובדים בעצמם את אדמתם, וכללים אחרים אין לי'. פינסקר לחובבי־ציון בביאליסטוק, מיסמך 361 (כנראה חשוון תרמ"ו), שם, טור 637; וראה מכתבם של חובבי־ציון אל מויאל, מיסמך 343 (תשרי תרמ"ו), שם, טור 614; החוזר הבא של חובבי־ציון מדגיש את הצד המעשי שבתביעה לעבודת החקלאים בעצמם וגם את הצד העקרוני בה: 'זהכי נכבד היא עבודת אדמת ישראל בידי ישראל, לא ע"י אריסים הגונבים ושמים בכליהם, לא ע"י חוכרים מבני עם הארץ, כי אם אחב"י בכבודם ובעצמם יקיימו... דברי חכמינו... "אם עושה אדם עצמו עבד לאדמה ישבע לחם, ואם לאו לא ישבע לחם" [ההדגשות במקור, ש"כ] מהכלל הזה לא תווד ההנהגה הנוכחית, כי כתחית הארץ כן תחית העם לא תוכל להיות כי אם ע"י עבודה ופעולה ביגיעת בשר וזעת אפים'. שפ"ר, חוזר של המרכז לאגודות, מיסמך 366 (כסליו תרמ"ו), שם, טור 664. וכן ראה עמדת חובבי־ציון בהחלטות המרכז בווארשה בעניין גדרה, מיסמך 277 (י' בסיוון תרמ"ה), שם, טור 519; ומכתב שפ"ר לפי"ן, מיסמך 346 (כ' במרחשוון תרמ"ו), שם, טור 618.

טובה.²¹⁹ בשנה זו אף מילאו חובבי-ציון את בקשות הפתח-תקוואים לתמיכה בחקלאותם ובהם. פינסקר פונה אפוא אל הירש ורוקח, המומחים-נציגים של חובבי-ציון בארץ-ישראל, ומעלה השגות קשות ביותר על הסבריהם, כי מצוקתה של פתח-תקוה זמנית היא ומדוע לא הצליח ביד הקולוניסטים לאכול מפרי עמלם.²²⁰ כיצד אפשר, שואל פינסקר, שאדמה שנטען כי אדמה טובה היא תיתן שניים-שלושה שערים בלבד, ומה פירוש הדבר כי 'הפלאחים גנבו, הגוי השומר גנב, העשבים והחוחים לא נתלשו'.²²¹ בלעג מר מעיר פינסקר כי 'אם בחריצות כפים כזו תעבדו! [אדמת פ"ת אזי לעולם לא ישבעו עובדיה לחם'.²²² לפינסקר ולחבריו אין כאן רק אכזבה מצפיפות 'פילאנטרופיות' שלא נתמלאו, או קושי לנהוג בניגוד למתוכנן ולהימנע להפנות את משאבי חובבי-ציון למטרות התיישבותיות מתחרות, כרכישת אדמות או ייסוד מושבות חדשות – עניינים שחובבי-ציון נפלגו, דנו ונפלגו בשאלת קדימותם.²²³ לאי-הצלחה של שלוש או ארבע עשרות משפחות להתקיים מעבודה חקלאית בארץ-ישראל, שייכות עמוקה ביותר לשורשיה של מערכת האמונות והחקוות של תנועת חובבי-ציון כולה. פינסקר אינו מהסס להציג עניין זה כפי חומרתו, מבחינתו:

או שהקולוניסטים הם גברים לא יצלחו למאומה, או שהארץ שוממה יותר מדאי ואין מאתה עוד תקוה לתת לחם לזורע כדברי מתנגדינו!²²⁴

הירש ורוקח מגסים להפריך את מסקנותיו של פינסקר בתירוצי אד-הוק ובהסברים מעניין ההיסטוריה המיוחדת של פתח-תקוה, פיזור קרקעותיה, אי-ידיעת הארץ והצטברות חובות אצל איכריה, ומעניין העדר הנהלה מתאימה למושבה.²²⁵ הירש דוחה מכול וכול את הטענות הענייניות

219 'כי באחרית החורף נתברכה אדמת אה"ק כגשמי נדבות גם שלג רב ירד להשקות האדמה ולהמית התולעים. הכורות התמלאו מים... האכרים ואחינו הקולוניסטים שמחים בחלקם כי עמלם לא יהיה לריק ואשר זרעו בדמעה ברירה יקצורו'. ד' בוימגארטען, 'אזיען'. ב"ה ירושלם בתשעה לירח הראשון תרמ"ו. לבעל המגיד, המגיד, 18 (ח' באייר תרמ"ו), עמ' 149; נתוני הגשם מאשרים טענות אלו. וראה נתוני אשבל, לעיל, הערה 56.

220 ש' הירש ופינסקר, מיסמך 525 (י"ג בכסליו תרמ"ז), דרויאנוב, כתבים, כ, טורים 63-64.

221 פינסקר מצוטט אצל רוקח. א' רוקח לפינסקר, מיסמך 524 (י"ב בכסליו תרמ"ז), שם, טור 59.

222 שם, שם.

223 הדים לויכות בעניין זה, כבעניינים אחרים, ראה, למשל: חובבי-ציון לפינסקר, מיסמך 514 (כ"ו במרחשוון תרמ"ז), שם, טור 42; אגודה זו מצדדת בתמיכה במושבות הוותיקות בלבד, עד לשכלולן; והשווה עם עמדות האגודות השונות לקראת ועידת דרוסגניק. האגודה פולטאבה, למשל, אף היא בדעה כזו. מיסמך 602 ד' (קיץ תרמ"ז), שם, טור 207. לעומתה, אגודה אחרת (בלתי-מזוהה), השוללת תמיכה בשכלול שאין לו סוף, ומצדדת בהקמת מושבות חדשות. שם, טור 200-201. לאגודה מצ'רניגוב עמדת-ביניים. שם, טור 210; וראה בעניין המחלוקת האלה: קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, א, עמ' 102-103; ויטאל, המהפכה הציונית, עמ' 135.

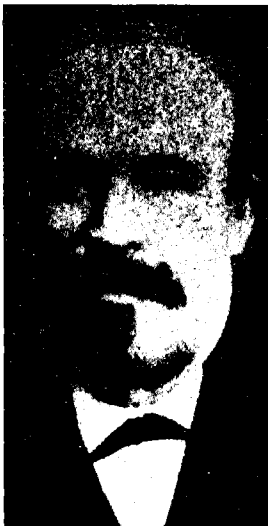
224 פינסקר מצוטט אצל הירש. הירש לפינסקר, מיסמך 525, דרויאנוב, כתבים, ב, טור 66: הקשר בין 'תחייית עם ישראל' ובין 'עבודת האדמה בארץ ישראל', מועלה בהודמנויות רבות. כך, למשל, שפ"ר כותב אל אגודות חובבי-ציון בתרמ"ה: 'ורבים גם מאדירי עמנו אשר עמדו עד היום מרחוק מתיהדים עתה ופוחחים את לבם אל רעיון תחייית עם ישראל על אדמתו והתחדשות רוח נכון בקרבו ע"י עבודת האדמה בארץ אבותיו'. שפ"ר 'ספר זכרון', חזור מאת המרכז בווארשה אל האגודות, מיסמך 249 (כנראה ניסן תרמ"ה). דרויאנוב, כתבים, א, טור 476.

225 לבד מן ההסברים הכלליים והאיכותיים יש להירש הסברים אחדים 'כמותיים': הירש חולק על חשבונות היכול של פינסקר. צריך לתקנם על-פי הפתח שנגרם בשל גנבות, בשל פגיעת-טבע 'מקריים', ובשל העובדה המצערת כי המחסור הביא אחדים מן התושבים לצרוך לביתם ולבהמתם מן הדגן שיועד לזריעה. 'ובהקבץ כל המחסורים האלה אחד לאחד, יעלה איפא כי אחרי כל הרעות והקללות הביאה אדמת פ"ת שאיננה טובה עתה — אחרי כי כבר הפקץ לְשָׂדֶה — ... [אולם] אדמת א"י איננה מאוררת כדברי מתנגדי הישוב, הירש לפינסקר (לעיל, הערה 224), טור 64. יש להעיר כי חישובי פינסקר נעשו בוודאי על-פי נתוני הירש עצמו, בעניין יכולי פתח-תקוה, שהובאו לעיל. ועוד מסביר הירש שאי-יכולת הפתח-תקוואים להתקיים מיכול שנת תרמ"ו באה בשל העובדה, שבגרון של אותה שנה היה עליהם שלם חובות שצברו משנים קודמות (שם, טור 65). על-פי תחשיב של הירש, לא רק שלא הפסידה פתח-תקוה בהשקעות הישירות בחקלאות שנעשו בה, אלא גם הרויחה בהן (שם, טור 66).

כלפי היתכנות החקלאות – חקלאות פלחית – בפתח-תקוה. לדעתו, אין שחר למסקנה כללית על טיבה של ארץ-ישראל, ואין משתמע מכישלון פתח-תקוה ערעור הבסיס האידיאולוגי של חובבי-ציון:

הקולוניסטים הם גברים צלחים וצלחים בעבודתם, ותשעים פראצענט מהם לא לבד שהם עובדים בכל כחם אלא שיוודעים מה העבודה הזאת, ויש להם תקוה גדולה לימים יבואו אחרי כי עובד אדמתו בטח ישבע לחם, ואדמת ארה"ק לא לבד ש'אינה שוממה יותר מדאי' [כפי שמפקפק פינסקר] אלא כי היא פוריה וברכה בקרבה לתת לחם לעובדיה, ומה גם אם יורמו המכשולים שאינם מונחים בחיק האדמה... אז לא רק יש תקוה כי ישבעו לחם, אלא יש ויש מופתים חותכים ונאמנים כמעט כמופתי חכמת המספר [כמעט ראיות מאתימאטיות] כי עובדי אדמת ארה"ק יהי' מאושרים!²²⁶

אפשרות-ביניים שלישית – אנשי פתח-תקוה הם 'גברים צלחים', אולם כדי שיתפרנסו מן החקלאות עליהם לפנות למתכונת אחרת מן המתכונת הפלחית, ומפניה כזו לא תשתמע המעטת דימויה של ארץ-ישראל כארץ פוריה – אפשרות כזאת אינה מועלית. הווה אומר, פוריות הארץ וחקלאות פלחית כרוכות זו בזו, הן ברמה הטכנית הן ברמה הסמלית.²²⁷

שמואל הירש

הדילמה: פלחות או מתכונת חקלאות אחרת?

כבשנים קודמות כן בראשית שנת תרמ"ז, העוסקים בפתח-תקוה דנים בבעייתיה במסגרת קונספציית הפלחות. הקשיים הם עניין חולף, ותיקון המושבה יבוא בעוד שנה-שנתיים, אם ינתן למושבה הסיוע הנחוץ לה. אומר הירש:

כי באמת קשה מאד מאד להיות קולוניסט אוכל לחם מיגיע כפו, ולא בשנה אחת יכון הקולוניסט מצבו, עד כי לא יצטרך להלוואת בו"ד [בשר דם] – אם אין לו די משלו – ... והי' אם יושיטו חר"צ עזרה לאחינו הקולוניסטים בשנה הזאת ועוד בשנה הבאה... אך אז יכולים להיות בטוחים, כי אחיהם העובדים בארה"ק ישאו ברכה ויקצרו ברנה את אשר זרעו בדמעה.²²⁸

226 שם, טור 66.

227 לכאורה אפשר היה להניח, שלשמואל הירש, שליח האליאנס בארץ-ישראל ונאמן פקידות הבארון בה, לא יקשה לנטוש את קונספציית הפלחות, והוא ייטה לאמץ עמדה דומה לזו של מאירוביץ, כנ"ל. את נטיעת הגפן שנטעה פקידות הבארון בראשון-לציון, כבמושבות אחרות, פירש מאירוביץ על דרך הקיצוניות, ונטלה כדוגמה להכללתו בדבר ביסוס המושבות על גידול זה ועל נטיעות אחרות. אולם כפי שיוראה בחלקו השני של חיבור זה, באותה תקופה היה לנטיעות הגפן מעמד נסיוני, בצד מעמדם הנסיוני של פתרונות חקלאיים אחרים, למושבות שהקרקע זוהתה בהם כבלתי-מתאימה לזריעת תבואות. משמע, עדיין לא היתה באלה קונספציה אלטרנטיבית לקונספציית הפלחות. תמיכה בהסבר זה אפשר למצוא בהצעת גוטמן והירש לשכלול יהוד, אשר אדמתה היתה מעטה, ונחשבה כבלתי-מתאימה לגידול תבואות. גוטמן והירש מציעים בין השאר לנטוע שם עצי אתרוגים ולהשתמש בבאר המקומית להשקאתם. כלומר פנייתם למטעים היא רק באותו מקום בו אפשריות המזרע של תבואות הן מצומצמות.

228 ש' הירש לפינסקר, מיסמך 506 ('במרחשוון תרמ"ז), דרויאנוב, כתבים, כ, טור 23. על העברת הפיקוח לשמואל הירש, ראה: פיין לפינסקר, מיסמך 386 ('ב' בטבת תרמ"ו), דרויאנוב, כתבים, א, טור 693. הירש מילא תפקיד זה חודשים אחדים. בקיץ של אותה שנה נסע לאירופה לארבעה חדשים, חזר ארצה, התפטר, וחזר בו מהתפטרותו לזמן-מה. אנשי פתח-תקוה, לפחות בחלקם, סברו כי הירש הוא נציגם המובהק: 'הוא חזר אל תוך האופנים והאמצעים הנאותים להטבת מצבנו ובשום לב חקר ודרש אחרי כל דבר ודבר הנוגע להתפתחות מושבתנו בפרט

אולם באותה שנה, בהבדל ברור מבחוקה הקודמת לה וכד כבד עם התמד קונספציית הפלחות, מועלות בפתח-תקוה או בקשר לדיון בשכלולה, הצעות לתיקון הקונספציה, להחלפתה ואף לויתור על החקלאות.

ויתור על החקלאות. הצעה לשינוי בסיס פרנסתם של חלק מתושבי פתח-תקוה העלו גוטמן והירש, כשדנו בשיקום יהוד. עם חידוש הבנייה בפתח-תקוה בשנת תרמ"ו, נְטָשָׁה יהוד והלכה, והיה חשש שתיעזב לחלוטין. אדמת יהוד היתה מועטת וזיבורית ברובה, והיישוב עצמו מרוחק משדות מזרע התבואות, שבנחלאות של פתח-תקוה גופה.²²⁹ גוטמן והירש הציעו לחובבי-ציון הצעות אחדות לשימור היישוב והפעילות הכלכלית ב'מושב יהודית': להפנות ליהוד משקיעים מ'טובי חו"צ' להקים בתי חרושת המעשה'. להתקין 'מכונה להעלות המים מהבאר (פומפע) מכונת קטרור בעלת כח ששה סוסים להפומפע אשר תוכל ג"כ [גם-כן]. זולת המים, לסבב אבני הטחנה [טחנת קמח]'; לנטוע אתרוגים ולהשקותם במי הבאר.²³⁰ התבוננות במרכיבי תכנית זו מלמדת כי ההצעה לנטוע עצי-פרי ומטע-שליחן איננה מועלית כאלטרנטיבה לפלחות. הצעת הנטיעה מובאת במסגרת הצעה לשינוי בסיס הפרנסה מ'עבודת האדמה', לבסיס של מכירת שירותים — תחנת קמח; וייצור מוצרים לשיווק — מוצרי-תעשייה ואתרוגים. משמע הפריצה ממסגרת קונספציית הפלחות נעשתה בכיוון הויתור על הפרנסה מן החקלאות, בעוד קונספציית הפלחות בעינה עומדת, אם בחקלאות מדובר.

נטיעת-גפן. המלצה בדבר ביסוס ההדרגתי של פתח-תקוה על נטיעות-בעל העלה, כאמור, ויסוצקי, עם המשך שהותו בארץ, בקיץ תרמ"ה. אין שום עדות לכך שבחורף תרמ"ו, כמועד המתאים למימוש המלצה זו, אכן נטעו בפתח-תקוה, בעזרת חובבי-ציון, נטיעות-גפן או עצי-פרי.²³¹ אוסובצקי והרצנשטיין,²³² שבדקו את מצב איכרי פתח-תקוה וחקלאותה, הציעו לחובבי-

וענין הישוב בכלל'. איכרי פתח-תקוה אל פינסקר, מיסמך 504. (ב' במרחשוון תרמ"ז), דרויאנוב, ב, טור 19. על הירש ראה: קלויזנר, מקאטוביץ עד באול, א, עמ' 158-159, 176-177 וכן הפרק, 'שמאל הירש: הביוליים והמושבות הראשונות', בספרו של י' שפירא, 100 שנה מקה ישראל, תל-אביב 1970; המוזכר כאן ממעשיו של הירש בפתח-תקוה, מרמז על תפקידים המיוחד של מנהלי מקה-ישראל בתקופה הנדונה: נראה שמנהל המוסד, 'הדירקטור', היה מן האנשים המכובדים בארץ. הוא היה סמכות מקצועית ומינהלית בתור עצמו, אך, נהנה גם ממעמד של שליח הארגון היהודי החזק ביותר של התקופה — 'חברת כל ישראל חברים' — וממעמד של שלוחו של היהודי מן המפורסמים ובעלי העוצמה הרבים ביותר באותו זמן, הברון אדמונד רוטשילד. אלה העניקו למנהל מקה-ישראל יכולת להיות לא רק בורר בעניינים השנויים במחלוקת בתוך המושבות עצמן, אלא, גם כמתווך בין המושבות ובין השלטונות העות'מניים או התושבים הערבים.

229 ויסוצקי, מכתבים, מכתב ס"ג (כ"ב באייר תרמ"ה), עמ' 95-96; רוקח אל מויאל, מיסמך 334 (כ"ז באלול תרמ"ה), דרויאנוב, כתבים, טור 600-601.

230 מיסמך גוטמן-הירש, טור 51-52. ביהוד היתה כבר חרושת-מעשה באותם הימים. למתיישב כולקין היה בית-מלאכה לייצור עבאיות (ספר היובל לפתח-תקוה, עמ' רנד). מן העובדה המצוינת שם, שהבארן רוטשילד כיקר בבית-המלאכה בעת היותו בארץ בשנת 1887, מסתבר כי בית-המלאכה נוסד סביב שנת 1885.

231 ככל הנראה, בכל תקופת מויאל לא היתה נטיעת עצי-פרי או גפן בפתח-תקוה. באחד מדיווחי חובבי-ציון בראשית שנת תרמ"ו נאמר, כי 'נטיעת הקליפטוס והגפנים תצער הלאה [בפתח-תקוה]'. שפ"ר לפין, מיסמך 346 (ב' במרחשוון תרמ"ו), דרויאנוב, כתבים, א, טור 618. לעומת עדות זו עומדת עדות לא-ברורה של מרדכי לובמן, המספר בטבת אותה שנה, כי 'יש עם לבכם של חובבי ציון להחל לנטוע בפתח-תקוה עצי אקליפטוס... וכן החליטו מבלי לקמץ בנטיעות כרמים וזיתים'. מ' ליובמן, המליץ, כה, 90 (י' בטבת תרמ"ו), עמ' 1461. דבריו של ברנט המתאונן בפני פינסקר על מויאל ברורים יותר. הוא אומר: 'וענין הנטיעות לזכך האויר וגם כרמי גפן ועצי פרי לא יעלה על לב גבר'. ברנט לפינסקר, מיסמך 372 (כ"ה בכסלו תרמ"ה), דרויאנוב, כתבים, א, טור 679. על-כל-פנים, הואיל ועונת הנטיעות חלה בסוף החורף, אפשר שבחוקפת מויאל נעשו רק ההכנות לנטיעות.

232 לאחר פטירת א' מויאל החליט ש' הירש, שקיבל לידיו את הנהלת העניינים של חובבי-ציון בארץ-ישראל, להקים 'ועד פועל', שיעזור לו בתפקידו. בין חברי גוף זה היו י' אוסובצקי, מנהל ראשון-לציון ועקרון מטעם פקידות

תלמידי 'בית חינוך ליוגבים
במקוה ישראל', מתוך 'המליץ'
גליון 167 (יולי 1897)

ציון, בחודש שבט תרמ"ו, להפנות לנטיעות גפן בין חמישית לשישית מתקציב תמיכתם בפתח-תקוה. נימוקם: 'צרכי אחינו מרובים, ולא הרי האכר העברי כהאכר הישמעאלי, ולכן דרוש איפא אם נרצה להעמיד אכרי אחינו במרחב, לטעת להם גפנים אשר יביאו שכר טוב לבעליהם'.²³³ אולם אין עדות לכך, שחובבי-ציון בחוץ-לארץ נענו להצעה זו, הצעה שנציגותם המקומית עסקה בה, בשנת תרמ"ו.²³⁴ גוטמן והירש מציעים בראשית תרמ"ז, כי חובבי-ציון יקציבו 2,000 פראנק 'לקנות עצי גפנים לנטוע בחורף הזה 100,000 קנים'. הסכום המוצע היה כשלושה אחוזים מכלל ההקצבה הדרושה לפתח-תקוה לשנה ההיא. או כשישה אחוזים מכלל ההקצבה שאיננה תמיכה ישרה באיכרי המושבה בשנה ההיא.²³⁵ משמע, היתה זו המלצה לשינוי קל, או לתוספת קלה, אך לא המלצה לשינוי הבסיס החקלאי של המושבה כולה. נטיעות ראשונות של 'פרי נגב' — גפן, תאנה וזית — אכן נטעו בפתח-תקוה, כנראה, בחורף תרמ"ו. אולם הנוטעים, אחדים מאיכרי המקום, נטעו מה שנטעו על-יחשבונם וכתוספת למשקם, אך לא כצעד לשינוי בסיסו.²³⁶

הבארון רוטשילד, ו' הרצנשטיין, מקורב לחבורת כיל"ו בעבר וסוחר עצים ביפו בזמן הנדון. ראה: קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, א, עמ' 158-159.

233 אוסובצקי והרצנשטיין, מיסמך 399 (כנראה שבט תרמ"ו), דרויאנוב, כתבים, א, טור 705. הם מעריכים, כי נטיעה כזאת תעלה עד 8,000 פראנק, בעוד שלכל הוצאות המושבה בקיץ שיבוא נדרשו כ-45 אלף פראנק: לעומת הצעות שהן בחזקת תיקון או תוספת לקונספציית הפלחות ממשך מאירוביץ בהצגת אלטרנאטיבה מובהקת לקונספציה זו, תוך ניתוח נמצא בכלל המושבות ובפתח-תקוה, ומתוך השוואה עם הנעשה, לדעתו, באירופה (מנשה בן צבי, 'נובלותן! עבודת האדמה', מכתב א, הצבי, ב, גליון טז, (ט"ז בשבט תרמ"ו). במכתב אחר, שם, גליון כ (י"ד באדר תרמ"ו), הוא עומד על הצורך בגידול דבורים במושבות. והשווה עם דבריו על פתח-תקוה כמיסמך 315 (14 באוגוסט 1885), דרויאנוב, כתבים, א, טורים 559-560.

234 גם קטעי הפרוטוקולים של הוועד הפועל של חובבי-ציון בארץ-ישראל, שמביא דרויאנוב, אינם מדגימים כי עניין הנטיעות הצריכות להיעשות בפתח-תקוה, או אולי נעשות בה, העסיקו גוף זה. והשווה לעיל, הערה 231. בין חברי הוועד גם דוד גוטמן, זלמן איחילאוו, או זרח ברנט מפתח-תקוה. ראה: מיסמך 385 (י"ז בטבת תרמ"ו), דרויאנוב, כתבים, א, טור 690-692; מיסמך 387 (כ"א בטבת תרמ"ו), שם, טורים 693-696; מיסמך 690 (ה' בשבט תרמ"ו), שם, טורים 698-700; מיסמך 493 (כ"ז באלול תרמ"ו), שם, טורים 849-852; המגיד, ל, 15 (י' בניסן תרמ"ו).

235 מיסמך גוטמן-הירש.

236 בדיווח מפתח-תקוה, מאביב תרמ"ו, מסופר כי אחדים מאיכרי פתח-תקוה 'עוסקים במטע גפנים ובאילני מזככי אור'. י"ל פרומקין, ברנט ושטמפך 'נטעו בשנה זו קרוב ל-10 אלף גפנים ואלף ושלוש מאות עצי זית ושאר אילנות', המגיד, ל, 15 (י' בניסן תרמ"ו), וכן ראה המגיד, ל, 22 (ח' בסיוון תרמ"ו). לעיל, בהערה 230 מוזכרת עדות בדבר נטיעת כרם בפתח-תקוה, אך אפשר והמדווח שם וכאן הוא אחר — פרומקין — המעיד בין השאר על

זיכור. אולם עם התמד ראיית הפלחות כמסגרת הראויה לפעולה חקלאית, חל שינוי בתפיסת החשיבות היחסית של מרכיביה הביולוגיים והמיכאניים. הפתח-תקוואים לא נהגו לזכור את שדותיהם. ההדגשה שמדגישים גוטמן והירש בראשית תרמ"ז את הצורך בזיכור השדות — עד שלא יעלה ביד כל אחד לזכור ולשכח אדמתו לא תתן אדמת פ"ת יכולה²³⁷ — מלמדת על הסתכלות חדשה בדרכים להעלאת יכולת התבואות ורווחיות החקלאות.²³⁸ זיכור שדות המזרע לא היה נהוג בחקלאות המסורתית המקומית. כאמור למעלה בחיבור המתכונת הפלחית,²³⁹ אך היה נהוג בחקלאות הטמפלרים. המתעניינים בטמפלרים תפסו זאת כאחד ההסברים להצלחתם החקלאית,²⁴⁰

עצמו; מיסמך גוטמן-הירש אינו מונה נטיעות כרכושם של אנשים אלה, או של אנשים אחרים בפתח-תקוה. על-כפניו ראוי לשים לב לכך, שהראשונים שאימצו את החידוש הזה — נטיעת גפן וזית — בפתח-תקוה הם, בהתאמה, מנהלה של נחלה גדולה, עשיר מעשירי המקום ומראשוניו, ויום חקלאי מראשוני המקום (לעניין שטמפר ראה להלן, בחלקו השני של המאמר) — כלומר אנשים מרכזיים בפתח-תקוה, המתאימים בוודאי לטיפוס ה-"innovator" או ה-"early adopter", בטיפולוגיה המקובלת של מאמצי חידושים או דוחים, הנמצאים בכל קהל וקהילה.

237 רוקח לפינסקר, מיסמך 524 (י"ב בכסליו תרמ"ז), דרויאנוב. כתבים, ב, טור 59. דבריו של רוקח באים כמענה לשאלת פינסקר הנ"ל, כיצד אפשר שאדמה שטוענים כי טובה היא 'תתן' שלושה שיעורים ושני שיעורים ומחצה חטים'. רוקח מסביר, כי כל עוד שלא נפתרה שאלת סימון השדות וסימון הגבולות בין השדות, לא יהיה אפשר לזכור ולשכח את הקרקע, ועל-כן 'לא תתן אדמת פ"ת יכולה'. לגוטמן והירש טענה דומה: 'אז כשינחל כל איש אחוזתו במצוריו המסוימים באין מפריע אותו לעבוד, או אז יאבה וישתדל כל בעל שדה לזכור ולהיטיב אדמתו בכל האפשרי ובעוד שנים מספר ישא פרי ברכה, ומרבית החברים, אף אלה שלא הסכימו ידם להעבודה, יצטיינו בעמלם להראות כי לא לשוא פזרו נדיבי חר"ץ את כספם'. מיסמך גוטמן-הירש, טור 53. רוקח, גוטמן והירש הפועלים בעצה אחת — הירש הוא הסמכות המקצועית-חקלאית ביניהם — מסתייעים בנימוק זה, כדי להמריץ את חובבי-ציון לעשות לקניית חלקות בפתח-תקוה אצל 'היושבים בירושלים ומחכירים... להפלאחים, [חלקות]... שהן באמצע השדות של אחינו העובדים, והפלאח גונב על ימין וגוזל על שמאל' (רוקח לפינסקר, שם). וכן ראה: א' רוקח ליליינבלום, מיסמך 540 (ט' בטבת תרמ"ז), שם, טור 91-92.

238 ישנן ידיעות אחרות על גידולים שונים מגידול תבואות-השדה בפתח-תקוה משנת תרמ"ה, או בשנה כמובנה לה. רוקח מדווח על אחד האיכרים, שקיבל מתובכי-ציון 'זריעות תבואות קיץ' וגם 'זריעות גני ירק, קישות ומלפפון, חזרת וחזרת גלים, לפת ונפוס, כרוב, שום ושומנית, בצל ובצלול' (רוקח לפינסקר, מיסמך 462, ט' בתמוז תרמ"ז, דרויאנוב, כתבים, א, טור 805). אפשר שהכוונה ליהודה ראב, שכן ראב עצמו מספר דברים המוסכים, ככל הנראה, על התקופה הנדונה, כי טעו 'כרם ענבים קטן ושורת עצי תאנים... וגנת ירק... ואפילו גנת פרחים קטנה' (ראב, התלם הראשון, עמ' 94-95). מעדויות אלה מסתברת תוספת בהיקף מצומצם ביותר למשק הפלחי, תוספת על המיוחדת לירכתי חצר המשק, אך לא אלטרנטיבה של ממש למתכונת החקלאות, או תיקון חשוב בתוכנה. על העדר זיכור השדות, בשדות הפלחה המסורתיים בארץ-ישראל, כותב פינס: 'אין מוציאים שמה שום הוצאה לזבל, לא לעשיתו ולא להבאתו אל השדה, כי גללי הבקר אשר יטילו על פני השדות ואפר הקש אשר נוהגים המה לשולחו כאש אחרי כלות המרעה דים במדה גדושה לזבל את שדות סוריא המשוכחים ולהחליף כחם'. פינס, 'משנת ארץ-ישראל', מירושלים, ווארשא תרנ"ב, עמ' 32. בפרק אחר מפרקי 'המשנה' מסביר פינס את התופעה: 'השדות רובם נכסי הצבור... [אולם] אין זורעים אותם בשותפות. כיצד עושים? בכל שנה ושנה... מחלקים השדות מעניות מעניות... ואין אחד זורע מענית אחת שתי שנים בזא"ז [בזו אחר זו]... ולפי שאין הנכסים מיוחדים אין הבעלים מטפלים בשבחם, לא עוזקים ולא סוקלים ולא מנכשים ולא מזבלים, אלא יונקים שמנוניתם עד שיכורר' (שם, עמ' 31). 'משנת ארץ ישראל' נכללה תחילה ב'מחברת ראשונה' (ואחרונה נדירה ביותר) של 'ספר הזכרונות לחברת תחית ישראל' ירושלים תרמ"ג. ראה: דרויאנוב, כתבים, ג, מיסמך 1173, טורים 536-550. החיבור כולו נדפס בהשמטת הערות ב'בנין הארץ', ב, עמ' 140-151. הפרק השלישי של 'המשנה' על הארץ ופרותיה הוא לפי עדותו של פינס עצמו, 'מפרקי ניל האנגלי'. זהו תרגום שיש בו יותר וחסר של הפרק 'Farming in Palestine' מספרו של חוקר ארץ-ישראל הבריטי J. Neil, *Palestine Repeopled*, London 1877. את תרגומו לפרק זה פרסם פינס תחילה בהלבנון 'יד, גליון כ"ו, כ"ח בשבט התרל"ח, עמ' 207-208.

240 יחיאל בריל אומר, תוך צירוף 'חריצות' לזיכור: 'יחד נקוה כי היושבים ברי"ל [בראשון-לציון] לא תרפינה ידיהם וישקדו לזבל אדמתם שנה שנה עד כי תשביע גם היא את עובדיה לתם, והכרמים אשר נטעו יעשו ענבים ולא באושים... שאו עיניכם וראו אדמת המושב, סאראנא [שרונה], גם היא היתה רזה מאד, ומאו תעבדה! [!] יד חרוצים היתה פוריה ותתן את יכולה למככיר'. בריל, יסד המעלה, עמ' 172.

כשם שידוע כי הזיבול הוא מרכיב מרכזי בחקלאות האירופית המודרנית לשעתו.²⁴¹ מדוע אם כן לא נחשב הזיבול כמרכיב הכרחי ב'שיטה' או ב'חריצות' האירופיים, כשאלו נתרגמו למתכונת חקלאותה של פתח-תקוה?

מהקשר הדברים, שבו מעלים גוטמן והירש את הצורך בזיבול, משתמע שהערכוביה בשדות פתח-תקוה ואי-הבהירות בעניין הבעלות עליהן, הן שמנעו את זיבולן. שהרי הזיבול הוא פעולה לטווח של שנים אחדות, ואין כדאי למזבל להשקיע בה את כספו, אם איננו בטוח שגם בשנים הבאות יהיה זה הוא שיחזור ויעבד את החלקה המזובלת. הסבר כזה נוח היה לקבלו בעניין נחלת טייאן. אולם אי-אפשר לקבלו בעניין נחלתם הראשונה, היא נחלת קסאר, שכן שם הבעלויות היו ברורות.²⁴² ואפילו לא היה אפשר לזבל בפתח-תקוה מטעם טכני זה או זה, ראוי לשים לב גם לכך, שכמו במושבות אחרות, כן גם בפתח-תקוה, נחיצות הזיבול לא הועלתה בראשית מעשיהם החקלאיים. כך עד לפנייתם של גוטמן והירש אל חובבי-ציון.²⁴³

ההתעלמות בתקופה הנדונה מן המרכיבים הביולוגיים והסביבתיים שכמעשה החקלאי, ובמקרה זה מן הצורך בזיבול וכזנים מוכחרים – נבעה מתפיסת ארץ-ישראל על דרך הרומאנטיקה, כ'ארץ חמדה שאין שמונחתה פוסקת לזמן מרובה'. על-כן, כהסברו של ברנט, 'אין יודעים שם מהמלאכה לזבל את השדות יען האדמה מוציאה פריה בלי זבל ואיננה צריכה לעזר כזה'.²⁴⁴ ותפיסה רומאנטית זו לא עומתה, כאמור, מול ביקורת מקצועית-חקלאית. אפשר מאוד שבמקרה המיוחד לפתח-תקוה, הטעות שטעו באדמתה גם אנשים בעלי ניסיון חקלאי-מעשי, כבני ראב ואחרים שחשבוה

241 אומר פינס בדונו באפשרות להקים בארץ-ישראל אחוזות גדולות נוסח אירופה: 'אם יאמרו להתנהג עם אחוזתם כמשפט בעלי האחוזה באירופה לעבדה ולשמרה באמצעות שכירים ופועלים, עליהם לדעת – כי באופן כזה ראשית חובתם היא לזבל את אדמותיהם', פינס, 'תת כבוד לאמת', המליץ (סיון תרמ"ב). נדפס מחדש ב'בנין הארץ', א, עמ' 152. פינס דוחה שם את האפשרות להקים בארץ אחוזות כאלה, בשל מחירו הגבוה של הזבל, והקושי להשיג פסולת תעשייתית לזיבול השדות; ב'משנת ארץ ישראל' אומר פינס, משמו של 'ניל האנגלי', כי בכ"ז [בכל זאת] הורה הנסיון שהזבל מועיל מאד להשדות וע"כ האירופאים מזובלים אותם, לעיל, הערה 239. עמ' 32. על הצורך בזיבול (ובזריעת זרעים אירופיים) עומד אלטשולר האומר: 'כי עפ"י עבודת הערכים אשר יחשוו ביתד, ולא יזבלו השדות ואינן משגיחים בתכונתה לא תתן הארץ רק כדי ששה או שבעה זרעונים [שערים]. ע"כ [על-כן] עקר תקות הדבר אשר ימצאו בני [בני ישראל] לחם לפי הטף הוא בזה, אשר ייטיבו מעשה עבודת האדמה בחרישה מועלת ומזיבול השדות ובהמצאת מיני זרעונים אשר יביאו מאירופא אשר הערכים אינם חפצים לנסות עניינים חדשים'. אלטשולר למוהליבר, לעיל, פריט ראשון בהערה 184.

242 במכתב של שטמפר מראש חדש כסליו תר"ם (מכתבי שטמפר, לעיל, הערה 51) נאמר: '... חלקות ... לכל אחת שם משלה ושטר-קניין'.

243 יוצאת מכלל זה היא כנראה המושבה עקרון. על-פי עדות של פינס מחורף תרמ"ד – היא עונת החקלאות הראשונה במושבה – 'שניים מהם מראשוני המקום עושים בעגלה האחת להביא זבל לשרותיהם', המליץ (אדר תרמ"ד) נדפס מחדש ב'בנין הארץ', א, עמ' 178. אנשי קבוצת הראשונים של עקרון היו איכרים שהתפרנסו מעבודת אדמה בכפר הולדתם. 'כלם עובדי אדמה מנעוריהם' (בריל, יסד-המעלה, עמ' 12). עם בואם ארצה הם שהו ב'הכשרה' במקוה-ישראל ועבדו הן תחת הדרכת אריסי מקוה-ישראל, פלאחים מיזור, והן בהדרכת דיגור, הגנן הצרפתי (שם, עמ' 50 ובמקומות אחרים). אין ידיעות האם במקום הולדתם כללה הפלחה את זיבול השדות, או שאת צורך הזיבול למדו במקוה-ישראל, מפי אנשי המקצוע חניכי צרפת. ואולי היתה זאת השפעה מן הטמפלרים, שהיו דוגמה, כמובא לעיל, לפטרונם יחיאל בריל (לעיל, הערה 240).

244 זרח בן נחום בארנעט, 'ע"ד ישוב א"י, המגיד, כה, 38 (ה' בתשרי תרמ"ב), עמ' 316-317. ברנט מסביר שם את שיטות העבודה בחקלאות הפלחית, ומוסיף כי 'נוצרים ואשכנזים ... מזבלין שדותיהם, ויום יום יגדלו ויצליחו מאד', והשווה דברי י"מ פינס בעניין זה, לעיל, הערה 241.

לעידית,²⁴⁵ סיעה באינתינת הרעת לעניין הזיכול. הכשלונות הנשנים וחוזרים תורצו, כאמור, בגורמים הקשורים במימשק-החקלאות וניהולה, אך משנצטבר הניסיון החקלאי, הוסבה ככל הנראה תשומת-הלב גם אל המרכיבים המעשיים של העבודה החקלאית עצמה. עבודת הפתח-תקוואים את אדמתם כמו ידיהם, ודאי קירבה אותם להכרת הכוח המסור בידיהם להשפיע באורח שיטתי על קרקע שדותיהם. אפשר גם שעמדה לנגד עיניהם תשומת-הלב הרבה שניתנה במושבות הבארון להכשרת הקרקע ולנטיעות הכרמים.²⁴⁶

ב'מקרה הפרטי' של פתח-תקוה, כ'מקרה הפרטי' של מושבות אחרות, לא היה קשה ליישב את הסתירה לכאורה בין התפיסה הכללית בדבר פוריות ארץ-ישראל ובין הצורך בזיכול. הארץ פוריה אך 'הומץ לשדה'²⁴⁷ של הנחלה, בשל שיטת העבודה 'הנצלנית' של הפלאחים המקומיים. הזיכול הוא אפוא אמצעי לתיקון מעוות, שנעשה לאדמת הארץ ביד אדם. אין הוא מוצע כאן כאמצעי לאינטנסיפיקציה של העבודה החקלאית, הנגזרת מתפיסת אוצרות הארץ כמשאב מוזנח הראוי לניצול כלכלי.²⁴⁸ עם זה, בזיהוי הצורך בזיכול יש לראות סימן מובהק לתהליך ההתחלקלות של מתיישבי פתח-תקוה, נציגיהם ומדריכיהם, כלומר לכושרם הגדל והולך להסיק מסקנות מן הנעשה בשדותיהם, תוך צמצום השיפוט על-פי דוגמות מוכרות מחוץ-לארץ ועל-פי תכונות חיצוניות של הנדון, והגברת השיקול על-פי השפעתו הממשית של הנדון על התפוקה החקלאית. זיהוי הצורך בזיכול הוא אף ציון-דרך בתהליך שינוי מעמדו הסמלי של מעשה הזיכול עצמו; למן דחייתו בין השאר בשל היותו נתפס כעניין מאוס או כרע הכרחי,²⁴⁹ דרך ההמלצה לכוללו במתכונת העבודה של

זרח ברנט

245 ראב, התלם הראשון, עמ' 63; פינס, מכתב ב' (1 באוקטובר 1878), בנין הארץ, א, עמ' 44. ומקור אחר מספר, כי 'זיתורו כל השדות אשר מסביב... וייטב בעיניהם אדמת הכפר אמלעבעש כי הנהו קרן בן שמן. ואם כי אורח המקום משכל יישבו...'. י' גולדמאן, האסיף, א (תרמ"ה), עמ' 136; גוטמן והירש אומרים: 'באשר אז מתה של פתח-תקוה דשנה ופוריה... ורק מפאת איסורים מקוצר ידינו לא ראינו טוב במעשה ידינו'. מיסמן גוטמן-הירש, טור 53.

246 הירש היה מעורב בענייני ראשון-לציון (ראה בחלקו השני של החיבור) ואף היו מאנשי פתח-תקוה שהשכירו עצמם או את ילדיהם לעבודה בכרמים שם. רוקח לפינסקר (לעיל, הערה 221), טור 60.

247 כהסבר הירש לפינסקר, מיסמן 525 (לעיל, הערה 224), טור 64; אריאל-לייבאוויץ מראשוני גדרה מספר, כי 'בראשית השנה הזאת [תרמ"ז] שמונו לבנו לזבל את שדות-הזרע אשר לנו ולהשיבם כי נצלו הערביים אשר זרעו לפנינו את כל לשדם ודשנם'. בגדרה זבלו מתוך 'גל של זבל גדול' שהצטבר בקרבת הכפר הערבי. דוב אריאל-לייבאוויץ, המושבה גדרה, 'ירושלים תר"ס', עמ' 21-22 (הודפס מחדש בירושלים תשל"ט).

248 אם תמצא עדות בת-הזמן ובה יאמר כי על-ידי זיכול השדות אפשר לצמצם את שטחי הנחלות העומדות לרשות המשק המשפחתי — אפשר יהיה לראות בהצעה לזבל את שדות המושבה הדגמה לקונספציה חקלאית חדשה, והיא הקונספציה בדבר עיבוד חקלאי אינטנסיבי בשטחים מוגבלים. עדות לתפיסה קרובה לזו נמצאת כארבע שנים לאחר-מכן. גאלדמאן, הכותב על פתח-תקוה בתרנ"א, אומר: 'כלל גדול אמרו בעבודת אדמה: לכל אכר בינוני דרוש מאה וחמשים דונם אדמה מזובלה. ועוד כלל אחד אמרו: הזבל משביח פי שניים ואדמת פ"ת לא מזובלה היא וא"כ איפו [!] דרוש לאיכרי' שלוש מאות דונמים ולהם אין אף המחצה מהשעור הזה'. עוני התושבים, כך מוסבר שם, הוא סיבת העדר הזיכול. י' גאלדמאן, 'שאר-ישוב', הארץ, א (תרנ"א), עמ' 119. אינטנסיפיקציה בדרך שונה היא זו המסתייעת בהשקאה. יהושע שטמפר מעלה בשנת תרמ"ה הצעה 'להגביה את מימי האוגה' (הירקון) להשקות שדותינו ולהקים על שפתה בתי-חרושת המעשה'. ספר הזיכול לפתח-תקוה, עמ' קטו. ההצעה כורכת ייבוש ביצות, סיכור נהר, וניצול הבדלי הגובה שיווצרו להפקת כוח מניע לחרושת, ומקור למים שילכו בגראוויטאציה. התוכנית נועדה, ככל הנראה, להקמת מפעל-פיתוח בעל ממדים, כטיעון הון שייגויס בחוץ-לארץ. לתוכנית זו אין פרטים חקלאיים, ועל-כן אין לראותה כהצעת אלטרנאטיבה לחקלאות. אם כי התוכנית נראית בלתי-מציאותית לשעתו, היא מלמדת על אופיו היוזמי של שטמפר. והשווה עם תפקידו בהנהגת הפרדסנות בפתח-תקוה — עניין זה יידון בחלקו השני של חיבור זה.

249 הדגמה לתפיסת הזבל כרע הכרחי, או כעניין מאוס, מצויה בקטע הבא: 'וכאשר לא נוכל להאשים את איש האדמה במלאו שדהו זבל למען תחליף כח, ואת רופא האדם בתחו לו סמים מרים למען רפאות מחלתו... יידי פרומקין, החבצלת, ה, 37 (16.7.1875), עמ' 299. (מובא גם אצל קלנר, למען ציון, ירושלים תשל"ז, עמ' 109).

מי שרואים עצמם עושים כמעשה חקלאים אירופיים,²⁵⁰ ועוד, דרך כפייתו כחובה חקלאית²⁵¹ בלא קשר ליעילותו,²⁵² ועד היות [ריח הזבל ניחוח חציר] בתקופה אחרת, סמל לנוף חדש שבו מוצאים החקלאים כולם, או חלקם, גאולה פרטית שזורה בגאולה לאומית.²⁵³

כתריסר שנים החזיקה קונספציית-הפלחות מעמד בפתח-תקוה כמסגרת העיקרית לבחירה ולעבודה החקלאית. אף כי גם השנים תרמ"ז-תר"ץ היו שנים חקלאיות רגילות, וחקלאי פתח-תקוה לא יכלו להסתפק בכל השנה בתבואות אדמתם וצריכים המה לתמיכה.²⁵⁴ קיצה של הקונספציה לא בא עליה בשל 'התמוטטות', שגרמו לה ניסיון מצטבר או 'מציאות הטופחת על הפנים'; גם לא בשל 'דעיכה' שגרמו 'רוחות חדשות'. קונספציה זו נדחקה מפתח-תקוה עם כניסת סוכן-פיתוח וסיוע חדש בעל עוצמה – הלא הם הבארון רוטשילד ופקידותו. חובבי-ציון עצמם המשיכו להחזיק בקונספציית הפלחות עוד שנים לא מעטות, ועל-פיה כיוונו את תמיכתם לפתח-תקוה כלמושבות אחרות, גם לאחר כניסת הבארון לשם.²⁵⁵ אך המשך התמיכה נעשה מתוך חשש שאם תיפסק התמיכה, אז,

250 לעיל, הערות 240, 241. פינס מדווח מפתח-תקוה בראשית שנת תרמ"ח: 'מאה ר"כ [רובל כסף] הלויתי להם ע"מ [על-מנת] לקנות זבל לזבל אדמתם, אך הוציאום למלאות נפשם כי רעבו, והזבל לא לקחו. אות הוא עד כמה הציקתם הרעב, כי לולא זאת לא הסכינו לשנות מדעת הנותן'. משמע, דעת פינסקר ולא דעת הפתח-תקוואים. פינס לפינסקר, מיסמך 674 ('י"ח במרחשוון תרמ"ח), דרויאנוב, כתבים, כ, טור 333.

251 כ'דברי הברית', שהציע פינס כחווה בין בני גדרה ובין חובבי-ציון נאמר, בין השאר: 'איש איש מאלה מחויב לעבוד אדמתו בידיים תרוצות ולהשביחה בזבל ובנטיעות ובכל דבר כפי אשר השיג ידו... פינס ללילינבלום, מיסמך 1051 (ר' באדר תר"ץ), דרויאנוב, כתבים, ג, טור 175.

252 אריאל-לייבווויץ מספר בהמשך למובא לעיל, בהערה 247, כי 'אחרי הגשמים חרשנו [את האדמה] ונכסה את הזבל, ולימי האביב זרענו את השדות דורא ושומשום ושאר זרעי הקיץ והתי הענוה [היבול] בינונית, כי מעטו הגשמים מכפי הצורך ככלל ואף כי מכדי צורך אדמה מזובלה המתחממת מאלה ושוקקת למים מרובים'. אין לתמוה על כך, הואיל ולגדרתים לא היה כל מושג בדבר היענותם של הזונים המקומיים לזיכול.

253 מתוך שירו של לוי ב'אמית', 'שדות שבעמק'.

254 פינס, לפינסקר לעיל, הערה 250. דברים אלה מוסכים על שנת-החקלאות תרמ"ז ותוצאותיה, אשר 'אצל מי ששרה הברכה בכרי תבואת החורף באה לו הקללה לרגלי תבואת הקיץ'. מקור אחר מודיע לגבי אותה שנה, כי 'יבול האדמה באה"ק טוב השנה הזאת מאשר בשנים הקודמות, מאז החלו אחינו האכרים לעבוד אדמתם במושבות באה"ק עד היום. בפתח תקוה החיטה והשעורה טובה מאד, יש אכרים אשר אדמתם לא נתנה להם כ"א [כי אם] ארבעה וחמשה שערים, אך רובם זכו לראות מפי אדמתם זה תשעה, עשרה, ואף שנים עשר שערים. ולולא היה על בני פתח תקוה לשלם חובותיהם מה שלקחו בשנה העברה כל צרכיהם בהקפה טרם החלו לקבל תמיכה מאת הנדיב, כי אז היה להם די לכלכלת ביתם והותר [!] עוד למכירה... הצבי, שנה שלישית, גיליון כב (כ"ט במנחת-אב התרמ"ז), עמ' פה. מובא גם ב'המליץ', כז, 195 (כ"ב באלול תרמ"ז), עמ' 2066. על יבולי-חורף תרמ"ח אומר אחד מתושבי פתח-תקוה, כי 'הנה לא בכל התבואות עלו תולעים ולא כל השבלים שרופות קדים'. וישנם מתושבי פתח-תקוה, המפריזים בתיאור 'רוע התבואות בשנה זו'. ד' ליפשיץ הכהן, הצבי, שנה רביעית, גיליון יז (ר' באייר תרמ"ח), עמ' סו-סז.

255 ככ"ז בטבת תרמ"ח כותב פינסקר: 'כי אם אמנם מחסורי "פ"ת" בעניינים רבים נתונים להם מיד הנדיב, בכל זאת לא באה עוד הנת לחו"צ [לחובבי ציון] לעזבנה לגמרי, ונתחן לתמכה באיזה ענינים, כמו בנין בתים לאיזה מהם... אקוה כי נוכל להמציא את הסך הנתחן לבנין שמונה בתי עץ ב'פתח תקוה', אם תבוא ע"ז [על זה] הסכמת הגבאים'. מ"ל לילנבלום, דרך לעבור גולים, ורשה תרנ"ט, עמ' 113; וראה 'חשבון ההכנסות וההוצאות באה"ק' (שם, עמ' 121), שבו נאמר, כי לפתח-תקוה עד ניסן תרמ"ז הוקדשה התמיכה להוצאות הכלל ולתמיכה בפרטים. אין מצוינת שם הוצאה לענייני חקלאות. מתכונת-ההוצאה דומה מסתברת לשנת תרמ"ט (שם, עמ' 136). אך מתיאור פינס את המתרחש בפתח-תקוה בשנת תרמ"ט עולה, כי פינס סובר כי על חובבי-ציון להקציב ל'הצרכים הדרושים להם לזריעה'. פינס לגרינברג, מיסמך 961 (כ"א באלול תרמ"ט) דרויאנוב, כתבים, ב, טור 788. בשנת תר"ץ, לבד מחשע משפחות שחובבי-ציון המשיכו לתמוך בהן, 'בני פתח תקוה בכלל לא נזקקו לתמיכת חובבי-ציון, כי בתחילת השנה באו עוד הפעם תחת חסות הנדיב' (לילנבלום, שם, עמ' 150). כמעט כל תמיכת חובבי-ציון לבני פתח-תקוה בשנת תרנ"א (13 אלף מתוך כ-15 אלף פראנק) ניתנה ל'כל בני פ"ת לזריעה ולכלי חרישה'. ו' גאלדמאן, 'שאר ישוב', הארץ, תרנ"א, עמ' 96.

כדברי פינסקר, 'העם בראותו את עובדי האדמה באה"ק [בארץ הקודש] במצב שפל לא יתלה את הקללה בנו, שעזבנום באמצע הדרך אך [אלא] באדמת אה"ק ויאמר כי הארץ אינה מסוגלת לישוב'.²⁵⁶ הקשיים הכרוכים במפעל ההתיישבות והחשש המתגבר, ואולי הייאוש-למחצה 'כי עבודתנו היא עבודה לעשרות או יותר נכון למאות שנים',²⁵⁷ לא נתפרשו לערעור על מתכונת החקלאות המועדפת או לפקפוק בהיתכנותה. הזהות בין 'מפעלנו', שראוי כי יהיה מפעל 'לתפארת', ובין קונספציית הפלחות נשאר בעינו. חובבי-ציון, או על-כל-פנים הזרם המרכזי שבהם, העדיפו את הפלחות, ועל-פי מה שנראה בשעתו כשיקולים כלכליים, ומתוך התחייבות אידיאולוגית מחודשת, הם הקימו את המושבה 'למופת', קוסטינה [באר-טוביה], בשנת תרנ"ו.²⁵⁸ קונספציית הפלחות, אם כי בתוספת תיקונים שעיקרם הרחבת שטחי המזרע, היא שהנחתה את סוכנות הפיתוח והסיוע היק"א, בבואה לייסד את מושבות הגליל התחתון בשנת תר"ס ואילך.²⁵⁹ עוד עשרות שנים מעבר לתקופה הנדונה כאן התמיד בחוגים רחבים בתנועה הציונית זיהויה של החקלאות, לפחות ברמה הסמלית, עם 'עבודת האדמה כפשוטה' – פליחת הקרקע בידיה של האיכר-החורש, ומזרע תבואות.

256 פינסקר, 'מכתב-חזרו', מיסמך 867 (כ"ב בטבת תרמ"ט), דרויאנוב, כתבים, ב, טור 644. וזאת בניגוד לבני המושבה פתח-תקוה המתחזקים בדעתם... כי יום תשועתם יבוא [בקרוכ] ויוכלו לחיות על פרי אדמתם ושגור עדריהם'. המליץ, כז, 101 (כ"ד באייר תרמ"ז), עמ' 1068; והשווה אל הדברי ליליינבלום הטוען, שאילו היו חובבי ציון נותנים למתיישבי פתח-תקוה, גדרה ויסוד-המעלה את הסך הדרוש להם 'בפעם אחת כי אז היו יכולים לבוא אל המנוחה, אבל חובבי ציון לא נתנו להם את הסך הזה ואפילו פחות ממנו גם בפרקים [לשעורין]'. מ"ל לילנבלום, 'ישוב ארץ ישראל בשנת התרמ"ז, פטרבורג 1887, עמ' 4-5; ביקורת דומה על שיטה זו של חובבי ציון משמיע שייד, הפקיד הראשי של הבארון רוטשילד בארץ. הוא טוען, כי במקום לתת לאחד בשביל בית ולשני בשביל פרה, יש לבחור מתיישבים ספורים ולהעניק להם את מלוא התמיכה. רק באופן כזה אפשר לקבל תוצאות של ממש מן התמיכה. זכרונות שייד, לעיל, הערה 115, עמ' 177.

257 פינסקר, שם, שם. 258 אייזנשטאדט כתב כי 'כשראינו בשנת תרנ"ה... שהכורמות לא תצליח בארץ ישראל ואסור לנו איפוא, לנטוע בה גפנים. וגם סיוע נמצא לנו מצד המוסר: מי שמוציא לחם מאדמתו, מלאכתו עושה אותו לכשר וישר; לא כן הכורם: הוא חציעירוני, יש לו נטיה למותרות וכו', ובכך "נפלנו" על המצאה חריפה: מצד עומד אה"ע [אחד העם] ומוכיח, שצריך ליסד מושבה דוגמית, ואף הוא שואל: "אנה יכנס היין הזה?" ומצד שני הפועלים סובלים מחוסר עבודה [החלטנו כן] נשכלל חלק מן הפועלים על יסוד המזרע ונייסד בהם מושבה דוגמית, [הם] יהיו משוכללים ואנו נקיים מאה"ע וטענותיו. השלוח, יד (תרס"ד), עמ' 373. מובא אצל ד' גלעדי, 'המושבה באר טוביה (קסטינה) – סיפור של כשלון התיישבותי, הציונות, ג (תשל"ד), עמ' 107. והשווה עם דבריו של אייזנשטאדט על בעיות הפלחות בבאר-טוביה, 'השקפה על הישוב', לוח אחיאסף, שנה שישית (תרנ"ח), עמ' 324-327. גלעדי מעיר שם, כי 'תאור ממצה זה... ראוי לשמש נקודת מוצא להבהרת המוטיבים של תנועת חובבי ציון בגישתם להקים את המושבה'; על עמדת אחר-העם ניתן ללמוד, בין השאר, מרשימות שכתב מביקוריו במושבות בתרנ"ג. איכרי רחובות העוסקים בגפן אינם 'אכרים אמיתים' כביטוי. לא כן איכרי עקרון, בעקרון מצא את 'כל האכרים עסוקים בהבאת החטים מן השדה אל הכפר. לבי שמח ורחב למראה עבריים אכרים אמיתיים [הדגשה שלי, ש"כ] בא"י. אחד העם, 'פרקי זכרונות', כל כתביו, 'ירושלים תשי"ב, עמ' תעא, תעב.

259 ראה: נוסח חוזה האריסות, שערכה יק"א עם מתיישבי הגליל התחתון. עבר-הדני, חמשים שנות הגליל התחתון, רמת-גן 1976, עמ' 36-37. מיסמך זה, כמקורות אחרים, מלמד כי מושבות אלה תוכננו להיות מושבות אריסים יהודים החיים על משק תבואות; והשווה: א' אטינגר, עם חקלאים עברים בארצנו, תל-אביב תש"ה, עמ' 25.